

Hunok – gepidák – langobardok

Bóna, István

Cseh, János, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága

Nagy, Margit, Aquincumi Múzeum

Tomka, Péter, Xántus János Múzeum

Tóth, Ágnes, Szegedi Tudományegyetem BTK, Régészeti Tanszék

Zimonyi István, sorozatszerkesztő

Hunok – gepidák – langobardok

írta Bóna, István, Cseh, János, Nagy, Margit, Tomka, Péter, és Tóth, Ágnes

Készült az Oktatási Minisztérium támogatásával a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat keretében.

Szerzői jog © 1993 Bóna István (összeállítás), JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, Balassi Kiadó

E könyv kutatási és oktatási célokra szabadon használható. Bármilyen formában való sokszorosítása a jogtulajdonosok írásos engedélyéhez kötött.

Tartalom

I. Part Title	1
1. Chapter Title	3
1. Előszó	3
2. 1. A hunok és a hun korszak	4
3. 2. A gepidák története és régészeti emlékei	26
4. 3. A langobardok története és régészeti emlékei	52
5. 4. A gepida–langobard korszak történelmi forrásai és főszereplői	83
6. Források, rövidítések	92
7. Folyóiratok és kiadványok rövidítése	94
8. A címszavak ábécésorrendben	95
Irodalomjegyzék	102

I. rész - Part Title

Tartalom

1. Chapter Title	3
1. Előszó	3
2. 1. A hunok és a hun korszak	4
3. 2. A gepidák története és régészeti emlékei	26
4. 3. A langobardok története és régészeti emlékei	52
5. 4. A gepida–langobard korszak történelmi forrásai és főszereplői	83
6. Források, rövidítések	92
7. Folyóiratok és kiadványok rövidítése	94
8. A címszavak ábécésorrendben	95

1. fejezet - Chapter Title

1. Előszó

A kötetben szereplő címszavak azután kezdtek megszületni, amikor a korai középkor történetével foglalkozó hazai tudományterületek képviselői kiléptek (1986) egy „kelet-európai” internacionalista vállalkozásból. A vállalkozás ugyanis, fennen hirdetett békés szándékai ellenére, a 20. századi nacionalizmus szolgálatába sodródott, amikor elvként kimondta és előírta, hogy minden ország csak mai határain belül jogosult történelmét és annak emlékeit ábrázolni. Mivel a tervezett enciklopédia a térség 5–14. századi, tehát korai középkori történelmét és régészeti emlékeit kívánta összefoglalni – egy olyan időszakét, amelynek első, nagyobbik felében a mai államok még csírájukban sem léteztek –, az elfogulatlan tudomány lehetetlen helyzetbe került. Régészeinknek le kellett volna mondaniuk a múzeumainkban lassan két évszázada gyűlő, mai határainkon kívüli népvándorlás kori és honfoglalás kori emlékek és kincsek bemutatásáról, történészeinknek pedig – még a korszak második felében is – olyan címszavak megírásáról, mint pl. a Várad Regestrum vagy Béla ifjabb király.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium támogatásával alakult új szerkesztőbizottság, amelynek e sorok írója is tagja volt, azt a célt tűzte maga elé, hogy a hazai tudomány iránt érdeklődők számára, magyar szerzők széles körének bevonásával, eurázsiai távlatokból kibontva tárja fel a korai középkor évszázadainak történelmét, emlékeit, szereplőit – messzemenően figyelembe véve a szomszédos országok kutatásainak eredményeit is. Céljainkat és törekvéseinket az 1987-ben nyomtatásban kiadott *Próbafüzet* tükrözte.

Mire a címszavak nagyobb része (az eredetileg kitűzött 1988 vége helyett) 1989 végére elkészült, akkorra a történelem elsöpörte a Kelet-Berlin–Moszkva irányítása alatt álló eredeti vállalkozást, s akarva-akaratlanul megkérdőjelezte a magyar „ellenkötet” kiadásának sürgető szükségességét is. Bár a szerkesztőbizottság a következő két-három évben még nem mondott le az egyre vontatottabban formálódó magyar enciklopédia megjelentetéséről, a szerzők egy része időszerűtlennek érezve a vállalkozás folytatását, elállt a további közreműködéstől. A legfeljebb 80 százalékban elkészült enciklopédia 1992 végére kiadhatatlanná vált.

A teljességet leginkább megközelítő magyar történelmi címszavakból Kristó Gyula főszerkesztésében, Engel Pál és Makk Ferenc szerkesztésében egy *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)* készül [megjelent 1994-ben – *a Szerk.*], amely természetesen nem terjed ki a 424–820 közötti évszázadok régészeti-történelmi címszavaira, s e sorok írójának közel 130 elkészült címszavából pl. csak 3-4 került bele. Annak érdekében, hogy ezek a több éves munka eredményeként elkészült enciklopédia-címszavak ne vesszenek kárba, volt szerkesztőtársam, Róna-Tas András professzor és Zimonyi István tudományos főmunkatárs azt a szíves és csábító ajánlatot tették, hogy megjelentetik őket a Magyar Őstörténelmi Könyvtár sorozatban. Anyagom azonban a langobard címszavakból összeálló „kismonográfia” ellenére sem elegendő egy önálló kötet megtöltésére. Önmagában nem is állhatna meg, csak a szerencsére nagyobb részben elkészült hun és gepida címszavakkal együtt alkothat elfogadható történelmi-régészeti egységet. Az 568 utáni korszakról írott mintegy 25 címszavam közzétételéről kénytelen vagyok lemondani, a vonatkozó avar, frank, szláv korszakok enciklopedikus anyaga ugyanis annyira foghíjas és oly mértékben egyenetlen, hogy csokorba fűzésére nem vállalkozhattam – ha valaki mégis vállalná e feladatot, az összes elkészült címszavak rendelkezésére állnak.

Kimaradnak az immáron kézikönyvvé átalakuló jelen kötetből a 424–568 között hazánkban vagy a Kárpát-medence más tájain megfordult kisebb népek (szkírek, rugiak, szvébek, herulok, alánok, sadagarok, szarmata maradványok) és a csupán átvonuló vagy rövid időre megtelepedő vizigótok és osztrogótok történelmi-régészeti összefoglalásai, s mindazon régészeti címszavak, amelyeket koronként váltakozva ezekkel a népekkel szokás kapcsolatba hozni – beleértve a szerzőtársaimtól vagy tőlem írottakat is. Szerepeltetésük a kutatás mai állása mellett áttekinthetetlen zűrzavart okozna a fejekben, amit csak fokozna, hogy éppen ez a boldogult enciklopédia talán leghiányosabb rész. Csupán a felsorolt népek kiemelkedő történelmi személyiségeiről írott címszavakat mentettük át a kötetbe.

424–568 között a Kárpát-medencében és a vele szomszédos közép-európai térségben jelenleg csak három jelentős nép történetét, történelmi szereplőit és régészeti emlékeit ismerjük kielégítően: a hunokét, a gepidákét és a langobardokét. Még velük kapcsolatban is el kellett tekintenünk a hunok beköltözése előttre visszanyúló (már az eredeti enciklopédia határait is túlfeszítő), a 4. században gyökerező címszavaktól (pl. szilágyosmlyói vagy ormódi kincs), nem szólva a teljes egészében 4. századi címszavakról (pl. erdélyi vizigótok = Maroszentanna–Csernyahov-kultúra). Ami megmaradt, nemegyszer az is foghíjas, mivel a megrendelt címszavak nem készültek el (köztük pl. joggal az enciklopédia határait messze túlfeszítő „hunok régészeti

emlékei” összefoglalás), avagy mert az elkészült címszavak nem ütötték meg a kívánatos mércét. A hiányokból csak a legégetőbbek pótlására tudunk vállalkozni, célunk ugyanis nem egy legújabb lexikon megírása, hanem az elkészült címszavak kiadása volt. Bizonyos címszavak eredetileg sem készültek, hiányzik pl. a gepidák és langobardok kapcsolatainak régészeti elemzése az osztrogót Itáliával és a Merovingok országaival. Távolról sem véletlenül, e kapcsolatok tételes elemzésének még nem jött el az ideje. Ezzel szemben az elmúlt öt-hét év alatt megérett az idő egy összefoglaló „gepida település” címszó megírására, az erre vonatkozó adatokat jelenleg részlet-címszavakból kell összekeresni.

Csak részben vállalkozhattam a zömmel 1988/89-ben elkészült címszavak modernizálására és egységesítésére, inkább az irodalmi jegyzékeket egészítettem ki lehetőleg naprakészre. Szeretném nyomatékosan figyelmeztetni kötetünk használóit, hogy a történelmi személyek címszavainál megadott irodalom csupán tájékoztató jellegű: a szóban forgó történelmi alakot említő források és a modern feldolgozások könyvészete. Az utóbbiakban olvashatók távolról sem mindig azonosak az itt adott történelmi értékeléssel.

A felsorolt hiányosságok és nehézségek ellenére meggyőződésem, hogy 5–6. századi elődeinkről használható, forrásértékű kézikönyvet kap a kezébe az olvasó. A hunok esetében kézikönyvünk csupán tájékoztató jellegű lehet, a hun történelem és régészet csak széles eurázsiai keretekben lenne igazán ábrázolható. A gepidákat a hun kortól kezdve saját váltakozó határu országukban sikerült bemutatnunk. Bármily meglepően hangozzék is, ugyanez vonatkozik a langobardok „pannóniai” korszakára, amely a valóságban Prágától Vinkovciig, Sziszekig, Ljubljanáig terjedt, s elválaszthatatlan legkorábbi itáliai történelmi és régészeti emlékeiktől is. Régészeti bizonyítékokról nem lehet lelőhelyek és régészeti adatok nélkül írni, a helynevek utáni szám vagy betű temetők esetében a sírszámot, telepek esetében a telepobjektum sorszámát jelöli. Illusztrációkat sajnos nem tudunk adni a kötethez. Ezek az eredeti enciklopédiához sem készültek el, s az enciklopédia megszűnésével még a lehetősége is szertefoszlott az eredetileg megálmodott gazdag fénykép- és rajzanyag elkészítésének. A szakirodalom és a publikációk útvesztőjében azonban kötetünk jól eligazítja azokat, akik magukra a leletekre is kíváncsiak.

Végezetül szeretném Szerzőtársaim és a magam nevében megköszönni a József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja vezető professzorának, Róna-Tas Andrásnak és e sorozat szerkesztőjének, Zimonyi Istvánnak, hogy munkánkat oly készségesen felvették a Magyar Őstörténeti Könyvtár sorozatba.

1993. május 24.

Bóna István

2. 1. A hunok és a hun korszak

Hunok Eredetükről a 18. század óta vita folyik. Az alapprobléma: azonosak-e vagy sem a kínai forrásokban hiung-nu vagy hsiung-nu néven szereplő törzsekkel, akikkel a Kínai Birodalom a Kr. e. 4.–Kr. e. 1. század között kemény harcokat vívott, s akik ellen a Nagy Falat emelték. Nevük és történetük – szír és szogd források segítségével – a több mint két évszázados hiátus ellenére is összekapcsolhatónak látszik az európai hunokéval. Azonosságukat azonban mindeddig nem igazolta a nyelvészet (a hiung-nu nyelv mindmáig ismeretlen, s az európai hunok nyelvére is csak következtetni lehet), s csak közvetve világítja meg a régészet (a Kr. u. 4. századinál korábbi hun lelet nem ismert Közép-Ázsiából sem) és az antropológia (mongoloid típusok ugyan nem ritkák az európai hunok körében, de nem is általánosak, ugyanakkor nem jelenthetnek mongol nyelvűséget) is. A hunok jellemző régészeti ismérvei: a csontlemezekkel merevített aszimmetrikus íj a háromélű vas nyílcsúcsokkal, a hosszú kard, a harcikés, a nomád öv, a magas kápákkal ellátott nyereg ugyanis az eurázsiai steppéken végbement általános fejlődés eredményei, a legsajátosabb hun emlékek, a réz áldozati üstök is csupán öntési technikájukkal gyökereznek a kínai bronzművéségben.

Legalább ennyire ellentmondásos történelmi jelentőségük megítélése, amelyet a legújabbkori politikai gondolkodás is eltorzított. A modern nyugati iskolai oktatás Ammianus Marcellinus „klasszikus” jellemzését tanítja róluk, holott a Rómában élő és író kiváló történetíró csak hírből ismerte a hunokat. Jellemzésükre – a kor szokása szerint – az antik geográfia és etnográfia évezredek hiedelmeit (Herodotus, Strabon, Pompeius Trogus, Iustinus elképzeléseit „a szkíta nomádokról”) kötötte művészi csokorba, s egy olyan paleolitikus szinten álló hordát tárt olvasói elé, amely képtelen lett volna egy népek fölötti birodalmat kiépíteni, akár egyetlen hadjáratot is megnyerni. Az ammianusi kép nem egyeztethető össze a 395-től kezdve rendszeresen feljegyzett tényleges eseményekkel, s éles ellentétben áll a keletrómai Priskos művével, aki a hunokat és Attilát saját országukban tett látogatása után írta le. Görög nyelvű műve azonban nem vált a Nyugat közkincsévé – Magyarországon is kevésbé (s főleg szépirodalmi átdolgozásokból) ismert, kivéve azokat a részleteket, amelyeket egy évszázaddal a

hunok letűnése után Jordanes latinul merített belőle. A magyar hun legenda – a 13. századi Kézai Simon irodalmi alkotása – még az utóbbiból is alig merített, az Attila néven kívül nincs sok köze a hunok valóságos történetéhez.

A 370-es években a Volgán átkelő hunok szétverték és szétkergették az alánokat, s ezzel véget vetettek az iráni népek évezredes steppei uralmának. Alán segédc csapatokkal megerősödve levették Hermanarik osztrógót birodalmát – az osztrógótoknak csak kisebb csoportja tudott római területre menekülni. 376 kora őszén a Dnyeszternél szétszórták Athanarik vizigót hadait, többségük keletrómai területre menekült. Maguk a hunok győzelmeik után két évtizedig a Fekete-tenger északi partjait körülölelő birodalmuk kiépítésével foglalkoztak, csak a 395. évi római polgárháború idején indítanak tájékozódó hadjáratokat a Kaukázuson és az Al-Dunán át a Római Birodalom mindkét felébe. Váratlan feltűnésük óriási pánikot váltott ki. Keleten ekkor keletkeznek a vadságukról szóló rémtörténetek, a Balkánon pedig I. Alarik vizigótjai támadásuk nyomán vonulnak le Hellasba. 400-ban a mai Havasalföldre benyomuló, Uldin vezette hun seregben a rómaiak nem remélt szövetségesre találnak, barátságból (a gót Gaina ellen) vagy fizetségért (az Itáliát támadó I. Alarik, majd Radagaisus gótjai ellen) segítik mindkét római államot. 402–406 között egy csak következményeiből és régészeti leletekből ismert hun támadás menekülésre kényszeríti a Visztula–Odera-vidékről a vandálok Siling-ágát, az utóbbiak a vandálok Kárpát-medencei Hasding-ágával és hozzájuk csatlakozó kvád/szvébekkel együtt 407. január 1-én elárassztják Galliát, 409-ben pedig elérik Hispaniát.

408 nyarán, Arcadius császár halálhírére a hunok megszakítják baráti kapcsolataikat a keletrómaiakkal, Uldin serege és segédcapatai lerombolják az Al-Duna északi partján fekvő ellenerődöket, majd a folyón átkelve birtokukba veszik Castra Martis erődjét (Kula [Bulgária]). A továbbiakban kedvezőtlenül alakuló keletrómai háború akadályozza meg Uldint abban, hogy megsegítse a baráti nyugatrómai császárt, Honorius I. Alarik ellen. Az első keletrómai háború 412-ben békével ér véget, amelyet a konstantinápolyiak a Don torkolata közelében kötnek Karaton hun nagykirályal.

A hunok 422-ben támadják meg újból a keletrómai Thraciát, röviddel ezután, 424 körül Ruga nagykirály átteszi a Hun Birodalom székhelyét a Tiszától keletre eső síkságra. Már onnan támogatja nagy sereggel az új nyugatrómai császárt, Iohannes „usurpator”-t, de megkésve, csupán a hunok egykori túsztát és barátját, Aetius sikerül hatalmon tartania. Aetius zsoldjába fogadott hun segédc csapatokkal 426-ban felmenti a vizigótoktól ostromolt Arelate/Arles-t, s a következő években is sikerrel folytatja a galliai római uralom helyreállítását.

A Római Birodalmat azok a népek kezdték el dúlni, rabolni, majd nyugati feléből hatalmas darabokat kiszakítani (Délnyugat-Gallia, Hispania részei, Észak-Afrika), akik a hunok elől menekültek nyugatra (vizigótok, vandálok, szvébek, alánok, burgundok); a hunok világtörténelmi szerepe ennek az első nagy népvándorlásnak az előidézője volt. A Hun Birodalom európai kialakulása után már egyetlen nép sem volt képes kiszakadni a hun kötelékből, a két római birodalom-fél második előzőnlésére csak a hunok bukása után került sor. 425–440 között „az utolsó római”, Aetius éppenséggel hun barátai fegyvereire támaszkodva vetette vissza a galliai városokat ostromló vizigótokat, úzte ki Észak-Galliából, Raetiából, Noricumból a germán támadókat. Hun szövetségeseivel reguláztatja meg 437-ben a vormaciai (Worms) burgundokat, e vészterhes hun támadás emlékéből sarjad majd a Nibelung-ének. A Hun Birodalom barátsága és segítsége évtizedekkel meghosszabbította a halálosan beteg Nyugatrómai Birodalom agóniáját, a frankok, alamannok, szvébek csak a hunok bukása után kezdték megszállni a Rajnán és Dunán túli tartományokat.

A hun segítségnek azonban ára volt. Amikor Aetius 433-ban átmenetileg megbuktatják, kénytelen volt az akkor még római Pannónia tartományokon át a hunokhoz menekülni. Ruga másodsorra is hatalomra segíti (434). Hálából a Róma városában kötött szerződésben Aetius a nyugatrómai kormányzat nevében átengedi hun barátainak Pannónia Prima és Valeria tartományokat. Ezzel egy időben a hunok újabb támadást indítanak a Keletrómai Birodalom ellen, amely azonban Ruga halála miatt félbeszakad. A békét 435-ben a Duna északi partján Castra Constantia erődjénél (Margus – ma Orasje – városával szemben a Temesközben) kötik meg. A keletrómaiak kénytelenek elfogadni az új nagykirály, Bleda (434–445) és öccse, Attila békediktátumát, amely súlyos terheket ró rájuk. A vandálok Szicília elleni, a perzsák Kelet elleni támadását kihasználva 440/41-ben Bleda a békét félredobva sorra megostromolja és elfoglalja Moesia Prima (a mai Észak-Szerbia) városait, majd délkeletről, a Száván át megtámadja a 427 óta keletrómai Pannónia Secundát s ostrommal beveszi Sirmiumot (ma Sremska Mitrovica). 441/42-ben beavatkoznak a háborúba az Attila vezette keleti hun hadak is. Ratiaria (Arcar [Bulgária]) bevétele után az egyesült hun erők elfoglalják Naissust (Nis), Serdicát (Szófia), Philippopolist (Plovdiv) s kijutnak a Márvány-tengerig, ahol a thraciai Chersonesos félszigeten megverik Aspar keletrómai seregét. Konstantinápoly kénytelen békét kérni. A megkötője nyomán elnevezett „Anatolius első békéje” (443) valóságos aranyfolyamot indít el a Hun Birodalomba, egy összegben 6000 font „kárpótlást” és évi 2100 font tributumot.

A 445-ben puccsal hatalomra kerülő s a Tisza-vidéki központi orduba (fejedelmi székhely) átköltöző, harcias Attila kezdettől háborús fenyegetést jelentett mindkét birodalom számára. A régi szövetséges, a ravennai kormányzat, Savia provincia átengedésével, a *magister militum* (fővezér) címmel s a vele járó jövedelemmel igyekszik támadókedvét mérsékelni, Attila Nyugat elleni készülődését ennek ellenére csak a 447. januári konstantinápolyi földrengés híre fordítja a régi irányba. Hadaít – immáron a szövetségessé emelt germánok seregeit is – rázúdítja a Balkánra. Noha pusztításon kívül egyetlen hadicélját sem érte el, 450 elejéig megszállva tartja Dacia Ripensist és Moesia Primát, a déli határ Naissosnál volt. A megszállt területeket lakatlan határzónává akarta tenni. Az ezzel kapcsolatos követjárások egyike során járt Attila udvarában 449 őszén a panioni Priskos, akinek a nagykirály, orduja és a hun viszonyok élesszemű leírását köszönhetjük. A 450 tavaszán megkötött „Anatolius második békéjében” Attila végül is lemondott a hódításról s megújította a 443. évi békét (ratifikálására II. Theodosius császár halála miatt nem kerülhetett sor). Engedékenysége mögött az rejtett, hogy 449-től már Gallia ellen készülődött.

A 451. évi Gallia elleni hadjárat nem sok sikert eredményezett, mégis olyan megrendítő volt a nyugati kortársak számára, hogy mindmáig elhalványítja a Keletrómai Birodalom ellen viselt két sokkal pusztítóbb háború emlékét. Mivel a Loire hídját védő Aureliani/Orléans-t az utolsó pillanatban felmentették I. Theodorik vizigót király seregei és Aetius segédcsapatai, Attila kénytelen volt hátrálni. A galliai szövetségesek Troyes előtt 5 mérföldre csaptak össze Attila szövetséges seregével (mauriacumi, másként catalaunumi = champagne-i csata s nem chalons-i!). Mivel egyik fél sem volt képes kiűzni a másikat a táborából, a csata lényegében a támadó Attila kudarcát jelentette, aki rövidesen visszavonulásra határozta el magát. Üldözés nélkül jutott el a Rajnáig s kelt át rajta.

Attila 452. évi Észak-Itália elleni hadjárata a még soha ostrommal el nem foglalt Aquileia bevételével és lerombolásával kezdődött. Utána a Pótól északra Mediolanumig (Milánó) nyomuló seregét az éhség és a járványok visszafordulásra kényszerítették – a Rómáig nyomuló és az Örök Város falai alól visszahökölő Attila a középkori legendagyártás terméke. Amiként késő középkori az „Isten Ostora” elnevezése is. Visszavonulását sietette, hogy Marcianus keletrómai császár csapatai a Dunánál hátbatámadták birodalmát. Az emiatt kitört újabb keletrómai háború előkészületei idején, 453 tavaszán Attila vérömlésben elhunyt. Temetésének ünnepélyes, minden ízében ázsiai – a későbbi türk nagyfejedelmek temetésére meglepően hasonló – szertartását Priskos nyomán Jordanes hagyományozta az utókorra. Attilát egyetlen koporsóban titkon a földre temették.

Attila Arian nagyfejedelem-asszonytól származó legidősebb fia, Ellak lett a hunok nagykirálya, aki ellen előbb öccsei, majd az Ardarik gepida király vezetésével szövetkezett gepidák, rugiak, szvébek, szkírek, szarmaták keltek föl. Ellak elesett a mindmáig ismeretlen Nedao folyó mellett vívott második „népek csatájában”, amelyben az osztrogótok még a hunok oldalán harcoltak (455). A keletre menekült hunokat Attila középső fia, Dengitzik szervezte meg. Dengitzik utóbb a Keletrómai Birodalom ellen támad, de 469-ben a csatát és életét elveszít. Vele ér véget a hunok európai története.

Az antik kortársak egységesek voltak abban, hogy a hunok katonai sikereiket páratlan tökélyre emelt lovasíjász harcmódozásoknak köszönhették. Lovuk télen-nyáron fáradhatatlan volt, csontmerevítés reflexijuk valóságos csodafegyvernek számított, elől-hátul magas kápájú nyergükből előre vagy hátra fordulva sűrű, jól célzott nyílzáppal bénították meg s zilálták szét ellenségeiket. Nem véletlenül volt egyik hatalmi szimbólumuk és méltóságjelvényük az aranylemezekkel díszített vagy bevont „aranyíj”, amely ma már jónéhány példányban ismert hun vezetők sírjából vagy halotti áldozatából. Attila tömegeket mozgató hadjáratai előtt villámgyorsan mozgó váratlanul támadó kisebb-nagyobb lovascsapataik érték el mindazt a sikert, amit elértek. Hadművészetük döntő eleme volt az összehangolt szervezés, a felderítés, a bekerítés, a több irányból-oldalról indított színelv vagy valóságos támadás. Hadiszervezetükből nőtt ki birodalmi szervezetük. Előbb a stratégiai vidékek (pl. a Krím félsziget és bejárata, a Kárpátok délkeleti kiszögellése és a dobrudzsai Duna-szakasz, a Dunántúl és a Bécsi-medence) megszállása, utóbb a vazallus királyságok rendszere, amely 450-ben már egész Közép- és Kelet-Európára kiterjedt. Birodalmuk élén európai feltűnésükkor nagy tekintélyű harci királyok, az 5. századtól pedig nagykirályok állottak, Attila egyeduralma előtt másodfejedelmek is léteztek. 434–445 között maga Attila is másodfejedelem volt, orduja a mai Moldva és Havasalföld határvidékén a Buzau/Bodza folyó vidékén feküdt. A hun birodalom vezetői aranyban pompáztak, s egy olyan sajátos belső-, illetve közép-ázsiai divatot hoztak magukkal (aranyveretes öv, aranycsatos csizma, arany nyakperccel, aranyveretes hosszú kard, aranyveretes lószerszám és nyereg), amely túlélte a Hun Birodalmat, és évtizedeken át éppúgy fennmaradt, mint az a páratlan személyi hatalom, amelyet Attila kölcsönzött a vazallus királyoknak. Az utóbbiak ennek ellenére sem tartoztak a birodalom legfőbb vezetői közé, még Attila idejében is csupán a gepida Ardarik vehetett részt a királyi tanácsban. A név szerint ismert hun vezetők többsége a török nyelvből értelmezhető nevet viselt (ilyenek török formában: *Öldin, Karaton, Öktar, Mundzsuk, Ajbars, Atakam, Ellak, Mama, Dengitzik, Verik* stb.), a gót kicsinyítő képző előtt török név szerepel *Ruga/Rugila, Blida/Bilda/Blaedila* és *Ata-ila/Attila* esetében is.

Öntudatos hunnak vallották magukat a nem hun származású vezetők *Hunigiz/Onegesius* és *Skotta*, hűségesen szolgálták Attilát a mellé szegődött olyan római arisztokraták, mint *Orestes*. Attila orduja és lakomája a perzsa (szászánida) nagykirályok szertartásait idézi, olyan iráni hatásokat, amelyek még Európába kerülésük előtt érték a hunokat. Hun köznépi temetőket nem ismer a régészet, mivel a „hunok” valójában egy fiatal férfiakból álló mozgó, folyamatosan változó, gyarapodó hadsereg voltak, éppúgy, mint 800 évvel később a mongolok. Alapjaiban elhibázott a hunokat a 19. századi vándorló nomádok mintájára elképzelni. Vezető rétegük valóságos temetkezései is alig ismertek, annál nagyobb szerencséje a régészetnek az a tucatnyi lelet, amely a temetési szertartás alkalmával máglyára vetett vagy égetés nélkül feláldozott, kis mélységekben elföldelt halotti áldozatból maradt fenn. Ezekből került elő a hun régiségek leglátványosabbja, a mintegy 20 db öntött rézüst, amelyek az Urál folyótól a mauriacumi csatáig bámulatos pontossággal jelzik a hun mozgalom kiindulási és végpontját – a legtöbb a két nagy központból, a Havasalföldről és Pannonia körzetéből ismert. A halotti áldozatokból kerültek elő az „aranyjak”, az aranybevonatos kardok s mindaz, ami a hun viselet és fegyverzet kapcsán fentebb említésre került. Az áldozati leletek száma szerencsére egyre növekszik, s velük azok az adatok, amelyeken át bepillantást lehet nyerni a Hun Birodalom viseletébe és hatalmi szervezetébe.

A hunok történelmi szerepének és jelentőségének megítélése századok óta vitatott és ellentmondásos. Görög, római, germán ellenfeleik nyolc évtizeden át a vesztes oldalon álltak, híradásaikból nehéz tárgyilagos adatokat kihámozni, márcsak azért is, mivel a feljegyzések többsége hadjáratokról, pusztításokról szól, a hunok életéről és belső viszonyairól mit sem árul el. Kivált a Hun Birodalom fennállásának utolsó 13 éve vált a kortársak és az utókor számára emlékezetessé, amelyben Bleda és Attila, majd az egyeduralgó Attila kíméletlen háborúkat indított a Keletrómai Birodalom ellen. E korszak csupán utolsó három évére esik a Nyugat elleni két támadás, amelyet Kelet és Nyugat szimbólum-érvényű első nagy küzdelmének szokás tekinteni. Holott Attila nyugati háborúiban már nem (a despotizmustól távolról sem mentes) „rómaiak” és a barbár „hunok” álltak szemben egymással, hanem késő antik és kora feudális szövetségi rendszerek. Galliát a vizigótok, burgundok, frankok, alánok, barbár katonai telepések (*laeti*) és a római senatorok magánfegyveresei védelmezték osztrogótok, gepidák, türingek, rugiak, szkírek, szarmaták és más frankok és alánok ellen, a római és hun vezetők a nagy összecsapásban már csak a szálak mozgatói voltak. Itáliába Attila oldalán nyomult be a pannoniai Orestes, az utolsó nyugatrómai császár leendő apja, Edika szkír király, Odoaker, „Itália királya” apja és Thiudimer, a későbbi Nagy Theoderik apja. Fiaik Itália fölötti uralmát egykoron majd elismerni kényszerül a Római Birodalom egyedüli képviselőjévé váló Konstantinápoly, míg a 451-ben Gallia (és az akkor mai értelemben perifériának számító Nyugat) védelmét megszervező Avitus galliai senator nyugatrómai császárságát nem ismerte el. A korabeli valóság tehát nagyon különbözött attól, ahogyan korunk látni szeretné.

Irod.: Alföldi, Leletek a hun korszakból; Attila és hunjai. Szerk. *Németh Gy.*, Budapest, 1940; 1985² (Harmatta János előszavával); *E. A. Thompson*, A History of Attila and the Huns. Oxford, 1948; *L. Musset*, Les invasions. Les vagues germaniques. Paris, 1969; *Czeplédy K.*, Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest, 1969; *O. J. Maenchen-Helfen*, The World of the Huns. Los Angeles–London, 1973; *uő*, Die Welt der Hunnen. Wien, 1978; *O. Pritsak*, The Hunnic Language of the Attila Clan. Harvard Ukrainian Studies 6(1982); *Bóna*, MT 265–288; *É. Demougeot*, Attila et les Gaules. In: *uő*, L’empire romain et les barbares d’occident (IVe–VIIe siècles). Paris, 1988, 215–250; *I. Bóna*, Das Hunnenreich. Stuttgart, 1991. [Magyarul: *Bóna I.*, A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993; franciául: *I. Bóna*, Les Huns. Le grand empire barbare d’Europe IVe–Ve siècle. Editions Errance, 2002.] A fenti címszó magva azonos a szerző „The invasion of the Huns and the beginning of the Migration Period” (The History of Mankind. UNESCO, Paris, III. 7.4,1) fejezetével, az első két és az utolsó előtti bekezdésben kiegészítve a szerző „Hunnen” címszavából átvett részekkel (Lexikon für Mittelalter V. München, 1990, 222–224).

Bóna István

Hun hadművészet A hun hatalom igen rövid idő alatt hatalmas területeket befolyása alá vonó sikerei elsősorban a rómaiak és a germánok szemében szokatlan hadviselési módnak voltak köszönhetőek. Bár az egykorú források, majd a hagyományok lejegyzői az ellenfél szemszögéből és antik toposzok felhasználásával írtak, konkrét hadi eseményekről részletesebb beszámolót alig találunk köztük, összevetve az ázsiai hunokra és későbbi rokon kultúrájú pusztai népekre vonatkozó adatokkal a hun hadművészet fő vonásai kielemezhetőek. A hun hadszervezet és a politikai (társadalmi) rend nem vált el élesen egymástól. A hadszervezet élén a mindenkor nagykirály állott, az egyes birodalomrészek (szárnyak) urai önállóan is működhetek (pl. Uldin, Oktar). Analógiák alapján a tízes rendszer meglétét tételezhetjük fel. A döntő fegyvernem a félelmetesen nyilazó könnyűlovasság, a vezetők környezetében – iráni mintára – páncélos testőrséggel is számolhatunk. Az előkelők saját kíséretükkel vonultak hadba, a társadalmi ranglétrán való emelkedésnek a vitézség egyik fő eszköze volt. A csatlakozott népek egységei az elő- és utóvéd szerepét kapták. Szinte semmit sem tudunk a különleges fegyverneméről, pedig bizonyára voltak az erődítmények ellen bevethető ostromgépeik, pontosan működő hírszerzésük. A mauriacumi székértábor léte valamiféle hadtápra utal, a hadizsákmány szállítására,

fegyverutánpótlásra is szükség volt, az élelmezést távoli hadjáratokban nyilván az elfoglalt területekről oldották meg. A kitarító, gyermekkortól gyakorlatozó, a rendszeres évi vadászatokon kipróbált harcosok nagy tömegben is összehangolt manőverek végrehajtására voltak alkalmasak. Rossz időjárás, folyamok nem jelentettek számukra akadályt. A fegyvelemsértést kegyetlenül megtorolták. Előnyük nagyvonalúan tervezett stratégiájukban és taktikájukban rejlett, amihez megfelelő haditechnika párosult. Elsősorban gyorsaságukra figyeltek fel az ellenfelek, hegyről legördülő lavinához, szélvészhez hasonlítják őket. Előszeretettel éltek a meglepetés, a hadicselek, az ellenfél állandó nyugtalanítása, a színlelt menekülésből váratlan támadásba váltás, a lélektani hadviselés (tudatosan alkalmazott harci láрма, nyílzápor, ellenséges vezetők megsemmisítése, félelemkeltés) eszközeivel. A hun lovas magas kápájú nyergében biztosabban ült, többféle műveletre volt képes, erős reflexijával messzebbre és pontosabban lőtt nyugati kortársainál, a lovas harcmodornak jobban megfelelő karddal volt felszerelve. Mindez látványos sikereket eredményezett, szinte egyvágatában győzték le az alánokat, az osztrogótokat, majd a dnyeszteri csatában a vizigótokat. 75 év múlva Attila galliai hadjárata során néhány elem (a vizigótok és Aetius elvágásának kísérlete, az alkalmas helyet kereső hátrálás, a hun ék bevetése, az elvonulást leplező zajkeltés) még emlékeztet a hun hadművészet megismert vonásaira, azonban a zömmel más harcmodorhoz szokott germánokból álló sereg taktikázó lassú előnyomulása, az áttekinthetetlen képzitusa, a meglepetés hiánya leglényegesebb elemeitől fosztotta meg. Az ellenfelek megtanultak alkalmazkodni, a technikai fölény összezsugorodott, a Nedao menti csatában az egymással is civakodó Attila-fiak döntő vereséget szenvedtek. A hun hadművészet híre is csak mendemondákban élhetett nyugaton, amikor majd 100 év múlva új nomád nép, az avarok megjelenésével ismét megérintette Európát.

Irod.: Bóna, Das Hunnenreich 9–17; uő, A hunok 9–17.

Tomka Péter

Hun fegyverzet Az Európába nyomuló hunok legfélelmetesebb fegyvereként az íjat emlegetik a források, bár karddal, harcikéssel, lándzsával is harcoltak, esetenként vértet is hordtak. A hun fegyverzetet a sajátos hun temetkezési szokások következtében többnyire csak töredékesen vagy éppen a peremterületekről ismerjük. A hun lovas fő, távolra ható fegyvere a végein, markolatán csontlemezekkel merevített mintegy 130 cm hosszú, rendkívül erős aszimmetrikus reflexij a hozzá tartozó vashegyű nyílvesszőkkel. A legtöbbször igen töredékes csontlemezeket Volga-vidéki leleteken kívül (Pokrovsk, Rovnoe, Verhnee Pogromnoe [Oroszország]) kercsi katakombákban, a Wien-Simmering-i sírban, kivételesen germán vezérsírban (Blucina) találták meg. Az íj a hun hatalom jelképévé vált (Marcianus álma). Ennek régészeti bizonyítékeként arany íjborítások kerültek elő hun temetési áldozatokból (Pécs-Üszög, Bátaszék, Pannonhalma, és egykorú temetkezésből: Jakuszowice [Lengyelország]). A háromélű, 5 cm hosszú vas nyílcsúcsokat mintegy 20 lelőhelyről ismerjük, előfordulnak az egész hun szállásterületen és a peremvidékeken is. Tegezmaradványokat Európában még nem sikerült feltárni, lehetséges, hogy a pécs-üszögi, szeged-nagyszéksői leletek egyes aranyveretei tegezről származnak. A közelharc fő fegyvere a keresztvassal felszerelt hosszú, viszonylag karcsú kétélű kard (hossza 100 cm körüli, a penge szélessége 4-5 cm). Jelentőségét illusztrálja a „Hadisten (Mars) kardja” motívum. A kelet-európai puszták szinte valamennyi 5. századi leletében utal valami – pengetőredék, veret – kard egykori jelenlétére, a Duna-vidékről jó állapotban megmaradt kardokat idézhetünk: Pannonhalma, Szirmabesenyő, Bátaszék, Lengyeltóti, Wien-Leopoldan stb. Az Azovi-tenger vidékén csoportosulnak azok a rekeszes díszű keresztvassal ellátott példányok (Pokrovsk-Voshod, Taman’ [Oroszország], Dmitrievka [Ukrajna]), amelyek kaukázusi alán és nyugati germán kardok előzményének tekinthetők, és amelyekhez a pannonhalmi díszkard is tartozik. Az előkelők kardhüvelyét (ritkábban a markolatot) aranylemezek díszítették. A felerősítés nemegyszer féldrágakő kardfüggesztővel (Altlussheim, Pokrovsk-Voshod) vagy veretes tartófülekkel (Novogrigor’evka [Ukrajna] VIII. kurgán) történt. A kard mellett gyakran második fegyverként keleti eredetű keskeny, egyélű, 40-60 cm hosszú harcikéseket használtak. Jelenlétükre hüvelyveretek alapján ott is következtetni lehetett, ahol a vaspenge nem maradt ránk (pl. Szeged-Nagyszéksős). Nem sokat tudunk a kétségtelenül meglévő hun lándzsáról (Pokrovsk-Voshod, Pécs-Üszög), páncélról (Fedorovka, Pokrovsk-Voshod [Oroszország]), ezek általában nem kerültek sem sírba, sem a halotti áldozat eltemetett tárgyai közé. Pányvának, pajzsnak régészeti nyomát eddig nem találták, nem azonosították. A hun fegyverzetben az ázsiai hun és iráni örökséghez a kelet-európai puszták hagyományai ötvöződtek. A hun mozgalom messze nyugatra közvetítette ezeket, belőlük a germán népek egyes, harcmodoruknak megfelelő elemeket átvettek, mások csak a keleti steppeken éltek tovább.

Irod.: Tomka, Der hunnische Fürstenfund 460–466; Bóna, Das Hunnenreich 167–176.

Tomka Péter

Hunok életmódja A hunok történelmi szereplésük során mindvégig lótarató nomádok maradtak. Ebben egybevágunk a korai források, a követjelentések és a steppe régészeti leleteinek tanúságai: a magányos sírok; lócsontok, lovasfelszerelés; az al-dunai síkság megélhetést biztosító, hadműveleti bázisként használt területének

megszállása (bár a Kárpát-medencébe nem költöztek be asszonyostól-gyerekestől a hun népi elemek, a megszállást jelző leletek itt is a síkságokon sűrűsödnek); Attila téli és nyári szállás közti mozgását igazoló forráshelyek; az állandó telephely hiányát, szekereken vonuló, sátorlakó életmódot hangsúlyozó híradások; a ló szerepének kiemelése (Bleda és Attila lovon ülve tárgyalnak a rómaiakkal, Onegesios asszonya a nyeregben ülő Attilát vendégeli meg); a hun hadművészetre vonatkozó adatok. Ennek az általános képnek nem mond ellent a keletrómai követek tapasztalata az útközben érintett falvakról, a nagykirály „városáról” (téli szállásáról), valamint a régészek megfigyelései az ázsiai hunok földbe mélyített házakból álló szállásairól (Ivolga [Burjátöld, Orosz Föderáció]) vagy garnizonjairól, a megszállt Pannonia egykori táborainak, városainak visszaszoruló, mégis folyamatos életéről. A hunok lélekszámára az Európába törő csapatok 20-30 ezres becslést nagyságrendje mérvadó. Lovaik a szívós, kistermetű steppei fajtákat képviselték. A késői nomádok (mongolok) városai képeinek meglepő részletességgel felel meg Attila ordujának leírása: a fátlan síkságon kiemelkedésen állott a gerendákból és deszkákból épített fejedelmi palota, amit fatornyokkal tagolt magas kerítés határolt. Nagyobb térségen túl emelkedett a főfeleség saját palotája, valamint Onegesios háza és Pannoniából hozott kövekből épített fürdője. A központ körüli nagy kiterjedésű táborvárost valószínűleg (fa)fal vette körül. A fejedelmi palota fogadótermének háttérében, emelvényen állt Attila kerevete. Arykan palotáját szőnyegek díszítették. A hun állattartó gazdaságot a (meghódított, megtartott) falvak földművelése és szolgáltatásai (kőles, gabona, méhsőr, árpasőr), valamint a hadjáratok zsákmánya, az adók és a határ menti szabályozott kereskedelem jövedelme egészítette ki. A viminaciumi kereskedő karriertörténete és a hun kor nagyszámú aranylelete az azt sugallják, hogy a harcosok is részesedtek belőle. Kétségtelenül számolnunk kell kézmű- és háziiparral. Attila ruházatának, étkezésének hangsúlyozott egyszerűsége mögött (szimbolikus, sőt babonás okok mellett) az igazi steppei ember mentalitása sejlik. A tuvai, kirgiziai kurgánokban megmaradt faedények, asztalkák olyan típusok, amelyek alig különböznek egymástól a füves puszták világában. A nomád ruházata és lószerszáma praktikus és ezért minden aranylemezes csillogása ellenére egyszerűbb, mint a környező (germán) világ fényűzése. A hun birodalom szokásjogon alapuló jogrendszerének nyomai a hun társadalom tagolódásának megfelelő szigorú etiketre engednek következtetni (ülérend). A jobbiztonságot (legalábbis egyesek) a római birodalom viszonyainál nagyobbra tartották. Az államellenes bűncselekményeket (dezertálás) kegyetlenül, nyilvánosan büntették. A családjogban is érvényesült a hierarchia. A birodalom belső irányítását kancellária, a külügyeket előkelő követek segítették. A mindennapokat átszövő szokások (szertartások, étkezés, játék, tánc, zene) közül a viseletet és a temetkezési szokásokat tudjuk legjobban megközelíteni.

Irod.: D. Sinor, The Hun Period. In: The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge, 1990, 177–205; Bóna, Das Hunnenreich 36–45; uő, A hunok 34–43.

Tomka Péter

Hun temetkezés és hitvilág Az ázsiai hunok előkelőiket fakoporsóba, gerendából ácsolt sírkamrába temették, arany-ezüst tárgyakat, értékes szöveteket tettek melléjük (Noin Ula). A kirabolt sírokban fegyverek, lakk- és egyéb edények, szertartási tárgyak, levágott hajfonatok, állatcsontok tanúskodnak a temetési rítus gazdagságáról. A kelet-európai hunok temetkezési szokásai feltűnő változatosságot mutatnak. A sírok magányosak vagy kisebb csoportokat alkotnak, legfeljebb nagyobb temetkezőterületekkel számolhatunk, amelyen belül helyezkedhetnek el az előkelők jeltelen sírjai (Törtel és Nagyszéksós között). Feltártak hun kori kurgánokat (Volga-vidék), de másodlagosan felhasználtak korábbi sírhalmokat, sírépítményeket, mauzóleumszerű épületeket is. Általánosabb a jeltelen (titkos) temetés és a vele járó, a sírnál, közelében vagy tőle teljesen függetlenül elásott halotti áldozat, amely fölé emelhetek halmot is. Néhány sír esetében lókoponya, lócsontok, lószerszám jelképes lovas temetkezésre utal (Beljaus [Krim, Ukrajna], Pokrovsk 36. kurgán 2. sír, Verhnee Pogromnoe 4. kurgán 3. sír). A halotthamvasztás idegen a hun szokásoktól, a korábban így interpretált leletek zöme halotti áldozat (részben elégetett) maradványa. A sírok tájolása többnyire észak–dél, megfigyeltek oldalpadmalyos sírformát is. A hun temetkezési szokások nem függetlenek közép-ázsiai, dél-oroszországi hatásoktól, egyes elemeit átvették a szövetséges-alávetett alán–germán népcsoportok előkelői. A halottat általában ünnepélyesen felöltöztetve helyezték koporsóba, étel-ital melléklettel látták el, esetleg egyszerűbb eszközökkel is (kés, szőrscipesz, orsó), a fegyver, lószerszám kerülhetett a halotti áldozatba. Egyes feltételezések szerint az utóbbiakhoz tartozhattak a hun üstök is. A vázolt képbe illik az Attila temetését elmesélő jordanesi hagyomány: a díszes ravatal, siratás, halotti ének, a ravatal körülnyargalása, fémveretes koporsó, jeltelen titkos sír, emlékhelyen tartott tor (*strava*). Az őskultusz különben is a hun hitvilág legjobban megközelíthető eleme. Élők és holtak összetartozását demonstrálják a férfisírokban lelt női ékszerek, az eredetmonda (szarvasünöt üző ősök) nyoma és az, hogy az elődök sírjai kirablásának (bármily mondvacsinált) vádja casus bellinek számít (440, Margus püspökét vádolták). A hunok hittek a Nagykirály isteni elhivatottságában (a Hadisten kardja-motívum). Óvatosan bár, de sámánizmus jelenlétére is gondolhatunk (Atakam, Eskam nevének lehetséges török etimológiája, belső-ázsiai párhuzamokkal rendelkező csontjólás említése, az üstök „életfaszerű” megkoronázása alapján). A hunok közt folytatott keresztény térítésnek eddig csak irodalmi nyomai találhatók.

Irod.: I. P. Zaseckaja, Osobennosti pogrebal'nogo obrjada gunnskoj épohi. ASGE 13(1971), 61–72; Tomka P., A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata. A hun halotti áldozat. Arrabona 22–23(1986), 35–56.

Tomka Péter

Hun viselet A hun ruházat fő elemei (süveg, kaftán, öv, nadrág, csizma) a lovas népek célszerű viseletének felelnek meg. A női viseletből hiányzik a fibula. Az ázsiai örökséget e téren is befolyásolta az iráni civilizáció, a hun viselet viszont hatott különböző alán és germán népcsoportokra (5. századi fejedelmek Attila főembereinek viseletét utánozták). Az ázsiai hunok kínai leírása, ábrázolása, viseletük átvétele és a sírleletek alapján ismerjük a cobolyprémes, cikádászes görbe süveget; a jobbról balra záródó kaftánt, a karikacsüngös veretes övet, amelyről a mindennapi felszerelés: tőr, kés, tarsoly fenőkővel, fésűvel, tűszerszámmal csüngött; a szűk lovaglónadrágot, csizmát (anyaguk bőr, prém, nemez, adataink vannak kínai selymek, hímzett ruhák, arany övcsat, aranyberakásos öv ajándékozásáról is). Priscos nemcsak Attila egyszerű, tiszta ruházatát állította szembe környezetével kardszíjainak, csizmáinak arannyal, drágakővel kékdedő barbár pompájával, hanem arról is beszámolt, hogy főfelesége udvarában színes fonalakkal hímezték a szöveteket. Mindez, összevetve a régészeti leletekkel, ellentmond az antik etnográfia toposzainak (primitív, soha le nem vetett piszkos rongyos bőrruhában járó barbárok – Ammianus Marcellinus). A hun viselet egyedi vonásainak meghatározását nehezíti a birodalom etnikai tarkasága, a sírok bolygatottsága és azok a leletek, amelyekben a viseleti elemek nem eredeti helyzetükben találhatók. A leletek elsősorban a vezető és középréteget képviselik, területi és időbeli eltéréseket mutatnak. Férfisírokban (Kyzyl-Kajnar-Töbe, Sipovo [Kazahsztán] 3. kurgán, Pokrovsk-Voshod [Kazahsztán], Beljaus, Szirmabesenyő, Lengyeltóti, Keszthely-Téglagyár, szeged-nagyszéksósti halotti áldozat) süvegdisznak tarthatjuk a diadémszerű leleteket, inget és szegélyes kaftánt figyelhetünk meg – ritkán felvarrt aranyflitterekkel is díszítve. Rangjelző szerepe volt a nyakperceknek. A bőrvet nagy csat, kevés fémveret és általában egyetlen szíjvég ékítette. Külön öve, csatja volt a nadrágnak. A csizma szíjaihoz gyakran (arany)csatok jártak. Esetenként egyetlen fülbevalót, még ritkábban karperecet is hordtak. A hun harcos megjelenését ékes fegyvere és lószerszáma tette ünnepélyessé. A női viselet (Berezovka [Oroszország], Sipovo 2. kurgán, Pokrovsk 36. kurgán, Csorna, Szekszárd, Mezőberény) jószereivel csak a fej körüli ékszerek változatosságával különbözik a férfiakétól. Jellegzetesek a hun diadémok, párosan viselt fülbevalók, borostyán- és egyéb gyöngyökből fűzött nyakláncok, a kelet-európai területekről ismert páros hajfonat (főkötő?)díszek (*koltok*) és sárkányfejes nyakékek (*kulon*). Ritka a karperec, gyűrű, gyakoribbak az öv- és csizmacsatok, szíjvégek. Külön kérdést jelent a cikádafibulák viselete. Az európai hun birodalomban női viseletben tűnnek fel, már a hunok megjelenése előtt. Bár elterjedésük megegyezik a hun hatalom kiterjedésével, jól megfigyelt, hunnak tartható női sírokból általában hiányoznak.

Irod.: A. K. Ambroz, Vostocnoevropejskie i sredneaziatskie stepi V–pervoj poloviny VIII vv. In: Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja. 1981, 10–23; Bóna, MT 276–279.

Tomka Péter

Hun lószerszám A hun uralom alatt álló területek legfontosabb leleteiből kimutatható a lószerszám sokszor töredékes, hiányos maradványa (pl. Novogrigor'evka, Scerbataja kotlovina [Ukrajna], Niznjaja Dobrinka [Oroszország], Szeged-Nagyszéksós, Pécs-Üszög, Pannonhalma). Legfontosabb része a magas első kápájú fanyereg. Többnyire csak a pikkelymintás arany- (aranyozott ezüst-, bronz)lemezek, a nyeregszárnyak első részére, illetve az első kápára rekonstruálható nyeregdiszkek maradtak ránk, a helyreállítás alapja famaradvány (Sipovo), illetve in situ megfigyelés (Dürso [Oroszország]). A kelet-európai pusztákon az 5. században a karikás zablát részesítették előnyben, a kantár- és gyeplőszíjakat fémcsatorák kapcsolják a zablakarikákhoz. Megjelentek egyenes, lefelé szélesedő vagy felül előrehajló, néha aranyborítású pofarudak is. A kantárt aranyos fejű szegecsekkel vagy különböző nagyságú, rekeszes, illetve préselt díszű téglalap alakú, aranybevonatú lemezekkel díszítették, járulékos díszek (csüngők, sallangok, szíjvégek) emelték a szerszámzat Priskos által Attila udvarában megcsodált pompáját. A hun lószerszámok hatása más-más típusú pofarudakon, öntött ezüstvereteken széles körben megfigyelhető Keleten és Nyugaton egyaránt.

Irod.: Tomka, Der hunnische Fürstenfund 459–460; Bóna, Das Hunnenreich 177–179.

Tomka Péter

Hun társadalom Megismerésének forrásai (auctorok, régészeti leletek) elsősorban a vezető rétegről informálnak. Az ázsiai hunok a nomád társadalmak rendkívül finom rangrendjének megfelelően tagozódtak: a főhatalom a fejedelem (*sanjü*) kezében összpontosult, aki abszolút engedelmisséget követelt meg katonai kíséretétől. A hadrenddel azonosan szárnyakra oszlott a társadalom is. A 24 főméltóság 10 000 lovas felett parancsnokolt. A bonyolult rangsort rangjelzők (nemesfém veretek, cikádák, cobolyprém) mutatták. A

közemberek életét szigorú törvények szabályozták. Az európai hun társadalom szerkezete nagy vonalakban hasonló lehetett, annak ellenére, hogy az alánok, gótok, herulok, szkírek hódoltatása után megfigyelhető az átrétegződés. A csúcson kezdettől fogva nagykirályok álltak, a hatalom időszakos megosztása ellenére (amiben a szárnyakra tagolódás, a szárnyak jelentőségének változtatása is szerepet játszott). Az öröklési rendben szóhoz jutottak az oldalágak (pl. Mundzsuk fiai). Attila abszolút egyeduralma és udvarának nemzetközi arisztokráciája már jelentős társadalmi változások mutatója. Hierarchikus tagolódását illusztrálja Priskos leírása Attila lakomájának ültetési rendjéről.

Az isteni eredetűnek vallott hatalom számos önálló hatalom legitimálására szolgált: vazallus főnökökből germán királyok és nomád fejedelmek lettek, a meghódított népek élére esetenként a dinasztia tagjai kerültek, mások Attilához hű vezetők emelkedtek fel. A nagykirály és családja mellett a kiválasztottak (*logades*) és a kísérők (*épitédeioi*) gyakorolták a hatalmat. Gazdagságukat saját méneseik és falvaik biztosították, intézkedéseiket saját katonai kíséretük hajtotta végre, e prefeudális rétegnek emellett szüksége volt a háborúk, zsákmány, zsarolás eszközeire is. A hun törzsfők (*reges, reguli*) hatalmát felszámolták, a nemzetségek (*archontes*) is háttérbe szorultak. A katonáskodó közrendűek helyzete nem változott (velük követségek kísérőiként ismerkedhetünk meg). Alapegységük analógiák alapján az aul (néhány együtt legeltető család) lehetett. Patriarchális rabszolgatartásnak csak a *logades* háztartásaiban van nyoma, hadi sikerek ez esetben is lehetővé tették a társadalmi mobilitást. A legyőzött népcsoportok „megszervezése” azzal járt, hogy falvaikat még a hun központok környékén is megtűrték, de nem osztották szét őket, népi különállásukat általában megtartották. Az előkelő nők feltűnően nagy szerephez jutottak (a követek tisztelegtek Arykannál; Bleda asszonyai megtarthatták birtokaikat, több női sírban található lóáldozat maradványa). A hun társadalom régészeti vetületének szociológiai elemzése nem ellentmondásmentes. A közép-európai hunok eddigi legnagyobb lelete (Szeged-Nagyszéksós) a nagykirályok családjához kapcsolható. Hun előkelők (katonai vezetők?) temetési áldozataiból származnak a rangjelző arany íjborítások (Pannonhalma, Pécs-Üszög), rangjuk azonban vitatható (a tárgyak szimbolikus jelentősége jóval meghaladhatta tényleges értéküket). Az ő szállásaikon élhettek a diadémiszes nők (pl. Csorna). A középréteg ezüstös felszerelése (Léva) és még egyszerűbb sírletek (Szirmabesenyő) mellett nehezen besorolható, etnikailag is vitatható sírokat ismerünk (Lébény, Lengyeltóti, Keszthely-Gátidomb). Még a Kárpát-medencei állapotoknál is nehezebb a dél-oroszországi steppek leletanyagának értelmezése.

Irod.: Harmatta J., A hun aranyíj. MTAK I. 1(1951), 123–187; uő, A hun birodalom felbomlása. A hun társadalom Attila korában. MTAK II. 2(1952), 147–192; Bóna, MT 285–287; uő, Nibelungenlied 297–342; C. J. Maenchen-Helfen, The World of the Huns. 1973.

Tomka Péter

Hun aranyíj Az a felismerés, hogy hun áldozati és sírletekben aranylemezzel bevont kisméretű rangjelző íjak fordulnak elő, hatalmas lépéssel vitte előre a hun birodalom társadalmi és katonai szerkezetének vizsgálatát. A revidált régi s legújabb leleteket figyelembe véve ma háromféle hun „aranyíjat” ismerünk: 1. Egész felületén aranylemezzel borított kisméretű reflexíj (Jakuszowice), 2. Két végén és a markolaton díszített vagy sima aranylemezekkel bevont miniatűr reflexíjak (Pannonhalma-Szélsődomb, Novogrigor’evka), 3. Az aszimmetrikus valódi íj, felső, nagyobb csontmervítő lemezét a lemez alakjához simulva aranylemezzel bevont reflexíjak (Bátaszék, Pécs-Nagykozár-Üszögpuszta, Kercs-Glinisce és Novo Ivanovka [Ukrajna]). A legelső és a legutolsó kivételével nem sírból, hanem kis mélységben elföldelt áldozati leletekből származnak, emiatt az aranylemezek gyakran sérültek, hiányosak. Koruk az 5. század első fele. Az aranylemezzel részlegesen vagy teljesen beborított íj a kutatás egyhangú véleménye szerint katonai rangot, méltóságot jelzett, azzal kapcsolatban azonban megoszlanak a vélemények, hogy az aranyíjakat az életben is használták-e jelvényként, avagy csupán a sír-sírálzat számára készültek. A teljes leletegyütteseket figyelembe véve nyilvánvaló, hogy a háromfajta „aranyíj” között nem lehetett lényeges rangkülönbség. Bár az íj már a perzsáknál és a szkítáknál is a méltóság, a beiktatás, a fegyveres férfivá avatás jelképe, a hun aranyíjak szerepét mégis elsősorban a hunokkal feltűnő reflexíjak jelentőségével kell magyarázni.

Irod.: László Gy., A hun aranyíj jelentősége. MTAK II. Régészet, 1951, 105–122; uő, The Significance of the Hun Golden Bow. Acta ArchHung 1(1951), 91–106; Tomka, Der hunnische Fürstenfund 423–488; Bóna, Das Hunnenreich 181–182; uő, A hunok 169–170.

Bóna István

Hun cikádák A hun mozgalommal keletről nyugatra elterjedő, nagy szárnyú rovar utánzó, bajelhárító és rangjelző ékszer. Leggyakoribb öntött bronzból vagy ezüsből, egyesével vagy párosával, mindenkor nők és gyermekek ékszereként, fibulaként azonban ritkán viselték. Tömör aranyból van az erdélyi sáromberkei

(Dumbravioara), ékkövekkel díszített aranyozott ezüstlemez borítja a györkönyi cikádapárt, rekeszdíszes felületű a csömöri cikáda, előfordulnak aranylemezből is (Mezőberény, Iszkaszentgyörgy). A cikádaszárny kedvelt hun kori díszítőelem is (lévai lószerszámok). A hun kori cikádák előzményei elvétve már előfordulnak az Alföld késő szarmata sírjaiban. Nincs közvetlen közülük viszont a hun kori cikádáknak azokhoz a hosszú testű, nagyméretű öntött bronzcikádákhoz, amelyek valójában 3–4. századi illyricumi római fibulák – az utóbbiak népvándorláskorra való keltezése római épületekben és sírokban számos időrendi zavar forrása.

Irod.: Z. Vinski, Zikadenschmuck aus Jugoslawien. Jb. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 4(1957), 136–160; Bóna, Das Hunnenreich 196–197.

Bóna István

Hun diadémok A steppei viselet sajátos darabjai előkelő helyet foglalnak el a hun–alán mozgalom régészeti bizonyítékai között. Az erősebb bronzlemez alapon, szélein visszahajtott arany vagy aranyozott ezüst, 3–5 cm széles lemezabroncsok hossza csak kivételesen haladja meg a 30 cm-t. Általában 3-4 sűrűn rendezett sorban különböző nagyságú kerek, csepp, háromszög, rombusz vagy szabálytalan formájú rekeszekben domború, máskor laposra csiszolt, többnyire vörös gránátkövek (ritkábban más kő vagy színes üveg) ékítik. Járulékos elemként egy csoportjuknál a kövek közét granuláció tölti ki, a lemezek széleit, illetve az egyes mezőket filigránszalagok vagy préselt szegélydísz keretezi. Bőr vagy textil fejfedő (párta, fátyol) homlokrészére erősítve viselték. Feltételezhető, hogy a közrendű nőknél pusztuló anyagból készült (kivarrott?) párták voltak divatban, egyes leletegyüttesekben bőrre varrt aranyozott gyöngyök (Pokrovsk), selyemmel fedett vászonra erősített félgömbös aranylemezek (Batyrtó [Kazahsztán] mellett) igazolják az egyszerűbb változat meglétét. Ismerünk 3 darabból összeállított (Kanattas [Oroszország]), egy lemezből készült, de a középrészt hangsúlyozó mezőkre osztott „ál-háromrészes” (pl. Berezovka, Csorna, Verhnee Pogromnoe) és tagolatlan példányokat (pl. Marfovka, Carev/Leninsk [Oroszország]). Az utóbbiak sajátos változatánál a keskeny, egy sor rekesszel díszített alapot a hun üstök díszítésére emlékeztető gomba alakú vagy kétfelé ívelő bővítmény (fríz) egészíti ki (Verhnee Jablocnoe [Oroszország], Stara Igren', Melitopol' [Ukrajna]). A középrészt esetenként a többinél nagyobb kövek, máskor külön felmagasodó díszítmény emeli ki (pl. Kerics-Mithridates-hegy: a legszebb darab; Sipovo 2. kurgán: az egyetlen bronzdiadém, amelyet nem igazi rekeszek, hanem üvegberakások díszítenek). A leletegyüttesek (Jedrzychowice [Lengyelország], Sipovo, Melitopol' stb.), az egyéb tárgytípusokon is megtalálható technika és díszítés („polikróm stílus”), valamint stratigráfiai megfigyelés (Dulceanca [Románia], ahol 3–4. századi gót telepbe beásott sírban fordult elő) a hun uralom korára kelteznek. A hun diadémok eredete vitatott, egyesek a meotisi szkíta és a bosporusi viseletből, mások a szkíta kori Ázsiából és a hiung-nu kori Kazahsztánból igyekeztek levezetni. Valószínű, hogy a Duna-vidékiek stílusa Volgán túli területek iráni–barbár hagyományaihoz gyökerezik. Az ismert hun diadémok száma kb. 25 (egyedül töredékek meghatározása nem bizonyított). Elterjedési területük kirajzolja a hun birodalom előkelő steppei családjainak biztonságos lakóhelyeit: jelentős számuk származik Kazahsztánból és a Volgától keletre lévő sávból, zömük mégis a Fekete-tenger északi partvidékét kísérő füves pusztákon került elő. A román alföldön már kevesebb található (Buhaeni, Gheraseni), Magyarországon egyetlen biztos sírleletből ismerjük (Csorna). Itt figyelték meg először in situ, női sírban a koponyán, viseleti módját azóta több lelet igazolta (Sipovo, Gheraseni [Románia] torzított koponyával, Berezovka, Kara-Agac [Kazahsztán]). Többségük bizonyosan nők sírjából származik, az ünnepélyes-reprezentatív női viselet része volt. Feldarabolt és másodlagosan felhasznált töredékéről is tudunk (Jedrzychowice, Dulceanca). A germánok nem vették át, a hun uralom bukása után legalábbis ebben a sajátos formában viselete megszűnik.

Irod.: Kovrig, Das Diadem von Csorna 107–145; Bóna, Das Hunnenreich 147–149.

Tomka Péter

Hun üstök A legszembetűnőbb tárgy, amely az Ázsiából Európa szívéig vezető hun mozgalomhoz köthető. A nagyméretű, 50–100 cm magas, nyújtott hengeres testű, két- vagy négyrészes formába öntött, tölcészerű lábon álló réz-bronz edények két szögletes füle a perem fölé emelkedik, ezeket gyakran gombaszerű, félköríves fejű díszek koronázzák, a díszítés a peremen is folytatódhat. A hun üstök testét 1–3 éles borda osztja négy mezőre, amelyeket az üst nyakán vízszintesen körülfutó bordák zárnak le, ezekről néha rojtszerűen elrendezett kerek karikákban végződő plasztikus díszek nyúlnak le. A nyak és perem gyakran tölcéses, esetenként perem-gallér rekeszekre osztva tagolt. Hun kori datálásukat együtt talált tárgyak (Jedrzychowice, Makartet [Ukrajna]), illetve stratigráfiai helyzet (Intercisa, Sucidava [Románia]) biztosítja. Eredetük – különleges készületi módjuk, formájuk, díszítésük alapján – Belső-Ázsiába, a hiung-nu uralom alatti területekre vezet. Elterjedésük az Obtól Troyes-ig a hun uralom legnagyobb kiterjedését illusztrálja. A több mint 20 üstlelet zöme az európai hun nagyhatalom két katonai központjában, a román síkságon és a Kárpát-medencében csoportosul. Ritka az épségben előkerülő példány (Desa-Ciuperceni [Románia], Sestaci [Moldova]), nagyobb részük töredékes,

szándékosan rongált (pl. a legelőször talált jedrzychowicei; a ionesti, a törteli, amely a legnagyobb méretű; a hőgyészi, a Várpalota környéki vagy az ivanovkai). Legtöbbjük kis mélységből, véletlenül került elő. Több lelőhelyről csak kisebb töredékek (főleg fülek) ismertek, pl. Troyes vidéke, Benesov [Csehország], Hotarani, Bosneagu [Románia] (150 cm mélyre elásva találták), Makartet (halotti áldozat részeként). Külön említhetők a római erődök területéről származó töredékek. Vitatott, hogy mire használták a 30-50-100 literes, díszes kivitelű hun üstöket. A vélemények: kultikus cselekmény, áldozat, temetkezés, ünnepi lakoma nem zárják ki egymást, hiszen lehetséges, hogy a temetés utáni ünnepi halotti tor edényeit a halotti áldozat során megrongálva juttatták a másvilágra. Nem kínál végleges megoldást a dél-szibériai sziklarajzokkal (Kyzyl-kaja) való összevetés sem. A hun üstök mérete és formája inkább folyadék tárolására-keverésére, mintsem főzésre utal. Lóra nem mállázhatták, szállításuk nyilván kocsin történt. Eltérően ítélik meg az üstök díszítésének jelentését is. A gomba alakú nyúlványokat interpretálták „pseudo-fibulaként”, a bordákkal tagolt mezőket és a rojtmintát textil vagy csüngődíszek utánzataként, a felerősítésre(?) szolgáló kötelekre utaló motívumként, mindkettőt az edény „rangemlése” („megkoronázása”) jeleként, a nyúlványokat stilizált világfa ábrázolásaként. Az utóbbi, samanisztikus tartalmat feltételező magyarázatnak a legalaposabb az indoklása, hiszen a motívum megjelenik egyes hun diadémokon, amelyek helyén koreai halotti koronákon valóban fák ábrázolásait találjuk. A díszek száma (2×5, 2×6) az üst tulajdonosának rangjára utalhat.

Irod.: I. Kovrig, Hunnicher Kessel aus der Umgebung von Várpalota. FolArch 23(1972), 95–121; R. Harhoiu – P. Diaconescu, Hunnicher Kessel aus Muntenien. Dacia 28(1984), 99–116; Bóna, Das Hunnenreich 140–146, 240–241, 275; uő, A hunok 131–139, 217–219.

Tomka Péter

* * *

Bakodpuszta – „Puszta-Bakod” (Dunapataj, Bács-Kiskun megye) 1859. szeptember 22-én a kalocsai érsekség bakodi uradalmában iskolaépület alapozásakor dűsgazdag sírleletekre bukkantak, amelyeket Kunszt József érsek a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott. A sírhelyek közelében 1865-ben emlékoszlopot állítottak fel, innen ismert a pontos lelőhely: Bödpuszta. Az aranylelet azonban „Puszta-Bakod” néven vált ismertté és híressé, ez indokolja a név megőrzését. A sírok helyét 1970-ben sikerült megtalálni.

A rangosabb fejedelemné, minden bizonnyal királynő, sírjából (1. sír) a hun kori Európa leggazdagabb női ékszeregyüttese került elő: sodrott arany nyaklánc rekeszdíszes arany csüngőkkel, vadkanfejekkel díszített gránátberakásos arany karperecpár, ékkő berakásos súlyos, nagy aranycsat, aranygyűrűk és fátyol aranylemez díszei. A sír különlegessége még az edény, római horpasztott falú serleg barbár utánzata, besimított halszálkamintákkal díszítve. Kiemelkedő gazdagságú volt a szomszédos női temetkezés (2. sír) hun kor utáni ékszeregyüttese is: vörös gránátgömbökkel tagolt arany nyakék, félhold és szív alakú csüngődíszekkel, rekeszes aranygyűrűk, vörös kőberakásos arany poliéder gombos fülbevalók. Egy kissé távolabb eltemetett udvarhölgy ékszerkészlete még mindig vetekszik a korszak leggazdagabb nemesasszonyainak viseletével (3. sír): nagyméretű ezüst lemezfibula ékkövekkel is díszítve, kisméretű ezüst fibulapár, poliéder gombos ezüst fülbevalók.

Az ékszerek készülése és viselése 430–470 közé keltezhető, az 1–2. sír aranyai jórészt még a hun korban készültek. Bár a karpereceknek, gyűrűknek és az 1. sír nyakláncának közeli rokonai vannak Kijev és Odessza környékén és a Krímen, nem biztos, hogy keleten készültek. Valószínűbb, hogy a hun központi orduban működtek keleti ötvösök, akiknek tevékenysége a hun kor után is követhető a gepida királyi udvarban (Apahida).

Mivel a hun uralom idején a régészeti leletek szinte teljes hiányából következtetve a Duna–Tisza közén nem volt számottevő település, az előkelő asszonyokat minden bizonnyal a hun uralom után temették el Bakodpusztán, ezt a 3. sír késői ékszerei igazolják. Az egykorú írott források szerint 455–470 között a Duna–Tisza köze délnyugati felében a szkírek éltek. Királyuk Attila hajdani hadvezére, Edika volt. Az ékszerek kora, stílusa, gazdagsága, a halottak viselete azt sugallja, hogy a bakodpusztai halottak a szkír királyi család nőtagjaival és udvartartásukkal hozhatók kapcsolatba.

Irod.: Fettich N., Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. Arch. Hung. XXXI. Budapest, 1951, 22–24, 120–123; Bóna, Das Hunnenreich 290–293; uő, A hunok 260–262.

Bóna István

Bátaszék (Iskola, Tolna megye) 1965-ben árokásás közben 70 cm mélyen talált hun áldozati lelet, amelynek közelében sem embercsont, sem másféle lelet nem volt. Az együttes darabjai: 96 cm hosszú kétélű kard keresztvassal, ékközdíszes hüvely és markolat díszítő aranyakkal s a kard díszgombjával, kisméretű reflexíj felső hosszabb végének aranylemez borítása, rekeszdíszes övcsat, egy valamivel kisebb kardszíjcsat és egy préselt aranylemez szíjvég.

Irod.: I. Kovrig, Pogrebenie gunsckogo knjazja v Vengrii. Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov V–VIII vekov. Moskva, 1982, 6–13; A. Gaál – H. Ubl, Katalog Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz, 1982, 471–472; Bóna, Das Hunnenreich 184, 258, 277–279; uő, A hunok 170, 232–233, 249–250.

Bóna István

Csepán (Cepari, Tschepan, jud. Bistrita-Nasaud [Románia]) A Nagy-Szamos-vidéki falutól délnyugatra, a Cirligate/Horgos nevű határrészen 1958-ban egy nyugat–keleti tájolású, alig egy méter mély, gazdag női temetkezés látott napvilágot. Nyakát néhány üvegpaszta gyöngyből álló füzér díszítette, többi viseleti tárgya és melléklete arany volt. Övét ovális keretű és lemezű csat zárta. A bal karon, illetve csuklón a Kárpát-medencében a legelőkelőbb sírokhoz kötődő, kiszélesedő végű karperecet, jobb kezén egyszerű kivitelű gyűrűt hordott. Bal kezéhez obulust, II. Theodosius (408–450) keletrómai császár 429–430-ban kibocsátott solidusát helyezték. A gepida vagy esetleg más etnikumhoz tartozó sír így a hun korra, a 430–450-es évekre tehető.

Irod.: D. Protase, SCIV 10(1959), 475–485; uő, Ein Grab aus dem V. Jh. aus Cepari. Dacia 4(1961), 569–575; Bóna, ET 134.

Cseh János

Csorna (Győr-Sopron megye) A Téglagyár agyaggödörében, a város közvetlen délnyugati határában 1887-ben találták észak–déli tájolású, 180 cm mély sírban, női csontváz koponyáján a Magyarországon eddig egyetlen hiteles hun diadémot. Rekonstruált hosszúsága 28,9 cm, szélessége 3,6–4,2 cm. Eredetileg bronz alátétre hajtották rá a vékony aranylemezt, amelyet négy sorban 120 gránátlappal, középen karneollal, szélei felé 24 borostyánkővel kitöltött rekeszek díszítettek (a kiesett köveket zöld, illetve szintelen üveggel pótolták). Széleit és a három mezőt elválasztó sávokat préselt hullámvonal élénkíti. A diadémot sír nem volt magányos temetkezés, 1961-ben egymástól 5–8 méterre fekvő sírok néhány melléklete (korsók, bögrék, tál, csontfésű, kis fibula, lándzsacsúcs, harcikés) került a téglagyárból a győri múzeumba.

Irod.: Kovrig, Das Diadem von Csorna 107–145; Bóna, A hunok 247.

Tomka Péter

Györköny-Diösi rész (Tolna megye) 1820-ban egy másodlagosan felhasznált, földbe elásott római szarkofágban, hun kori temetkezés mellett talált öntött ezüst cikádafibula-pár. Elölapját rekeszekbe foglalt almandinokkal ékített köpeny borítja, szemei gránátok, nyakán filigrán (aranyhuzal) díszítés van. Az előkelő női keleti (Fekete-tenger-vidéki) eredetét és viseletét tükröző, az összes ismert közt mindmáig legdíszesebb cikádák 1832-ben Jankovich Miklós gyűjteményéből kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.

Irod.: Pulszky F., Rekeszes ötvösség Magyarországon. ArchÉrt 1(1881), 150, I. t.; Hampel, Alterthümer I. 329, 820. kép, II. 7, III. 9. t. 1; Fettich, A szeged-nagyszéksösi 45, 40. t. 4–5; Bóna, Das Hunnenreich 196, 286, XXV/92. t.; uő, A hunok 256.

Bóna István

Lengyeltöti (Somogy megye) 1976 októberében gödörásás közben a község belterületén a hun uralom (433–454) idejéből származó férfisírt dúltak fel. A hitelesítő ásátás megtalálta a sírgödört, egyes csontvázrészeket és egy csizmacsatot in situ, további leletek a kidobott földből kerültek elő, nagy részüket a munkásoktól gyűjtötték össze. A sír tájolása észak–déli (eltérés nyugat felé 13°). Mélysége 286 cm, a gödör mérete 240×120 cm. A halottat díszruhájában, fegyvermelléklettel, (étel-)italáldozattal és lószerszámmal ellátva temették el, valószínűleg koporsóban (a korszó magasabb szinten, a koporsón kívül került elő). Viseletének fémrészei: ezüst övcsat, kisebb aranycsat, üvegpasztaberakásos arany cipőcsatok. Fegyvere hosszú kétélű vaskard keresztvassal, a kardszíjakat ezüstcsat, 3 db félhold alakú ezüstveret, két keskeny ezüst szíjvég és ezüst függesztőkarika díszítette, egy ezüstkarika ráhajtott füllel a kardhüvelyről származhat. Kérdés, hogy a (töredékes) csontfésű a viselethez tartozott-e. A lószerszámmal is ezüstszerelékek tartoztak: a vaszabla elhajló végű ezüst pofarúdja, 43 nagyobb és 72 kisebb aranyozott félgömb alakú ezüstveret. Bronzcsat egészítette ki a felszerelést. Egyéb mellékletek: kékpettyes üveg pohár (töredék), besímított fenyőgallymintás szürke korszó, ismeretlen rendeltetésű

bronzlemez. A halott társadalmi helyzete messze elmarad a korszak aranyleletekkel ékes vezetőitől, ez azonban a sírlelet jelentőségéből semmit sem von le. Etnikumáról csak annyit állíthatunk, hogy a hun mozgalom során kerülhetett Pannoniába Keletről, esetleg a Kaukázus vidékéről.

Irod.: K. Bakay, Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali). *Acta ArchHung* 30(1978), 149–172; *Bóna*, Das Hunnenreich 281; *uő*, A hunok 252.

Tomka Péter

Mezőberény (Békés megye) 1. E gazdag leletet négy részletben vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum 1884–1885-ben és 1887-ben. Nem dönthető el bizonyosan, hogy a feltehetőleg egy alkalommal előkerült tárgyak szükségképpen egyetlen sír mellékletei voltak-e. Az első közlők a község két végéből, különálló női és férfisírból származóknak tartották a tárgyakat. Később a leleteket – helyszíni kutatások és „együvértartozásuk” alapján – egyetlen hun kori női sír mellékleteiként értelmezték. Minden bizonnyal nőé lehetett a hatszögletes testű, gránátbetétes kerek rekesszel és granulációval ékes fülbevalópár; pontos párhuzama nem ismert, de ötvöseljárásainak és mintázatának finomsága késő antik műhelyre mutat. Nő is használhatta az e korban szokásos bronz pinzettát. Talán kisgyereké lehetett az igen kis átmérőjű, kiszélesedő végű arany karperec és a szintén parányi, aranylemezből készített, szemében és szárnyán kőbetétes cikádafibula is. (Az utóbbi a Childerich-sír „méheire” emlékeztet, de a legjobb párhuzama egy „Magyarország” lelőhelyű cikáda.) Két ráhajló peckű, gránát kőbetéttel díszített, téglatestű aranycsat a méretei miatt cipőcsat lehetett. (Kora a flonheimi és a kercsi csatok alapján az 5. század közepére tehető.) Övhöz tartozhatott két pajzs alakú aranyveret, egyikük T-függesztőfüles; a hun korban szokásos technikával, szegeccsel rögzítették a szíjra. Merev alapra, szintén szegeccsel erősítették fel azt a négy aranylemezt, amelyek filigrános, granulált díszítése a hun korban gyakori pikkely-, illetve spirálmintát követi. E tárgyak az 5. század közepére tehetőek. A lelethez tartozónak mondtak egy kis, erősen kettőskónikus, besimított díszítésű edényt is, jó párhuzama a község területéről ismert; az 5. század végétől–6. század elejétől származik.

2. A Tücsökhalomban 1901-ben talált sírből származó „ezüst kőbetétes” csatról nem tudunk bizonyosat, de a jellegzetesen gepida, ékbenyomkodásos edényt ismerjük. Az 1971-ben itt feltárt 3 gepida sír egyikében fekvő nő pontkördíszes bronzfibulája, kő övcsüngődíszei és kettőskónikus edénye együtt a 6. század első felére keltezhetőek.

Irod.: Pulszky F., *ArchÉrt* 5(1885), 100–102; *Hampel*, *Alterthümer* II. 44–46, III. 38. t.; *Fettich*, A szeged-nagyszéksői 47–49; *Bóna*, *Das Hunnenreich* 288–289.

Tóth Ágnes

Mojgrád (Moigrad, egykori Szilágy megye, ma jud. Salaj [Románia]) Az 1912. évi nagy rézkori aranykincsbe vegyített, hunnak vagy gepidának tartott öt aranytárgy (rekeszdíszes övcsat és cipőcsat, kardfüggesztő, kardgomb, gyöngy) modern hamisítvány, a leleteknek nincs köze a népvándorláshoz.

Irod.: Fettich, A szeged-nagyszéksői 56–64; *Bóna I.*, *VMMK* 18(1987), 95–113; *uő*, *ET* 188.

Bóna István

Murga (Tolna megye) A Murgán talált sírleletből múzeumba került egy szürke, hasas korsó, melynek füle a kihajló perem alatti gyűrűből indul; vállán függőleges egyenes- és zezzugvonalas, hasán pedig vízszintesen körbefutó, zezzugmintás besimítás díszíti. E kerámiatípus eredete a Pontus-vidéki késő antik–barbár és a Csernyahov-kultúra fazekasságára vezethető vissza. A Kárpát-medencében mind a hajdani Pannonia provincia területén, mind ennek határvidékén és a Barbaricumban is sűrűn előfordulnak hasonló példányok, ezért e korszótípus részben helyi készítésű. A murgai lelethez tartozott négy, aranylemezzel bevont, kerek karikájú ezüstcsat is. Közülük a négyzetes testűeket ovális, *en cabocho*n befoglalású karneolok díszítik; a nagyobbik példány övcsat lehetett. A két kisebbik csat téglalap alakú testén szögletes köveket foglaltak rekeszekbe; ezek cipőcsatok lehettek vagy kard szíjzatát rögzítették. Hasonló csatgarnitúra a novogrigor'evkai temetőből ismert, a Kárpát-medencéből párhuzamként néhány nagyszéksői díszlemez említhető. Hasonlóan díszített a timárzalkodói csat középmezője, bár azt a már néhány évtizeddel később divatos ékvéséses mintával vették körül. A murgai lelet 5. század első felébe való keltezésének a kis, aláhajlított lábú ezüstfibula sem mond ellent. A szétdőlt sírban feltehetőleg előkelő férfi nyugodott.

Irod.: Wosinsky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. II. Budapest, 1896, 994–995; *Hampel*, *ArchÉrt* 16(1896), 95–96; *Alföldi*, Leletek a hun korszakból 79; *Bóna*, *Das Hunnenreich* 280–281; *uő*, A hunok 251–252.

Tóth Ágnes

Pannonhalma (Győr-Sopron-Moson megye) A Szélsőhalom keleti lejtőjén, a szőlőben alig 80 cm mélységből 1979-ben a steppei temetkezési szokások sajátos változata, külön elásott halotti áldozat került elő. A lószerszámok és fegyverek (2 aranylemezzel borított pofarudas zablá; a hun lószerszámok két garnitúrára való jellegzetes arany szíjelosztói és szíjveretei; nyeregkápatisz töredéke; egy egyszerű és egy aranyveretes markolatú, aranyrekeszekben almandinberakással borított keresztvasú, pikkelydíszes aranylemezekkel díszített hüvelyű kétélű díszkard; két véglemezből és a markolatlemezből álló teljes – mint ilyen, eddig egyetlen – arany íjgarnitúra; feltehetően korbácsnyelet borító aranyfólia szalag) a hun halotti áldozatok szokásos összetételének felelnek meg. Az unikális fegyverek és a lószerszám, valamint a temetkezési szokás tulajdonosuk hun voltát és előkelő rangját tanúsítja. A tárgyak párhuzamai, lelőkörülményei a hun uralom (Pannonia I. esetében 434–454) idejére való keltezését bizonyossá teszik.

Irod.: Tomka, Der hunnische Fürstenfund 423–488; Bóna, Das Hunnenreich 279–280; uő, A hunok 250–251.

Tomka Péter

Pécs-Nagykozár-Üszögpuszta – „Pécsüszög” (Baranya megye) 1900-ban szőlőforgatás közben 70 cm mélyen, az agyagréteg határán talált hun áldozat. Ember- vagy állatcsont, égett csontmaradvány nem volt a közelben. Annak ellenére, hogy a teljes lelet már eredetileg sem került múzeumba (s azóta is fogyott, csonkult), az egyik legteljesebb áldozati együttes. A leletek: kard aranylemez tokborítása és rekeszdíszes függőgombja, reflexij hosszabb végének aranylemez borítása, vas kopjacsúcs, 4 db háromlélű nyílhegy, aranyozott pálcarudas vaszablá, nyereg első kápájának és nyeregdeszkájának hálómintás aranylemez borításai és a hátsó kápa arany szegélydísze, ló fejkantárának levél és félhold alakú arany csüngődíszei és téglalap alakú – részben rekeszekkel díszített – szíjveretei, préselt arany szíjvégek, ezeken kívül egyelőre nem ismert rendeltetésű díszített aranypántok és sima borítólemezek. Az aranylemezeken nincs égésnyom, halotti vagy áldozati máglyán sosem voltak. A lelet kora a 434–454 közötti két évtized.

Irod.: Hampel J., ArchÉrt 20(1900) 98–107; Alföldi, Leletek a hun korszakból 76; Kiss A., ArchÉrt 108(1981), 79–80; Bóna, Das Hunnenreich 180, 257–258, 276–277; uő, A hunok 169–170, 232, 248–249.

Bóna István

Rábapordány (Győr-Sopron-Moson megye) A falu közvetlen dél-délnyugati határában jellegzetes dombhát északi lejtőjén 1886 óta kerültek elő alkalmi homokvétel során népvándorlás kori sírok. A domb neve tulajdonosaival változott, utoljára Patyi-dombként ismert. Patyi József a domb lábánál gyümölcsfaültetéskor találta azt a gazdag keleti germán női sírt (kincset?), amelynek leletei 1926-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba jutottak. Az aranylemez borítású, gránátköves rekeszekkel díszített ezüst fibulapár, a levél alakú préselt aranylemezekből, balta alakú ezüstcsüngőkből, ezüst-, borostyán- és fehér pasztagyöngyökből álló nyakék, 21 ép és 3 törött ezüstkarika, ezüstszálaból font és poncolt csüngőkkel díszített karperec(?), ezüst piperekészlet az 5. század első harmadára keltezhető. Hasonló ékszereket az osztrogótok és alánok vezetőinek asszonyai viseltek.

Irod.: Alföldi, Leletek a hun korszakból 72–74; Bóna, Das Hunnenreich 272–273.

Tomka Péter

Sáromberke (Dumbravioara [jud. Mures, Románia]) A ritka, tömör aranyból készült cikádafibula magas méltóságot jelölhetett. Szemei rekeszekben ülő kerek gránátok; fejét arany sodronyutánczat, testét bevéselt halszálkaminta és köröcskék, az erősen kifelé ívelő, csúcsos végű, alul lekerekített szárnyait érintő vonalakkal összekötött körök és kisebb köröcskék ékítik. Kétféle, a korra egyaránt jellemző ötvösdivatot egyesít magában: a szárnyak formája, vésett-poncolt díszítésének mintái az ún. Untersiebenbrunn–Cosovenii de Jos–Kacin-kör ezüst lószerszám-díszítményeire és az ugyanezen körhöz tartozó rábapordányi eskügyűrű csüngőire hasonlítanak. A gránátrekeszek és az aranysodrony pedig az említett kör arany ékszereinek jó párhuzama. A fibula a 4–5. század fordulója körüli évtizedekben készült, s a Pontus-vidéken élt vagy tanult mester keze munkája.

Irod.: Pulszky F., Rekeszes ötvösség Magyarországon. ArchÉrt 1(1881), 150; Fettich, A szeged-nagyszéksői 49; Bóna, Das Hunnenreich 287; uő, A hunok 257.

Tóth Ágnes

Szeged-Röszke-Nagyszéksós (124. tanya, Csongrád megye) Az első leleteket – a színes népi híradás szerint „talicskaszámra” – 1912-ben szőlőtelepítés közben találták itt, egy részük már akkor múzeumba került. 1926-ban egy korlátozott terjedelmű ásatás során Móra Ferenc 93 aranytárgyat talált „egy csomóban, csontváznak vagy temetkezésnek minden nyoma nélkül”. 1934-ben, újabb jelentős leletek felbukkanása után a lelőhely környékét alaposan átkutatták, 80 cm mélyen azonban mindenütt szűzföldre találtak. Évtizedeken át kallódó darabokkal együtt mára a múzeumba került nagyszéksós aranytöredékek száma megközelíti a 200 darabot. Kiemelkedik közülük egy csonka mivoltában is 40 dekagrammos tömör arany nyakperec és hét különböző méretű és alakú tömör aranycsat. A többi leletek jórészt csonkák vagy töredékesek: pikkelymintás nyereg- és kardhüvelydíszek, különböző alakú és méretű préselt vagy rekeszdíszes lószerszám-éktípusok, rekeszdíszes arany szíjvégek, faedények sima és rekeszdíszes aranypántjai és „köldökei”, összeégett elektroncsésze és egy szintén összeégett, áttört oldalú perzsa elektronkehely. A nagyszéksós lelet valamelyik hun nagykirály vagy főméltóság halotti áldozatának elföldelt maradványa, kora 424–454 közé tehető.

Irod.: Fettich, A szeged-nagyszéksós 17–42; B. Kürti, Fürstliche Funde der Hunnenzeit aus Szeged-Nagyszéksós. Germanen, Hunnen, Awaren. Nürnberg, 1988, 163–166, 178–180; Bóna, Das Hunnenreich 187–188, 284–285; uő, A hunok 173–174, 254–256.

Bóna István

Tóti (Bihartóti, Tauteni-Bihar, Tauteu, Tauteu-Bihar, jud. Bihar [Románia]) A község határában 1970 nyarán és telén (hitelesítő ásatás) két ezüstedény került elő csekély, 30–40 cm mélységben. A lelőhelyen égésnyomokat (faszén) is megfigyeltek. A figurális (Neptunus, Minerva, Bellerophon, Hermes), palmettás és geometrikus díszítésű, trébelt-préselt (*au repoussé* technika) lemezekkel borított nyúlánk ezüstkorsó és zömök aranyozott ezüstkanna keleti, bizánci ötvösremek. Koruk a 4. század második fele és az 5. század első fele, zsákmányként vagy ajándékként-adóként juthattak a Kárpátok térségébe. Időrendi és topográfiai szempontból az együttes a szilágysomlyói kincsleletekhez áll közel, maguk az edények az Apahida–Concesti–Pietroasele-körhöz kapcsolódnak. A lelőhely körülmények alapján egy, a hun korban megfigyelhető rítusra, halotti áldozatra lehet gondolni, mely kifejezetten keleti eredetű. Hun meghatározása mellett gepida összefüggése sem zárható ki.

Irod.: S. Dumitrascu, Tezaurul de la Tauteni-Bihar. Oradea, 1973; L. Rosu – R. Florescu, in: Dictionar enciclopedic de arta veche a Romaniei. Bucuresti, 1980, 330; D. Gh. Teodor, Romanitatea Carpato-Dunareana si Bizantul in veacurile V–XI e. n. 1981, 30–31; Bóna, Nibelungenlied 300–312.

Cseh János

Törtel (Pest megye) Hun rézüst. Az 1869 tavaszán a Czakó-halom mellett talált legelső s máig legszebb hun üst, kormosan, sérülten, töredékekben került elő egy áldozóhely közeléből. Nemcsak a legnagyobb s leg súlyosabb a mintegy 20 hun üst között, de díszítése is a leggazdagabb, hozzá hasonló csak a mauriacumi csatatéren, Troyes mellett talált üsttöredék lehetett. Magassága 90 cm, súlya 41 kg. Már a legelső publikáció népvándorlás korinak határozta meg.

Irod.: Rómer F., ArchÉrt 2(1870), 290–292; Bóna, Das Hunnenreich 275; uő, A hunok 247.

Bóna István

Untersiebenbrunn (Bez. Gansersdorf, Niederösterreich, Ausztria) Az észak-déli tájolású 1. sírt 1910 januárjában dúlták szét. A kutatás nagyobb része ezt a leletet máig – az egykorú antropológiai vizsgálatra támaszkodva – fiatal nő sírjaként értelmezi, bár egy újabb vélemény szerint egy igen előkelő férfi mellékletei is kiválaszthatók belőle. Figyelemre méltó, hogy néhány jellegzetes női ékszertípus kétszer fordul elő a leletben (fibulapárok, nyakláncok). A fibulapárok közül a díszesebbik aranylemezzel bevont ezüstöntvény, polychrom stílusú (fontosabb párhuzamai: Szilágysomlyó, Völc, Rábapordány, Regöly, „Airan” [Moult-Argences, Franciaország]). Az egyszerűbb fibulák ezüstlemez-öntvények, félkörös, illetve háromszöges rugólemezzel; előképeik a Maroszentanna–Csernyahov-kultúrából ismertek. A két nyaklánc több aranyszálból fonott, egyikük a hochfeldenihez, kercsihez, bakodpusztaihoz hasonló jégscapsüngőkkel; a másik rekeszes zárótaggal ékes. A kígyófejes, kőberakásos arany karperecpár (a regölyihez hasonló), az ezüst stílusú, az arany gyűrűpár és a gömbös, harangcsüngős arany fülbevalópár a késő antik hagyományban gyökerezik. A női viselet kelléke az e korban szokásos bronz piperekészlet, a vaskés s a szarmata-alán eredetű aranyfletteres fátyol is (az utóbbihoz: Kercs, Bakodpuszta, Lébény, Regöly, Hochfelden, „Airan”). A sírből durvább, kék szövetmaradványok is előkerültek. A halott mellé töröppen került a sugaras hátú, fehérbronz tükör. Italmellékletre mutat a római üveg füles korsó és üvegpohár. Férfi mellékleteként értelmezhetők az aranytorques, az arany cipőcsat, a kard szereléke, melyek a Fekete-tengertől Nyugat-Európáig előforduló típusok. A vaspántok koporsós temetkezésre

mutatnak. A sír lószerszámaihoz három zablá, számos csat, kerek és négyzetes, csüngős veretek tartoznak; valamennyi azonos stílusban, pecsételt díszrel, bronzlemezből készült. (Szinte azonos a környékbeli Kronbergből előkerült néhány darab; de hasonlóak a román és lengyel síkságról is ismertek: Cosovenii de Jos, Kasin [Románia], Zamosc [Lengyelország].) Az untersiebenbrunni észak–déli tájolású 2. sírban az első temetkezéstől 5-6 méterre kislány nyugodott; aranyflitteres öltözkékét két vésett díszű cikáda fogta össze, nyakát üveg- és borostyángyöngy díszítette. Vele adták púpos hátú csontfésűjét, sugaras hátú tükrét, ezüst piperekészletét, vaskését. Kézzelel formált bögrét és késő antik, kékpöttyös üvegpotharat tettek melléje. E kiemelkedő gazdagságú, magas társadalmi állású, egymással feltehetőleg rokoni kapcsolatban álló személyek temetkezésének egyes melléklettipusai a Kaspi- és a Fekete-tenger mellékétől, a Volga-vidéktől Nyugat-Európáig és Észak-Afrikaig követhetők; a legtöbb hasonló összetételű lelet mégis az Azovi-tenger partján és a Kárpát-medencében található. A kercsi katakombák pénzzel datált leletei alapján tehetjük korukat az 5. század első felére. Ennek megfelelően a kutatás újabb az untersiebenbrunni kört (Lébény, Regöly) gót–alán–hun etnikummal hozza kapcsolatba, és fellépését a hun mozgalommal magyarázza. Az Untersiebenbrunnban eltemetettek etnikuma nem dönthető el, mivel hasonló összetételű anyagi kultúrát hoztak magukkal a hunok által Kelet-Európából kimozdított alánok–gótok és a nyomukban járó hunok és alán–keleti germán alattvalók.

Irod.: W. Kubitschek, Grabfund in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld). JfA 5(1911), 32–74; E. Keller, Bemerkungen zum Grabfund von Untersiebenbrunn. Germania 54(1967), 109–120; O. F. A. Menghin, Germania 46(1968), 125–126; A. Kaltöfen, BAR-IS 191(1984), 304–308. – Újabb hun kori eredetét és korát képviselik: H. Friesinger (– B. Vacha), Die vielen Vater Österreichs. Wien 1987, 54–58. és Bóna, Das Hunnenreich 153–166, 255–256. – az 1. sír férfi mellékletei alán hatással magyarázhatók.

Tóth Ágnes

„Vértes Szent György pusztá” (Ma Alcsútdoboz-Szentgyörgy, Fejér megye) 1838-ban talált hun arany övescsat, kardszíjcsat és csizmaszíjcsat. Minden bizonnyal egy hun áldozati lelet darabjai, amelyek változatos rekeszdíszítéseikkel nemcsak a 21 Közép-Duna-vidéki rokon lelet közül emelkednek ki, hanem a mintegy 50 hasonló hun kori aranycsat közül is. Az 1847-ben József főherceg hagyatékából a Magyar Nemzeti Múzeumba került, azóta sokszor közölt csatoknak a lelőhelye korábban nem volt ismert.

Irod.: Alföldi, Leletek a hun korszakból 34. t. 6, 8–9; Bóna, Das Hunnenreich 286–287.

Bóna István

Völc (Velt, Velz, Wöltz jud. Sibiu [Románia]) 1905-ben a Kis-Küküllő környéki falu térségében gazdag kora népvándorlás kori temetkezésre bukkantak. Az előkelő nő ruháját a vállakon egy-egy nagyobb, arany-ezüst, egész felületén különálló, háromszögű rekeszekben ülő ékkövekkel ellátott (*cabochon-cloisonné* technika) és filigránnal keretezett fibula ékítette. Hasonlók találhatók pl. a rábapordányi, a regölyi és a szilágyosmlyői leletegyüttesben. Füleiben poliéder gombos, ékköves arany fülbevalókat viselt. A borostyángyöngy a nyaklánc része lehetett, de tartozhatott a brossokhoz is. A síregyüttesben két egyszerű, ovális ezüstcsat található még, amelyek az övre vagy a lábbelire utalnak. Az 5. század első felére, a hun korra datálható temetkezés a gepidákhoz vagy más népcsoportokhoz köthető.

Irod.: László Gy., Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből 1(1941), 122–128; Bóna, ET 133.

Cseh János

* * *

Alarik (*ala-riks* 'az egész nép/mindnyájunk királya') Vizigót király a Balth nemzetségből (391–410). 395-ben népével a hunok elől Hellasba vonult, ahol pusztulás kísérte útját (Piraeus, Korinthos, Argos, Sparta, Olympia feldúlása). 397-ben Stilicho kiszorította a Peleponnesosról, átkelt Epirosba, ahonnan a hun Uldin Duna-vidéki feltűnésekor, 401-ben Itáliába menekült. Aquileia sikertelen ostroma után, az akkori főváros, Mediolanum (Milánó) mellett elhaladva Gallia felé tartott, de 402. április 6-án Pollentiánál (Pollenzo) Stilicho megverte és visszafordította, majd miután augusztusban Veronánál újabb vereséget mért rá, kiharcolta Itáliából. Serege ezután „Dalmácia és Pannonia közt” állomásozott mint a rómaiak szövetségese. Stilicho bukása (408. augusztus 22.) után Alarik októberben ellenállás nélkül Rómáig hatolt és megsarcolta a várost. 409-ben Athaulf seregével megerősödve ismét Rómáig nyomult, amelyet harmadik támadásakor, 410. augusztus 24-én árulással elfoglalt. Mindössze három napos római tartózkodás után népével Szicílián át Afrikába kívánt menekülni, útközben a

calabriai Cosentia városánál érte a halál. A római kormányzat Alarik támadása elől menekült 402-ben Ravennába, ahol egészen 450-ig maradt.

Irod.: K. Düwel, RGA I. 127–128; Martindale, PLRE 2, 43–48.

Bóna István

Athaulf/Atavulf (*atavulf* 'apafarkas') Seregvezér, majd a vizigótok királya (410–415). 402–408 között egy gótokból és más néptörzsekből álló sereggel Pannonia Prima (= Superior) területén szállt meg, ahonnan sógora, I. Alarik hívására 409-ben Itáliába vonult. 410-ben a vizigótokkal elhagyta Itáliát, 413-ban elfoglalta Narbonát (Narbonne), ahol 414-ben feleségül vette Honorius császár gót fogságban lévő húgát (föltestvérét), Galla Placidiát. 415-ben Barcianóban (Barcelona) megölték.

Irod.: R. Wenskus, RGA I. 464–465; Martindale, PLRE 2, 176–178.

Bóna István

Ardarik A gepidák királya (440-es évektől), nevének jelentése 'Földek királya'. Talán még Bleda megbízásából került népe élére, ahol olyan sikeresnek bizonyult, hogy Attila idejében ő volt az egyetlen vazallus király, aki „esze és hűsége” miatt a hun fejedelmi tanács tagja lehetett. Seregével részt vesz Attila 447., 451. és 452. évi hadjárataiban. 455-ben felkel Ellak nagykirály ellen s a Duna-vidéki népeket (rugiak, szvébek, herulok, szarmaták) megnyerve a gepidák szövetségeseinek, a Nedao folyó menti csatában legyőzi a hunokat és osztrógót szövetségeseiket. A megvert hunok keletre menekülnek, a győztesek ligája felszabadul a hun uralom alól. Győzelme után Ardarik és gepidái megszállják a korábban a hunok szállásterületének számító, Köröstől délre fekvő Alföldet, a Szamostól délre fekvő Erdélyt és Olténiát, és szövetségre lépnek Marcianus (450–457) keletrómai császárral. Ardarik további sorsa nem ismert, de dinasztiája valószínűleg közel egy évszázadig uralmon marad (Omharis, Gunderik, Elemund). Ardarikot és közvetlen utódait, az ott talált királysírok feltűnő gazdagságából következően, Apahidán temették el.

Irod.: R. Wenskus, RGA I, 397–398; Martindale, PLRE 2, 138.

Bóna István

Arikan/Erekan A helyes névalak valószínűleg *Arykan*, Attila hun király első és főfelesége, a fejedelemasszony. Nevének jelentése a török „Szép fejedelmű”. A hunok germán alattvalóinak nyelvében és korai irodalmában *Herka-Kreka-Krekan* (ez talán a török 'feleség-úrnő') alakban szerepel, ezt veszik át középkori krónikásaink s ebből származik az újkori magyar Réka név. Arikan maga is vezető szerepet töltött be a hun birodalomban, Attila székhelyén fából épített toronyszerű palotája volt, amelyben kötelező, de legalább is illendő volt tisztelegni a külföldi követéseknek. Arikan nagyszámú női kísérettel és szolgáléánnyal élt a palotában. Már Attila hatalomra jutása előtt is főfeleség volt, legidősebb fiát, Ellakot 449-ben az akatzirok királyává iktatja be Onegesius. A nagyfejedelmi méltóságot is az elsőszülött Ellak örökölte. Attila halála után a hatalom és az utódlás csak Arikan fiai között volt vita és küzdelem tárgya, Attila más feleségeitől született gyermekeinek nevét sem ismerjük.

Irod.: O. Pritsak, Harvard Ukrainian Studies 6(1982), 428–486; Martindale, PLRE 2, 400 „Erekan”; Bóna, Das Hunnenreich 33, 71; uő, A hunok 32, 72.

Bóna István

Attila Mundzuk fia (szül. 410 körül, †453), a hunok másodfejedelme, majd nagykirálya. Neve a török/gót: *Ata* 'Atya' gót kicsinyítő képzővel: 'Atyácska, Atyuska'. 434–445 között az Al-Duna és a Fekete-tenger körüli hunok fejedelme, székhelye a Bodza/Buzau folyó völgyében volt, a hozzá igyekvő keletrómai követések vagy Odessosig (Várna [Bulgária]) hajózva Durostorumon (Siliistra), vagy Carsium erődjén és révjén (Scythia Minor/Dobruzsza) át érték el. 435-ben bátyjával, Bledával együtt részt vesz a margusi béketárgyalásokban. Miután a keletrómai udvarral tervezett különalkuja megghiúsult, 441-ben bekapcsolódott Bleda keletrómai háborújába, hadai Ratiariánál kelnek át az Al-Dunán. Az erődvárosban zsákmányolt római ostromgépek nagy szerepet játszottak több város (Naissus, Serdica, Philippopolis) bevételében, a 442-ben vívott thraciai chersonesosi csatában Attila a hun hadak egyik vezére. 444 végén vagy 445 elején katonai kísérete és germán vazallus fejedelmek segítségével erőszakkal kerül a nagykirályi méltóságba, Bledát állítólag saját kezűleg ölte meg. Mivel Attila személyében a háborús párt került uralomra, a viszony a hunok és a két római birodalom között uralma kezdetétől fogva feszültté válik. Aetius 446-ban magas jövedelemmel járó nyugatrómai katonai főparancsnoki címmel és Savia tartomány átengedésével igyekszik Attila támadókedvét csillapítani. 447

tavaszán, arra a hírre, hogy Konstantinápoly falait egy földrengés romba döntötte, Attila a Balkánra zúdítja hadait, köztük első ízben a germán szövetségeseiket, de célját, Konstantinápoly bevételét nem tudja elérni. Békét kötnie sem sikerült a keletrómaiakkal, akik Attila túlzó területi követeléseit elutasítják. Az egyik követség tagjaként járt Attila tiszántúli ordujában 449 őszén a panioni Priskos, akinek Attila és a hun udvar leírását köszönhetjük. Nyugatrómai háborús előkészületei miatt Attila engedni kényszerül Konstantinápolynak, „Anatolius második békéje” (450 eleje) a 443. évi békeszerződés megismétlése, amelyet azonban II. Theodosius császár halála (450 július) után az új keletrómai császár, Marcianus (450–457) nem hagy jóvá, végleg beszünteti az aranytributum fizetését s kitiltja a hunokat a római piacokról.

451 tavaszán Attila a szövetséges germán népek (gepidák, osztrogótok, rugiak, szkírek, türingek, frankok egy része stb.) hadaival Galliára támad és a Liger/Loire mellett fekvő Aureliani/Orléans városerődöt, egy fontos hídfőt kezdi ostromolni. Aetius és a vizigót I. Theodorik király hadai azonban felmentik a várost s visszavonulásra kényszerítik Attilát. Csatára az antik Tricassis/Troyes város előtti mauriacumi mezőkön (a „catalaunumi”/champagne-i síkon) kerül sor, s bár a küzdelem döntetlenül végződik, Attila végleg visszavonul. A következő tavasszal (452) Attila Észak-Itália ellen támad, hosszú ostrommal beveszi a még soha el nem foglalt Aquileiát, majd Mediolanumig (Milánó) nyomul. A hadait pusztító pestis és az éhség miatt kénytelen visszavonulni és a Mincio folyónál fegyverszünetet kötni a nyugatrómaiakkal – a Róma városi követség tagja volt I. Leó (Nagy Szent Leó) pápa is, akinek Attilával való találkozását és szerepét a legendák később eltúlozták. Az itáliai hadjárat idején Marcianus keletrómai császár csapatai hátba támadják a hunokat, Attila kétfrontos háborúba keveredett. Egy sikertelen béketárgyalási kísérlet után újabb keletrómai háborúval fenyegetőzött, erre azonban már nem került sor, mivel 453 tavaszán Attila székhelyén orrvérömlésben meghalt. Ünnepeyes, minden ízében ázsiai hun halotti szertartás után Attilát titokban temették el a pusztaságban, valószínűleg a Duna–Tisza köze homokbuckái között. A nagykirályi méltóságot Arikantól született legidősebb fia, Ellak örökölte.

Attila szövetségesi rangra és méltóságra emelte a hun birodalom különböző népeinek vazallus királyait, emléke ezért számos nép, főleg uralkodó dinasztia körében legendássá, sőt mitikussá vált, a mondákban Attila királyok gazdájává, dinasztiák ősvé lett. Ugyanakkor Gallia és Itália elleni pusztító háborúi miatt Nyugat-Európa népei számára mindmáig ő a „keleti barbarizmus” jelképe. Késői keresztény legendákban tűnik fel Attila „Isten ostora” elnevezése, életében nem nevezték így, halála után született az „Európa elárvítója” elnevezés is.

Irod.: R. Wenskus, RGA 1, 467–469; Martindale, PLRE 2, 182–183; Bóna, Das Hunnenreich 33, 54–99, 203–206; uő, A hunok 32, 52–92, 187–190.

Bóna István

Balamber Az Európában megjelenő hunok első nagykirálya a 370-es években. Vezetésével győzik le a hunok az alánokat és Hermanarik osztrogót birodalmát. Balamber a hozzá csatlakozó osztrogót herceg, Gesimund segítségével veri le az Erak folyó menti csatában Vithimir/Vinithariust, a még ellenálló osztrogótok királyát, akit – a hagyomány szerint – nyíllal homlokon talált. Az utóbbi lányát, Vadamerkát is besorolta feleségei közé. A Balamber névnek nincs köze a gót Valamer névhez.

Irod.: Jordanes, Get. 130, 248–249; Jones – Martindale – Morris, PLRE 1, 145; Bóna, Das Hunnenreich 12–13, 33; uő, A hunok 12–15, 32.

Bóna István

Bleda/Blida Gót szokás szerint becézett formában *Blaedila*, eredetileg talán *Bilda/Blida* török ’Bölcs uralkodó’, a hunok nagykirálya, Mundzsuk idősebb fia, Ruga nagykirály unokaöccse (szül. 408 körül, †444/45). 434-től főfejedelelem, aki azonban kezdetől fogva kénytelen volt a hatalmon osztozkodni harcias öccsével, Attilával. Bleda a tiszántúli központi hun orduban székel, a székhely jórészt az ő korszakában épült ki. Politikai mesterműve a keletrómaiakkal kötött margusi (ma Orasje [Szerbia]) békeszerződés (435), amelyet Bleda és Attila lóháton ülve tárgyalt meg s diktált. A béke súlyos feltételeket és terheket, köztük évi 700 font arany megfizetését róta a Keletrómai Birodalomra. A perzsa és vandál háborúba bonyolódó keletrómaiak európai meggyengülését kihasználva s élve a Nyugatrómai Birodalom katonai vezetőjéhez fűződő barátsággal (Aetius fia, Carpilio képviselte a hun udvarban). Bleda 440/41-ben sikeres háborút vívott az Al-Duna mentén. Vezetésével foglalták el a hunok Viminaciumot (Kostolac), Margust, Singidunumot (Belgrád) és Sirmiumot (Sremska Mitrovica), s az utóbbival együtt Pannonia Secundát (Szerémség). Ezután a hadjáratba bekapcsolódó Attilával együtt megostromolják és beveszik a Középső-Balkán városait, 442-ben pedig a thraciai Chersonesoson (Gallipoli-félsziget) nagy győzelmet aratnak az Aspar vezette keletrómai sereg fölött. Bleda a hun sikereket a 443-ban megkötött békében („Anatolius első békéje”) biztosította, a hun birodalom ekkor jutott

hatalma és gazdagsága csúcsára. Konstantinápoly kénytelen volt egyben 6000 font arany „kárpótlást” fizetni, az évi tributum pedig 2100 fontra növekedett. A higgadt, vidám természetű nagykirályt 444 végén vagy 445 elején Attila meggyilkolja és „és népeit arra kényszeríti, hogy neki engedelmességeskedjenek”. Bleda nevét a középkori magyar krónikások Buda alakban használták, így került be szépirodalmunkba is. Az Ó-Budának nevet adó Buda valójában középkori magyar személy, aki a krónikásoktól, Bledának majd Attilának tulajdonított aquincumi római romvároshoz tapadó hiedelmek révén került Bleda helyébe.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 230; Bóna, Das Hunnenreich 35, 52–60; uő, A hunok 32, 52–57.

Bóna István

Bolia Folyó. Csak Jordanes említi (Get. 277–278) mint a pannoniai osztrogótok Thiudimer vezetésével kivívott nagy győzelmének színhelyét a gótok ellen szövetségese, Hunimund és Halarich vezette szvéb, Beuca és Babai vezette szarmata, Edica és Hunvulf vezette szkír és az őket támogató rugi és gepida segédhadakból álló szövetséges sereg fölött (469). A valószínűleg Cassiodorus elveszett munkája nyomán idézett esemény helyszíne homályos, mivel Pannoniában nem ismert Bolia nevű folyó. A folyónév a Morva, Vág, Nyitra és Garam nevével együtt germán (kvád) eredetű vagy közvetítésű, következésképpen minden valószínűség szerint az Ipoly (rég magyar: *Ipul/Ipól*) neve. Ennek megfelelően értelemezendő a Dél-Pannoniában lakó gótok és fő ellenségük, a korszakban Észak-Pannoniában is, s tőle közvetlenül északra is lakó szvébek országába helyezett folyónál vívott csata színhelye.

Bóna István

Dengitzik/Dintzik Hun herceg, majd király (455–469), Attila és Arikon középső fia. Neve törökül ’Déli szél, Tengeri szél’ jelentésű. Apja halála után öccsével, Ernakkal együtt szembe fordul bátyjával, Ellak hun nagykirállyal, de a hatalmi harcban alulmaradva menekülni kényszerülnek. 456/57 telén Dengitzik sikertelenül üldözi „szökött rabszolgáit”, Valamer osztrogótjait, 459-ben azonban Bassiana (ma Donji Petrovci [Horvátország]) ostrom alá fogásával ideig-óráig sikerül megmentenie a Pannoniában visszamaradt hun sadagarakat Valamer támadásától. A 460-as években megszilárdítja uralmát az al-dunai és pontusi steppék felett olyannyira, hogy 467-ben I. Leó keletrómai császártól (457–474) követeli egy békeszerződéssel biztosított határ menti kereskedőváros megnyitását. A visszautasítást háborúval torolja meg (467/69), amelynek során életét veszti. Fejét karóra tűzik Konstantinápolyban.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 354–355; Bóna, Das Hunnenreich 33, 208–209.

Bóna István

Edika Görögösen Edekón, a szkírek királya (440-es évek–469), a Turciling (Thorkeling) nemzetségből. Attila bizalmi embere, valószínűleg a Bleda elleni puccs egyik szereplője. 449. évi konstantinápolyi tartózkodásakor a keletrómai udvar – korábbi szerepe ismeretében – megkísérli megvásárolni Attila meggyilkolására. Sikerral, a merénylertervet Edika csak amiatt kénytelen felfedni Attila előtt, mivel félt, hogy követő társa, Orestes leleplezi. Edika a szkír–hun testőrség parancsnokaként Attila hadjárataiban is részt vett. A Nedao menti csatában a szkírek Ellak ellen harcoltak, győzelmük után Edikát és harci kíséretét a Duna–Tisza köze déli felében találjuk, itt verik vissza az osztrogót Valamer támadását. Edika fiai Odoaker és Hunvulf. Az utóbbival együtt utoljára a Bolia menti csatában szerepel. Női családtagjai a Bakodpusztán talált királynői sírokban sejthetők.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 385–386; Bóna, MRR 126–131; uő, Das Hunnenreich 111–114.

Bóna István

Ellak Eredetileg talán *Illak*, hun trónörökös herceg, majd nagykirály, Attila és Arikon legidősebb fia. 449-ben Attila, aki nem kedvelte Ellakot, a keleten lakó „erdei emberek”, az akatzirok királyává teszi, de beiktatása után Ellak visszatér a hun udvarba. 453-tól a hunok nagykirálya, aki ellen fellázadnak öccsei, Dengitzik és Ernak/Irnik. Bár őket sikerül elűznie, 455-ben szembekerül az Ardarik vezetésével felkelt dunai népek szövetségével, s elesik a Nedao folyónál vívott csatában.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 391; Bóna, Das Hunnenreich 207; uő, A hunok 191.

Bóna István

Eugippius A 460-as évek elején született, saját adataiból kihámozhatóan valószínűleg a raetiai Quintanisban (Künzing, Bajorország). 470 után gyermekifjúként került Noricumba Szent Severinus környezetébe, mestere

utolsó tíz évének szereplője és szemtanúja. 488-ban szerzetes társaival kénytelen kivándorolni Itáliába, ahol 492 utántól a Castellum Lucullanumban az Orestes özvegyétől, Barbariától alapított kolostorban él, az 500-as évektől a kolostor apátja. 509–511 között Commemoratorium (Emlékirat) címen megírta Szent Severinus életét (Vita Sancti Severini). 533-ban még levelezik, valószínűleg 535-ben hunyt el.

Irod.: A Commemoratorium magyar fordítása *Mócsy András*tól és tanítványaitól: *Eugippii, Vita Sancti Severini, Bóna I.* történeti tanulmányával. *Ókortörténeti Társaság Kiadványai VII.* Budapest, 1969; *Váczy P., Eugippiana, AntikTan* 8(1961), 243–259; *uő, Annales Univ. Sci. Budapestensis. Sectio Historica* 3(1961), 41–58.

Bóna István

Hunimund Az Észak-Pannoniában és a Duna szemben fekvő északi oldalán lakó szvébek egyik királya. 467/68 telén Thiudimer osztrogót király a Balaton északi oldalán kíséretével együtt fogságba ejti és erőszakkal vazallusi esküre kényszeríti. A sérelmet megtorlandó Hunimund állott az I. Leó keletrómai császártól (457–474) is támogatott osztrogótellenes koalíció élére, amelynek erői azonban 469-ben a Bolia folyónál vereséget szenvednek. Thiudimer 470. évi bosszúhadjárata elől Hunimund és kísérete elmenekül, 476 után Batavis (Passau) körül tűnik fel.

Irod.: *Jordanes, Get.* 274, 277; *Martindale, PLRE* 2, 574.

Bóna István

Hunvulf/Onoulf A szkírek ifjabb királya, majd római tábornok, Edika fia, Odoaker öccse. 440 körül valószínűleg a tiszántúli hun orduban született s 453 körül apja mellett ott is nevelkedett. Az osztrogótok ellen vívott vesztes Bolia menti csatában apja oldalán a szkírek „*primatus*”-a (469). A vereség s népe pusztulása után keletrómai szolgálatba áll, 477-től Illyricum egyik katonai parancsnoka. Epirusban részt vesz a „Valamerfi” Nagy Theoderik gótjai elleni harcokban (480/81). Röviddel később átáll bátyjához, akinek megbízásából 488-ban végleg elúzi Rugilandból Friderik rugi trónörökösét és harcosait. Győzelme ellenére elrendeli a Part menti Noricum (Noricum ripense)-maradvány római lakosságának Itáliába telepítését, katonai segédlettel felszámolja a római életet Északnyugat-Pannoniában, a mai alsó-ausztriai Duna-szakaszon is. 490-től három éven át Odoakerrel együtt Ravennát védelmezi, 493 februárjában a város békés átadása után Nagy Theoderik gótjai a templomban menedéket kereső Hunvulfot nyíllövésekkel megölik. Neve beszélő típusú: ’Hun farkas’.

Irod.: *Martindale, PLRE* 2, 806, „Onoulphus”.

Bóna István

Karaton/Charaton A hunok nagykirálya, akit 412-ben Olympidoros keletrómai követ a Fekete-tengeren áthajózva valahol a délorosz steppéken keresett fel. A követség az Uldintól 408-ban kezdett háborút kívánta lezárni. A név török eredetű: *qaraton* ’fekete köpenyes’.

Irod.: *Martindale, PLRE* 2, 283; *Bóna, Das Hunnenreich* 24, 33.

Bóna István

Mauriacumi csata – Pugna Mauriacensis Aureliani (Orléans) ostromának felhagyása (451. június 14.) után mintegy két héttel csapott össze az Attila és Onegesius vezette kelet- és közép-európai szövetséges sereg az Aetius és I. Theoderik vezette nyugatrómai–galliai szövetséges sereggel. A csata színhelyét az egykorú és későbbi galliai (*Chronica Gallica, Gregorius Turonensis, Fredegar*) és az egykorú itáliai források (*Consularia Italica*) egybehangzóan a Tricassis/Trecas (ma Troyes [Franciaország]) várostól nyugatra öt római mérföldre (7,5 km) fekvő Mauriacum vagy Maurica nevű helység körüli síkságon (*campus Mauriacus*) jelölik meg, főcímünk latin változata a csatában résztvevő burgundok 5. századi törvénykönyvéből (*Lex Gundobada XVII.1*) származik. A helyszínt nem ismerő, időben és korban távoli, itáliai (Cassiodorus), hispaniai (Hydatius, Sevillai Izidor) és keletrómai–gót (*Jordanes*) krónikások nyomán terjedt el s gyökeresedett meg a hibás „catalaunumi” elnevezés, amelyet Chalons-sur-Marne, Chalons-sur-Saone városokkal vagy általában a Champagne-nyal szoktak azonosítani.

Irod.: *Chronica Gallica* 615 (Chr. min. I. 663); *Consularia Italica* 566 (uo. 301–302); *Leges Burgundionum* 55; *Gregorius Turonensis, Historia Francorum* II. 7; *Fredegar, Chron.* II. 53. – a csata részleteiről egyedül *Jordanes, Get.* 192–218. írt – nála az éppen általa meghonosított catalaunumi mellett mauriacumi is.

Bóna István

Mundzsuk/Mundzuchos (†422 körül). A hunok nagykirálya Ruga előtt. Bleda és Attila apja, török neve *Muncuq* gyöngyöt, ékszert, de zászlót is jelent. Tetteiről nem maradt híradás, Attila azonban 449-ben Mundzsukot a maga éppen olyan nemes és előkelő elődjének mondja, mint amilyenek – s éppen ezt kellett követének, a hun Eslának a konstantinápolyi udvarban hangsúlyoznia – II. Theodosius számára saját apja számít. A név a múlt század elején rossz szövegkiadások nyomán „Bendegúz” formában honosodott meg Magyarországon.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 767; Bóna, Das Hunnenreich 33; uő, A hunok 32, 52.

Bóna István

Nedao folyó Csak Jordanes említi (Get. 260), Priskos elveszett műve nyomán. Az utolsó hun nagykirály, Ellak hun serege, valamint osztrogót és alán szövetségesei itt szenvedtek vereséget az Ardarik vezette gepida, szvéb, rugi, herul, szkír, szarmata szövetséges seregtől (455 – a helyes évszám a *Vita Sancti Severini*től is leírt Comagenis–Savaria közti földrengés feljegyzett dátumából következik). A Jordanestől „Pannoniába” helyezett folyó minden azonosítási kísérletnek ellenáll. Legutolsó magyarázata szerint (Vékony Gábor) egy gót hősi ének *Denao* (*Donaws* = Duna) nevének eltorzítása. A Lajtával („*Lethao*”) való korábbi azonosítása éppoly valószínűtlen, mint a Morava folyó völgyében, *Horreum Margi* (ma Cuprija [Szerbia]) városától délre fekvő „*Nato*” nevű 6. századi castellum nyomán felvetett lokalizálása.

Bóna István

Odoaker Pénzein *Audo(vacar)* monogrammal, Itália s az uralma idején még Itáliához tartozó tartományok – köztük Noricum és Nyugat-Pannonia – királya (476–493). 433 körül született Ruga nagykirály tiszántúli ordujában, apja a Thorkel nembeli (Torciling) szkír Edika. Odoaker szkír és herul zsoldos kísérettel a 460-as évek elején Itáliába megy és a szvéb Rikimer patricius (456–472) szolgálatába áll. Útja elején a Duna menti Noricumban meglátogatja Szent Severinust. Ez az esemény a *Vita Sancti Severini* keletkezésének egyik kulcsponjtja. 463-ban Aureliani/Orléans környékén hadakozik, 469–472 között a császári gárda *doriforos*aként (magas rangú tiszt) szerepel az egymást sűrűn váltó császárok közti harcokban. 476. augusztus 23-án az itáliai germán – elsősorban herul – csapatok „Itália és a népek” (*gentes*) királyává kiáltják ki. Pár nappal később leveri és megöli a pannoniai Orestes patriciust, akit egy évvel előbb ő segített hatalomra. 476 szeptemberében Ravennában lemondítja Orestes fiát, az utolsó nyugatrómai császárt, Romulus Augustust, akit családtagjaival együtt a nápolyi Castellum Lucullanumba internál, a császári jelvényeket pedig Konstantinápolyba küldi. Noricum, valamint Nyugat és Dél-Pannonia Odoaker itáliai királyságához tartozott, ezt források (Vita Sancti Severini) és az itáliai „barbár” kultúrával megegyező régészeti leletek (Répcelak, Domolospusza, Kapolcs stb.) egyaránt igazolják. Bár a Dalmáciába száműzött Nepos császár *patriciusszá* és helytartójává nevezi ki „Flavius” Odoakert, uralmát a keletrómai császár, Zeno (474–491) soha nem ismerte el. 486/87-ben sikerült rávennie a rugiakat, hogy támadják meg Odoaker országát. Odoaker 487/88 őszén–telén herulokból, szkírekből, alánokból álló seregével Nyugat-Pannonián át felvonulva kiveri a betört rugiakat, majd a Dunán átkelve saját országukban, a Rugilandban tönkrevéri őket. Foglyul ejti a rugi királyi házaspárt is. A hadjáratot 488-ban öccse, Hunvulf fejezte be. Zeno ellenakciója a Nagy Theoderikkal kötött szövetség volt, az osztrogótok Moesiából Dél-Pannonián átvonulva 489-ben elindítják azt a háborút, amely 493 februárjában Odoaker bukásával és meggyilkolásával végződött. Felesége: Sunigild, fia: Okla, más néven Thela.

Irod.: Assunta Nagl, Odoacer, PWRE XVII, 1888–1896; Martindale, PLRE 2, 791–793, „Odovacar”; Bóna, MT 292–294; uő, Odoacer. In: Eugippius, Szent Severinus élete. Budapest, 1969, 287–288.

Bóna István

Onegesios/Onigisios/Hunigisius/Hunigis A hun birodalom nagyvezére Bleda és Attila idejében. Görögül–latinul jól tudott, valószínűleg pontusi származású volt, aki öccsével együtt gyermekifjúként állt hun szolgálatba. 440/41-ben Onegesios vezeti Bleda hadait Viminacium, Margus, Singidunum és Sirmium elfoglalására. 442 után foglyul ejtett sirmiumi mesterrel Pannoniából hozatott kövekből és faanyagból furdót épített magának a hun központi orduban, a fejedelmi palota és saját, magas kerítéssel övezett fapalotája között. Öccse, Skotta ebben az időben Attila bizalmi embere, s ez nyilván fontos szerepet játszott abban, hogy Onegesios méltóságát Attila idején is megtartotta. Főfeleségét Attila is tisztelettel üdvözölte. Attilával szemben Onegesios a két római birodalom elleni kétfrontos háború ellenzője volt, és döntő szerepet játszott a II. Theodosius megbízottaival 450 tavaszán megkötött békében. Támogatta Ellak trónörökösét is. 451-ben a galliai hadjárat idején Attila latin „tolmácsa”, utána nem hallunk róla.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 805; Bóna, Das Hunnenreich 106–110; uő, A hunok 98–102.

Bóna István

Orestes Attila *notarius*a, majd a Nyugatrómai Birodalom *patricius*a, az utolsó nyugatrómai császár apja és trónra ültetője (szül. 425 körül, †476). Apja, Tatulus a család származására utaló sajátos dél-noricumi nevet viselt, maga Orestes Priskos szerint abból „a Száva menti Pannoniából” származott, amelyet Aetius engedett át Attilának. Ez csak a 446-ban Carpilio közvetítésével Attilának átadott Savia lehetett, semmiképpen nem a Bledától még 441-ben meghódított Pannonia Secunda. A fiatal tartományi arisztokrata valószínűleg önként állt Attila szolgálatába, 449-ben már fontos személy, két ízben is megfordul követként Konstantinápolyban, kelet- és nyugatrómai követségekkel tárgyal. 449 őszén látogatja meg a hun udvarban apja, valamint apósa, a poetoviói Romulus comes, akiről majd később született fiát elnevezi. Attilához rendíthetetlenül hű, ő leplezi le a Chrysaphios-féle merénylőtervet, 452-ben pedig elkíséri urát az itáliai hadjáratra is. A hunok bukása után kénytelen visszavonultan élni, az Aetius galliai tisztjeiből lett császárok (Avitus, Maiorianus) éppúgy árulónak tartják, mint a keletrómai tábornokból nyugatrómai császárrá lett Anthemius. Ez időben volt levelező partnere a noricum Szent Severinus. Karrierje Iulius Nepos idejében (473–475/80) újból felível, Itáliába megy, ahol a nyugatrómai hadsereg parancsnoka lesz, majd *patricius*. Mellette ekkoriban fontos szerepet játszik korábban nem szerepelt öccse, Paulus. Orestes 475. október 31-én detronizálja és száműzi Nepos császárt, s a trónra 15 év körüli fiát, Romulus Augustust ülteti. Tíz hónappal később nem hajlandó teljesíteni germán zsoldosai követelését, akik a földbirtokok egyharmadát maguknak kívánták, így éppen azok a Duna-vidéki erők győzik le és ölik meg (476. augusztus 28), amelyek előbb hatalomra segítették. Odoaker Orestes fiát, Romulus Augustust és Orestes feleségét, Barbariát a nápolyi Castellum Lucullanumba száműzi, ahol a századfordulón még jómódban éltek.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 811–812; *W. Ensslin*, Orestes, PWRE XVIII, 1, 1012–1013; *Bóna I.*, Orestes. In: Eugippius, Szent Severinus élete, Budapest, 1969, 288–290; *uő*, Das Hunnenreich 110–117; *uő*, A hunok 102–110.

Bóna István

Ruga A hunok nagykirálya 422–434 között. Neve görög nyelvű forrásokban *Ro(a)s*-*Rua*(s), gót becéző formában *Rugila*. Ruga helyezi át a hun főhatalom súlypontját, „a jobbszárnyat” a Pontus-vidékről a Duna-vidékre. Feltűnésekor Thraciára támad (422/23), majd a háborút követő, részleteiben nem ismert békeszerződésben először sikerült elérnie, hogy a keletrómaiak évi 350 font (*libra*) arany béke-tributumot fizessenek a hunoknak. 424/25-ben főerőivel már a Tisza-vidéken állomásozik, Aetius kérésére s a kilátásba helyezett tekintélyes pénzüsszegért innen kísérli meg támogatni Iohannes nyugatrómai császárt (423–425) – késve. 425-től szinte évente, jelentős katonai erőkkel segíti Aetiust a Galliába befurakodó vizigótok, frankok, burgundok elleni harcokban, eközben öccse, *Oktar/Uptar* (*Öktar* 'Erős, Hatalmas') vezetésével a hun birodalom határait egészen a Rajnáig igyekszik kiterjeszteni. 433–434-ben hatalomra segíti a megbuktatott Aetiust, aki a Rómában kötött barátsági szerződésben átengedi Rugának Pannonia Primát és Valeriát. 434-ben hadjáratot indít a Keletrómai Birodalom ellen, eközben éri a halál. A hadjáratot sikeresen lezáró békét már utódai, Bleda és Attila kötik meg 435-ben. Valószínűleg Ruga idejében kezd kiépülni a hun központi ordu, Bleda és Attila későbbi székhelye.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 951, „Rua”; *Bóna*, Das Hunnenreich 47–52; *uő*, A hunok 44–52.

Bóna István

Severinus Szent. Nyugatrómai, latin származású, jó nevelésben részesült orvos(?), aki 448 tájától 455-ig a pannoniai Orestes környezetéhez tartozott, s mint ilyen, valószínűleg Attila udvarában is megfordult, ahol több vezető személyiséggel kapcsolatba jutott. 456 kora őszén Pannonia osztrógót inváziója előtt Noricumba menekült, ahol rövid ideig Asturisban, majd Comagenisben, végül állandó jelleggel Favianisban élt. Az utóbbi helyen szerzetesi közösséget alapított, amelynek *cellulaei* keletkeztek a noricum Duna-szakasz mentében, egészen az Inn partján fekvő Boiotróig. Gyógyító, csodatevő híre, aszkéta élete miatt rómaiak és germánok szentként tisztelték. Noricum római lakosságát és egyházát az egykor a hun szövetségbe tartozó hatalmasok (a rugi Flaccitheus király, Orestes, Odoaker) személyes vagy közvetett segítségével, valamint saját tekintélyével és szervezőkészségével haláláig sikerült megoltalmaznia különböző germán támadók (osztrógótok, alamannok, herulok) ellen, bár 476 után kénytelen volt az Enns folyótól nyugatra fekvő városokat kiüríteni és feladni. 482 január 6-án halt meg Favianisban. Holttestét 488-ban szerzetesi közössége magával vitte Itáliába, ahol másfél évezredes viszontagságok után ma is megvan a frattamaggiorei templomban.

Irod.: R. Noll, Eugippius, Das Leben des Heiligen Severin. Berlin, 1963, 17–27; *I. Bóna*, Severiniana. Acta AntiquaHung 21(1973), 281–338; *R. Bratoz*, Severinus von Noricum und seine Zeit. Wien, 1983.

Bóna István

Theodorik/Theodorid A dél-galliai vizigótok királya (418–451), a tolosai gót állam megalapítója. 451 júniusában vizigót seregével felmenti az országába vezető Liger/Loir-hidat védelmező Aureliani/Orléans-t Attila ostroma alól, majd a hun nagykirály után nyomulva elesik a mauriacumi csatában. Holttestét fiai Tolosába (Toulouse) szállították.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 1070–1071.

Bóna István

Thiudimer/Thiudimir Az osztrigótok királya (468–474), Valamer öccse. 456-ban harci kíséretével a Balatonnál (*Pelso*) szállt meg, valószínűleg a keszthely-fenekpusztai castellumban, amelyet ostrommal foglalt el. 467/68 telén a Balaton északi partján foglyul ejti Hunimund szvéb királyt, s erővel hőségesküre kényszeríti. 469-ben az osztrigótok királyaként hatalmas vereséget mér a Bolia folyónál (Ipoly) az ellene szövetkezett népekre (szkírek, szvébek, szarmaták, gepidák). 470 elején bosszúhadjáratban feldúlja a szvébek Duna feletti országát, maradványaikat elűzi, valószínűleg hasonlóan bánik el a szkírekkel is. 473-ban az osztrigótok Thiudimer vezetésével elhagyják Pannoniát, benyomulnak Illyricumba, majd Thessaliába, ahol Cyrrhus városában Thiudimer meghal. Gyermekei több asszonytól: Nagy Theoderik, ennek öccse Thiudimund/Theodimundos s leánytestvérük, Amalafrida.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 1069–1070, „Theodemer”.

Bóna István

1. Thorismud/Thorismund Osztrigót király, Hunimund fia, a mitikus Amal nemzetségből. A hunokkal vazallusi viszonyba került osztrigótok királya, aki urai megbízásából hadat viselt a Kárpát-medencei szvébek (kvádok), majd a gepidák ellen. A gepidákkal vívott csatában életét vesztette (407 körül), helyét az osztrigótok élén a hunok 40 évig nem töltötték be.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 1116.

Bóna István

2. Thorismud/Thorismund Vizigót herceg, majd király, I. Theodorik vizigót király legidősebb fia. 451-ben a mauriacumi csatában a vizigót sereg vezére, megsebesül, lováról levetik. Apja eleste miatt még a csatamezőn királlyá kiáltják ki. Azonnal hazavonul Tolosába, ami Attilának lehetővé teszi a háborítatlan visszavonulást. Három évi uralkodás (451–453) után a római nagyvárosban, Arelate/Arles-ban vendégeskedő királyt testvérei orvul megöletik. Utódja öccse, II. Theoderik lesz.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 1115–1116.

Bóna István

Uldin Görögül *Uldis*, nevét a törökből magyarázzák: *Öldin* 'Szerencsés'. A nyugatra előredobott hun erők vezetője (*regulus*) a 400–410 közötti években, de nem kizárt, hogy 395 elején már ő vezette az első nagyszabású támadást a Dunán át a Keletrómai Birodalom ellen. 400. december 23-án körülzárja s megsemmisíti a Konstantinápolyból az Al-Duna északi partjára menekült Gaina osztrigót király harcosait, 401 januárjában Gaina fejét Konstantinápolyba küldi barátsága jeléül. 406 augusztusában személyesen vagy az általa küldött hun csapatok révén jelentős szerepet játszik az Itáliába betört Radagaisus és serege megsemmisítésében. Arcadius keletrómai császár halálakor (408 május) arra a hírré, hogy a császári trónra egy hétéves gyermek került, támadást intéz az al-dunai római limes ellen. Megostromolja, elfoglalja és feldúlja a folyó északi partján lévő ellenerődöket az Olt torkolatánál fekvő Sucidavától (Celei), a Vaskapun inneni Lederatáig (Palánk). A seregébe tartozó szkírek átkelnek a folyón és csellel elfoglalják Castra Martist (ma Kula [Bulgária]), amelyet azonban a keletrómaiak sikerrel visszafoglalnak (409), majd a Dunán túlra szorítják Uldint (410), aki 410-ben éppen keletrómai háborúja miatt nem tudja segíteni Honorius nyugatrómai császárt Alarik ellen. A Karaton nagykirályhoz küldött Olympiodoros-féle követség zárja le Uldin háborúit (412).

Irod.: Martindale, PLRE 2, 1180; Bóna, Das Hunnenreich 18–23, 33; uő, A hunok 19–23, 32.

Bóna István

Valamer/Valamir Az osztrogótok királya (447–468) Attila akaratából. Származása ismeretlen, nevének jelentése, 'a jóhírű' nem utal királyi elődökre. 447-ben tűnik fel, s ettől kezdve harcosaival együtt részt vesz Attila keleti és nyugati hadjárataiban. 455-ben a Nedao menti csatában Ellak oldalán vereséget szenved és keletre menekül. Marcianus császár hívására és szövetségében 456 nyarán megszállja Pannoniát. Valamer harci kísérete Pannonia Secundában települt le, az *Aqua Nigra* (Karasica [Szerbia]) folyó és a gót nyelven megjelölt *Scarniunga* folyó közt, székvárosa Bassiana lesz. Falaitól kétszer, először 456/57 telén, majd 459-ben visszaveri a támadó Dengitziket és hunjait. 459/60-ban Illyricum ellen indított rablótámadással 100 fontról 300 fontra emelteti I. Leó keletrómai császárral (457–478) az osztrogótoknak fizetett subsidiumot, a béke zálogául azonban „saját” fiát kell Konstantinápolyba küldenie. 468-ban a szerémségi Duna-szakasztól északra lakó szkírek ellen támad, de vereséget szenved és elesik a csatában.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 1135–1136.

Bóna István

Vita Sancti Severini Szent Severinus életrajza (Commematorium), amelyet 509–511 között a raetiai Quintanisból származó Eugippius apát foglalt írásba. Eugippius (az africai vagy neapolisi származását bizonygató irodalomtörténeti elképzelések légből kapottak) 470 tájától Severinus haláláig (482) a favianisi kolostorban mestere közelében élt. Az Emlékirat összeállításához felhasználta Severinus saját elbeszéléseit (1–4. fejezet), valamint a severinusi közösség Severinus halála utáni apátjai, a cucullisi Marcianus és a raetiai Lucillus adatait (5–32. fejezet) és saját visszaemlékezéseit (33–44. fejezet). Mindezek miatt a *Vita Sancti Severini* a Duna-vidék késő római életének és a római uralom felbomlásának (456–488) páratlan hitelességű emléke. Eugippius a *Commematorium* írása idején az Orestes özvegyétől, Barbariától (valamint fiától, a detronizált utolsó nyugatrómai császártól, Romulus Augustustól) alapított Szent Severinus-kolostor apátja volt a Nápoly melletti Castellum Lucullanumban.

Irod.: Újabb kiadásai: R. Noll, Eugippius, Das Leben des Heiligen Severin. Berlin, 1963; R. Bratoz, Zivljenje svetega Severina. Ljubljana, 1982; Magyar fordítása: Mócsy András és tanítványaitól: Eugippius, Szent Severinus élete. Az Ökörtudományi Társaság Kiadványai VII. Budapest, 1969.

Bóna István

3. 2. A gepidák története és régészeti emlékei

Gepidák Keleti-germán eredetű, a vandálokkal, kivált a gótokkal közeli rokon dialektust beszélő nép. Östörténetükről, történetükről nem szól saját krónika vagy másféle írásos hagyaték, azt a keveset, amit tudni lehet róluk, néhány késő római–korai bizánci forráson kívül, ellenségeik: a gótok és a langobardok krónikaiból lehet kihámozni. Eredetükről csak zavaros, késői gót mondák emlékeznek meg, ezek nem tagadják a rokonságot, ám megvetően „lusták”-nak csúfolják a gepidákat (gót: *gepanta*). Nevük a valóságban éppoly öndicsérő volt, mint a gótoké: 'gazdagok, ajándékozók, bőkezűek' (vö. az angolszász *gifdan*, német *geben*). A gótokat és gepidákat Skandináviából származtató Jordanes (*Scandza*-toposz) a gótok szomszédságában fekvő korai országukat „szigetnek” képzelte (*Gepedoios insula*), az antikizáló *-oios* azonban valószínűleg a keleti-germán föld/mező szó eltorzulása, tehát a *Gepedoios* csak annyit jelent, hogy a gepidák országa/földje. Ez valahol a Visztula vidékén lehetett. A gótoktól is elismert közeli rokonságuk ellenére a gepida törzsi/népi tudat legkésőbb a korai császárkorra kialakult, a gepidák a gótokkal első feltűnésüktől végső pusztulásukig ellenséges viszonyban voltak.

A Kárpát-medence északkeleti szögletében 269 után vetik meg lábukat első név szerint ismert királyuk, Fastida vezetésével. Bár a gepida nép Kárpát-medencei beköltözésének közelebbi időpontja valószínűleg soha nem fog kiderülni, egykorú római forrás és a vizigót/terving hagyomány két oldalról igazolja, hogy ez legkésőbb 290-ig megtörtént. Egy röviddel 291. április 1. után Maximianus császárt dicsőítő beszédben hangzik el, hogy „a gótok másik csoportja, a *tervingek* (erdőlakók) a taifalokkal szövetségben a vandálok és a gepidák ellen harcoltak” (Mamertinus, *Panegyrici Latini* III [XI] 17, 1), ti. mivel Maximianusnak sikerült e vad népeket egymás ellen fordítani. A gót hagyomány szerint Fastida király ki akarván szabadítani népét „zord hegyek és sűrű erdők közé bezárt” ideiglenes lakóhelyéről, a rómaiaktól kiűritett Dacia békés megosztását kéri Ostrogotha vizigót (terving) királytól. Mivel nem sikerül megegyezésre jutniuk, a Fastida vezette szövetség megtámadja az Ostrogotha vezette szövetséget, és véres csatát vívnak egy gót nyelven ránk hagyományozott „folyó” (*Auha = Ahua*) és egy gótul megnevezett egykori város (*oppidum Galtis*) közelében – e földrajzi pontok azonosítási lehetősége mindörökre elveszett, „lokalizálási” kísérleteik tudományon kívüliek. Nincs is rá szükség, mivel a legfontosabbat, a háború célját és színterét megadja a forrás, ez az egykori római Dacia (Jordanes, *Get.* 98).

Fastida kísérlete nem sikerült. Vissza kellett vonulnia országába, amely szemléletes leírása szerint csak a Keleti-Kárpátok koszorúján belül lehetett, a Felső-Tisza, egyesült Szamos, Lápos völgyeiben. E valóban „bezárt” területről a síkságra csak a Tisza és Szamos mentében lehetett kijutni, ám csak a síkvidék pereméig. A Nagyalföldön lakó szarmatákat ugyanis védelme alá vette Róma. Először a tetrarchia építi ki a kvádok, vandálok, gepidák, vizigótok féken tartására az egész Sarmatiát körülzáró belső sáncvonalat, majd Nagy Konstantin kormányzata a szarmata határokat minden irányban kijebb toló külső sáncvonalat. Ezt csak a Római Birodalom nagy katasztrófája, a hadrianopolisi csata (378) után tudják majd a gepidák áttörni. Eddig az időpontig országuk a külső sánc és a Keleti-Kárpátok között feküdt.

A sáncvonalon kívüli vidékek késő római–kora népvándorlás kori régészeti kutatása még a jövő feladata, az eddigi kevés, többnyire szórványos leletből csak annyit lehet megállapítani, hogy a Kárpát-medence északkeleti szöglete nem volt lakatlan, s a lakosok régészeti kultúrája keleti-germán jellegű volt. Azt, hogy hordozói gepidák voltak, a Tabula Peutingeriana (késő római térkép) árulja el, a Porolissumtól (Mojgrád [Románia]), Dacia északi határbástyájától északra jelzett (*ge)piti* népnévvel. Történetileg is, régészetiileg is megalapozatlanok azok az újabban propagált vélekedések, amelyek a hun kor előtt tagadják a gepidák jelenlétét a Kárpát-medencében, s egy „pánszarmata” elmélet keretében a síksági leleteket mindenütt szarmatának kívánják meghatározni.

Mivel szűk, kevéssé termékeny országukat nem sokkal a hun támadások megindulása előtt sikerült a gepidáknak délnyugaton a Tisza mindkét partján legalább a Körösig kiterjeszteni, nagyon érthető, hogy e termékeny nagy síkságot nem akarták elhagyni. A hun támadások hírére dél felé húzódtak. Amikor Thorismud osztrogót vazallus király a hunok parancsára meghódolásra kényszeríti őket, meghódnak. Szabadságukat azonban nem adják olcsón, Thorismud elesik a csatában (405/407?). Sorsuk akkor sem fordul válságosra, amikor 424 táján Ruga hun nagyfejedelem átteszi a Hun Birodalom központját a Köröstől délre fekvő Tiszántúlra. Erre az időre a Kárpát-medence „barbár” területein – a Duna–Tisza köze és a Temesköz néhány szarmata csoportján kívül –, a gepidák maradtak az egyedüli korábbi lakosok. Termékeikre a Köröstől délre berendezkedő hun hatalomnak előbb-utóbb szüksége volt. Történetük egészen 447-ig homályban van. Ettől az évtől kezdve helyzetük nagyot változott. Királyukat, Ardarikot Attila valamennyi vazallus királynál többre becsülte, egyedül neki volt joga a birodalmi tanácsban részt venni. „Megszámlálhatatlan” hadseregük a hun birodalom legerősebb gyalogharcos osztagának számított Ardarik vezetésével a Keletrómai Birodalom elleni nagy hadjáratban (447), Attila hadseregének egyik szárnyát alkotta a mauriacumi csatában (451), részt vett az itáliai hadjáratban (452).

Attila halála (453) után Ardarik király vezette az Attila-fiak elleni felkelést, amelyben a legnagyobb erőt „a karddal dühöngő gepida” képviselte, s a végső győzelmet „Ardarik kardja” vívta ki a Nedao folyónál lezajlott csatában (455). Győzelmük után „a gepidák a hunok szállásterületeit erővel maguknak foglalták el, s egész Dacia határát győztesként birtokba vették. A (Kelet)római Birodalomtól erős férfiaként csak baráti (szövetségi) egyezményt, békét és évjáradékot kértek” (Jordanes, *Get.* 264). A szövetség értelmében az új királyság évi 100 font aranypénnel támogatót kapott Konstantinápolytól. A két hatalom már a 450-es évek végén szomszédossá vált, a gepida katonai megszállás délen az Oltig és az Al-Dunáig terjedt.

469-ben a hunok ellen alakult egykori „gepida liga” vezetőjeként a gepida hatalom segítséget nyújtott a pannoniai osztrogótok túlkapásai ellen fegyvert fogó szkír–szvéb szövetségnek, a szövetségeseik azonban a Bolia folyó mellett vívott csatában alulmaradtak a gótokkal szemben. A győztes osztrogótok ennek ellenére hamarosan elhagyták az ellenségeikkel körülvett, kifosztott Pannoniát és levonultak a Keletrómai Birodalomba (473). Távozásuk után a gepidák megszállták a Dráva–Száva köze keleti felét, nagyjából az egykori Pannonia Secunda tartományt, s uralmukat a Bácskára is kiterjesztették. Ekkoriban három hatalmi központjukról van tudomásunk. Gepidia királyai, Ardarik és leszármazottai a traianusi Daciában (Erdélyben) székeltek, sírjaik a mai Apahida területén kerültek elő. Valószínűleg volt egy Tisza–Körös–Maros közti udvaruk is, erről a korai időkben nem sokat tudni. Viszont a 6. század közepén Jordanes már a Marisia és Crisia közti földet tekinti országuk centrumának, amelynek belső folyói a Miliare és a Gilpil voltak (*Get.* 113). A Pannonia Secunda felett uralkodó alkirály, Trafstila Sirmiumban, az egykori nagy császárvárosban székelte, a központok között a kapcsolat laza lehetett. Amikor 488 őszén az osztrogótok Nagy Theoderik vezetésével Moesiából Odoaker itáliai királysága ellen vonultak, Sirmiumot feladta gepida helyőrsége, amely egyedül, a többi gepidáktól nem vagy alig segítve volt kénytelen szembeállni a túlerőben lévő támadókkal. Az Ulca mocsarakon, illetve folyón átvezető, természetből védett hídnál és átjárónál foglaltak védelmi állást az ókori Cibalae (Vinkovci) és Mursa (Eszék) között. Nagy Theoderiknek azonban súlyos harcok árán sikerült áttörnie állásait, a harcban Trafstila alkirály is elesett.

A gótok elvonulása után helyreállt a korábbi állapot, Sirmiumban Trafstila özvegyének régenssége alatt a gyermek Trasarik gyakorolta az uralmat.

Miután hatalmát Itália felett megszilárdította, Nagy Theoderik 504-ben csapatokat küldött „Pannonia Sirmiensis, a gótok egykori hazája” elfoglalására. A Pitzia és Herduin gróf vezetésével betörő gótok meglepték a gepidákat, Trasarik anyját Sirmiumban hagyva egy másik gepida „*ductor*”-hoz, a Körös–Maros közti gepidák királyához, Gunderihez menekült. Pannonia Secunda és Sirmium gepida lakosai ellenállás nélkül kerültek gót uralom alá. 523-ig békében élhettek, az évben azonban Nagy Theoderik parancsára a Rodanus/Rhone mellé telepítették át őket, mivel a már akkor várható keletrómai támadás miatt kétes hűségű alattvalóknak számítottak.

Az 535-ben Dél-Itália és Dalmácia felől valóban megiduló keletrómai támadás röviddel később (talán 536-ban) valóban visszajuttatja a gepidákat Sirmium és környéke birtokába, e kéretlen közbelépésükkel azonban magukra vonták I. Iustinianus neheztelését. A rossz viszony hamarosan nyílt ellenségeskedésbe csap át. A gepidák 539-ben katonai szövetségre lépnek Bizánc ellen I. Theudebert frank királlyal, s közösen, egyszerre indítanak támadást a bizánci birtokok ellen. Amíg Theudebert elakad Észak-Itáliában, addig a gepidák sikeresen működnek. Átkelnek a Száván és véres, nagy csatában tönkrevetik a Calluc *magister militum* által vezetett illyricumi keletrómai haderőt. Megszállják Singidunumot (Belgrád), majd uralmukat kiterjesztik Moesia Prima és Dacia Ripensis tartományokra, a mai Észak-Szerbiára és Északnyugat-Bulgáriára, egészen az Olt folyóval szemben fekvő vidékig. Ekkor kerül először uralmuk alá jelentős számú római provinciális lakosság, számos élő város és lakott erőd.

Retorzióként I. Iustinianus megszünteti a 85 éve folyósított évi segély fizetését, s felmondja a szövetséget a gepidákkal. A gepida hódításokat Konstantinápoly nem ismeri el, ám az egyidejűleg több fronton vívott nagy háborúk miatt katonai fellépésre sem képes. A gepidák ellen a pannoniai langobardokat kívánja megnyerni, sikerül is Wacho langobard királlyal barátsági szerződésre lépnie, katonai szövetségre azonban nem. Wacho ugyanis jó kapcsolatokat ápolt a gepidákkal, harmadik felesége, a langobard trónörökös anyja, Elemund gepida király leánya, Ostrogotho volt. Gyökeres fordulat áll be az utolsó Lething-dinasztiabeli langobard király, az ifjú Waldari halála után. A hatalomra kerülő új langobard király, a Gausus nembeli Audoin vállalja a gepidák elleni katonai szövetséget, s már 547-ben felvonul a gepidák ellen. Az Elemund halála (546) után hatalomra kerülő új gepida király, Turisind azonban kerülni igyekszik az összecsapást, már csak azért is, mivel keletrómai beavatkozástól tart. A tényleges összecsapást két alkalommal is (547, 549) sikerül 2-2 éves fegyverszünettel elodáznia, miközben a keletrómaiakat a szövetségesül megnyert kutrigurok támadásának elősegítésével gyengíti (550). A nagy gepida–langobard összecsapásra csak 551-ben került sor. A gepidák vezérük, Torismod trónörökös eleste miatt pánikba estek, s bár súlyos veszteségeket okoztak a langobardoknak, végül is táborukat feladva, menekülve hagyták el a csatateret (az Asfeldet). A békét I. Iustinianus diktálta. A gepidáknak ki kellett üríteniük a Szávától–Dunától délre fekvő római tartományokat, sőt az 509–536 között már a keletrómai Pannonia Secundához számító Bassiana városát és territoriumát is. Az 536–551 közt rómaiaktól elhódított területen talált gepida bepecsételt edények (Viminakion-Szigeteröd, Transdierna, Singidunum), fibulák (Augusta, Ratiaria stb.) és sírleletek (Batajnica [Szerbia], Kumanovo [Macedónia]) történelmi keltezéséhez jó alapokat nyújt ez a békeszerződés. A langobardoknak a status quo alapján kellett kiegyezniük. A szövetségi viszony viszont helyreállt a gepidákkal, visszakapták az évi subsidiumot is. Ennek nyomán a következő, 552. évben a gepidák 400 válogatott harccsal részt vesznek Narses Totila osztrógót király elleni sorsdöntő csatájában. Korabeli kósza hírek szerint Totilát a gepida osztag vezetője, Hasbad sebezte halálra.

A következő 14 év békességben telik el, Gepidia korábbi határai visszaállnak, beleértve Sirmiumot is. 550 táján Jordanes így írja le: „A hajdaniaktól Daciának, aztán Gotiának nevezett országot most Gepidiának hívják, délről a Duna határolja” (Get. 74). 560 körül meghal Turisind, utódja kisebbik fia, Kunimund lett. Kunimund a gepida fővárost Sirmiumba helyezi át, s messze földön híres királyi udvart tart. Kunimund ezüstpénzt veret, hátlapján saját monogramjával előbb I. Iustinianus, majd II. Iustinus nevében, ezek a Kárpát-medence első kora középkori önálló pénzei. Sirmiumban székelt a gepida arianus egyház püspöke is, akinek tevékenységéről – azon kívül, hogy létezett – mit sem lehet tudni. A kereszténység germán arianus változata valószínűleg már a 4. században eljutott a gepidákhoz, nyomai azonban egy-két keresztőtől eltekintve felettébb gyérek, valószínűleg nem vált általános néphitté. Mint más korabeli germán népeknél, a gepidáknál is az uralkodó réteg vallása volt, amely egyrészt sokkal jobban megfelelt az eredeti germán vallásnak, mint az ortodoxia, másrészt biztosította e népek önálló „mi-tudatát” a katolicizmust képviselő rómaiakkal szemben. Nem véletlenül hivatkoznak szinte megvetően a gepidák arianus voltára 547-ben a Iustinianus szövetségét kereső langobard követek.

A Duna-vidék békéje egészen I. Iustinianus haláláig (565. november) fennmaradt, az idős császár – ha kellett – komoly áldozatoktól sem riadt vissza a nehezen helyreállított status quo megőrzéséért. Utódja, az egzáltált II. Iustinus (565–578) trónra lépése után sorra felmondta a barbárokkal kötött szövetségeket s beszüntette segélyezésüket. Ezt használja ki a fiatal langobard király, Alboin, aki meglepetésszerűen Sirmium ellen támad. Az Oltnál szlávokkal hadakozó Kunimund csak úgy tudja Alboint megállítani, hogy II. Iustinustól kér segítséget, a segítség fejében felajánlja a keletrómaiaktól katonai okokból vágyva vágyott Sirmiumot. A keletrómai csapatok elűzik a langobardokat, Kunimund azonban képtelen volt ígértét beváltani. Szembe került

a más ügyekből kifolyólag is ismert gepida nagytanáccsal és a trónörökös Reptilával is, a gepida állam vezetői nem voltak hajlandók lemondani Sirmiumról.

Arra a híre, hogy a langobard Alboin az avar Bajannal szövetségben készül Gepidiát megrohanni, Kunimund újból felajánlja Sirmiumot, II. Iustinus azonban csupán ködös segítséget ígérve vonultatja fel csapatait. A megosztott gepida erők mindkét harctéren vereséget szenvednek. A Szerémségben vagy Szlavóniában Alboin győzi le Kunimundot, a gepida király elesik, lánya, Rosamunda langobard fogságba kerül. Az avarok a bács–szerémi Duna-szakaszon vívott nagy csatában verik meg a másik gepida sereget, s győzelmük után elsőnek érik el Sirmiumot. A várost gepida parancsnoka, Usdibad még idejében átadja Bonos bizánci hadvezér csapatainak, akik a védekezés nagymesterei lévén könnyedén visszaverik Bajan elstett ostromkísérletét. A sirmiumi gepida csapatok keletrómai szolgálatba állnak, Reptila gepida trónörökös a királyi kincsekkel Konstantinápolyba menekül. Vele megy az utolsó gepida arianus püspök, Trasarik is (567 ősze).

A langobardoktól legyőzött gepidák értesülve hazájuk pusztulásáról a langobardokhoz csatlakoznak, s a következő év tavaszán velük együtt vonulnak Itáliába. Ott külön „Gepida” nevű falvakban (Zibedo, Zebedo) laktak, más részük az Albointól feleségül vett Rosamunda testőrsége lesz. E gepida testőrség jelentős szerepet játszott 572-ben a Rosamunda irányította Alboin elleni felkelésben. Az avaroktól legyőzött, illetve a hadba nem vonult gepidák Gepidia egész területével együtt avar uralom alá kerültek. Az avarok valószínűleg nagy áttelepítéseket végeztek, nagyobb, zárt gepida közösségek fennmaradásáról Erdélyben temető, a Tisza alsó folyása mentén bizánci írott források tanúskodnak. Kétes, hogy valóban olyan „keserves szolgaságba” jutottak volna, ahogyan azt a 8. század második felében Paulus Diaconus képzelte. Az avarok még csak le sem fegyverezték őket, a keletrómaiak ellen vívott háborúikban egészen Konstantinápoly 626. évi ostromáig nemegyszer hallani gepida egységekről, falvaikban megülték saját ünnepeiket. Maradványaik, ha hihetünk a 870 körül írott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című salzburgi egyházi vitairatnak, még a 9. században is éltek a Szerémségben s a vele határos területen. Ennél későbbi említésük azonban nincs, azok a német/szász elméletek, amelyek erdélyi gepida–szász találkozást és „kontinuitást” bizonygatnak, nem egyebek túlfűtött nemzeti hiedelmeknél.

Irod.: L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stamme. Die Ostgermanen. München, 1941², 130, 195–206, 223–225, 294, 348–349, 529–546; Sevin, Die Gebiden; P. Lakatos, Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged, 1973; Bóna, A középkor hajnala; H. Wolfram, Geschichte der Goten. München, 1979, 59–68, 307–321, 396–400; Pohl, Die Gepiden 239–305; Th. Burns, A History of the Ostrogoths. Bloomington, 1984, 1991². 25–30, 65–66, 108–109, 174–179, 190–198; Bóna, MT 294–299; uő, ET 130–134, 138–159; uő, ERT 75–84; A gepidák ariánus vallásáról: K. D. Schmidt, Die Bekehrung der Ostgermanen zum Christentum I. Göttingen, 1939.

Bóna István

Gepida régészeti hagyatéka A gepidák legkorábbi (1–3. század) azonosítható régészeti emlékének a gótokéval és más keleti germán törzsekével együtt a Wielbark-kultúrában keresendő, de abból egyelőre még nem választható ki. Írott források (Mamertinus, Jordanes) értelmezése alapján a 3. század utolsó harmadában, a század végén a gepidák már megjelentek a Kárpát-medence északkeleti sarkában, Dacia hegyes-dombos északnyugati előterében és a Tisza felső folyásának vidékén. Ez a terület a 3–4. században vegyes etnikumú. A Tisza-kanyarban előkerült néhány 2–3. századi, biztosan viktoval-vandálnak meghatározható, hamvasztásos rítusú temetőnek a következő évszázadban már nincs folytatása. Az észak–déli és dél–északi tájolású, csontvázas rítussal temetkező új népcsoport női viseletére a félkörös és púpos hátú csontfésűk, vas és bronz aláhajlított lábú fibulák, csatkarikák, bronz karperecek, üveg-, karneol- és kalcedonyöngyök a jellemzők. A férfisírok gyakori mellékletei a germán fegyverzet jellegzetes darabjai: a nehéz kétélű kardok, vas dudoros pajzsok, lándzsák. E – talán több hullámban betelepült – népesség növekvő fontosságát jelzi az itt előkerült 4–5. századi aranypénzek a Kárpát-medencében ekkor szokatlanul magas száma is. Néhány új lelőhely alapján bizonyos az is, hogy ez a régészetileg jól körülhatárolható népcsoport a 4–5. század fordulóján a Tisza vonalát nyugat felé is átlépte.

Jordanes szerint a gepidák fő szállásterülete csak a hunok leverése (455) után került át a Tisza–Maros–Körös közére, amelynek keleti peremén a 4. század második felében, illetve a század végén már megjelent egy olyan leletcsoport, amely eltér a korábbi, szarmata műveltségtől. A férfiak mellett gyakoribbak lesznek a fegyverek (kard, pajzs, lándzsa), a női sírokban fésűk, új típusú fibulák, csatok jelennek meg, s részben új az edényművesség is (Ártánd). Az újabb feltárások alapján valószínű, hogy e tájon jelentős szarmata tömegek érték meg a hun uralom idejét, korábbi kultúrájukból sokat (pl. a temetkezési szokásaikat) megőrizve, illetve beilleszkedve a Dél-Alföldön a 4–5. század fordulóján kialakult sokszínű régészeti műveltségbe. E körön belül a keleti germán eredetű elem(ek) jelenléte nyilvánvaló, de azonosításuk egyelőre nem lehetséges. Nem

kellőképpen tisztáztak e csoport kapcsolatai az északkelet-magyarországi hasonló korú leletcsoporttal sem; elképzelhető, hogy mindkettő egy nagyobb kulturális kör – a Csernyahov-kultúra – területéről került a Kárpát-medence keleti felébe.

A történeti és régészeti források alapján nem egyértelmű, hogy a gepidák mikor hódoltak meg a hunok előtt. Ami a meghódolás régészeti tükröződését illeti, az időpontot egy gepida „kincshorizont” (Szilágyosmlyó, Ormód, Gelénes) jelzi, más nézet ezt vitatja. Már a hun uralom alatt, illetve az ezt közvetlenül követő időszakban jelentkezett egy főleg gazdag női sírokból álló leletcsoport a Tisza, Szamos és a Körösök felső folyásának vidékén (ezüst lemezfibulák, arany- és borostyángyöngyök, poliéderez végű fülbevalók, ékvéséses csatok, néha fémtükrök), amely a legnagyobb valószínűséggel gepida nemesasszonyok hagyatékának tekinthető (Balsa, Barabás, Timár stb.). Ugyanezen emlékanyag jelenik meg a hunok bukását követő évtizedekben a Körösöktől délre, amikor a gepidák királyságukat kiterjesztik az egész Tiszántúlra és elfoglalják Erdélyt is. Az 5. század utolsó harmadából–6. század első feléből a fent említett területről származó, egységes jellegű leletanyagot a 20. század elején sikerült körvonalazni és gepidának meghatározni (Hampel J., Kovács I.), s a század első felének nagy temetőfeltárásai lehetővé tették e nép régészeti képeinek pontosabb megrajzolását (Csallány G., Móra F., Banner J., Török Gy., Csallány D.). Az utóbbi néhány évtizedben napvilágra került fontos, nagy lélekszámú temetők anyaga még csak részben publikált, akárcsak a közelmúltban előkerült gepida telepek többsége is. A gepida temetkezések alapján kísérlik meg rekonstruálni a gepida társadalom szerkezetét. A népesség zömét a szabad, félszabad és függő helyzetű, háborúk idején katonáskodó parasztok és családtagjaik tették ki. Kisebb és nagyobb temetők alapján úgy sejthető, hogy kiterjedt falvaik és vízjárta területek szélein sorakozó apró, tanyaszerű településeik egyaránt lehettek. Írott források nem tartalmaznak a gepidák életmódjára vonatkozó adatokat. A sírokból és a telepeken előkerült sarlók, hombáredények stb. földművelésükről tanúskodnak, s paleozoológiai adatok bizonyítják, hogy szarvasmarhát, lovat, juhot, sertést tartottak. Sok használati és viseleti tárgyak biztosan a saját, fejlett kézművességük terméke lehetett. A szilágyosmlyói, feltehetőleg az 5. század első harmadában földbe rejtett királyi kincsek eredeti őrzési helye valószínűleg helyben volt. A szintén hasonló gazdagságú apahidai és szamosfalvi leletek alapján a gepidák (egyik) királyi udvara az 5. század második felében Kolozsvár környékén sejthető. A kora feudális gepida állam székhelye a 6. század közepő harmadában – bukásukig – Sirmiumba került, ezt az uralkodó nevével ellátott saját veresű pénzeik bizonyítják. A gepida királyság területén élő népek anyagi és szellemi műveltsége sok szállal (tárgytípusok, temetkezési szokások) kapcsolódik a germánság többi népéhez, a Kárpát-medencétől az Atlanti-óceánig terjedő, a 6. századra kialakult Meroving-civilizációhoz. Míg a gepida sírokból előkerült néhány tárgy (főleg ékszer, illetve fegyver) a közelebbi és távoli germán népekkel (pannoniai langobárdok, itáliai osztrogótok, skandinávok, türingek, alamannok, frankok) fenntartott személyes kapcsolatokra utal, addig a Bizánci Birodalommal kereskedelmi kapcsolatokat feltételezhetünk (övcsatok, kereszték, gyöngyök stb.).

A romániai kutatás az utóbbi évtizedekben az erdélyi és az alföldi gepida tömb eltéréseit kívánta hangsúlyozni, annak ellenére, hogy ezek egymástól nem mutatnak jelentős eltéréseket: a temetők és leleteik hasonló jellegűek. Az erdélyi terület hegyes határvidék jellegéből adódóan néhány csoport foglalkozása speciális lehetett (bányászat, fontosabb pontok katonai őrzése), illetve néhány gepida közösség itt az őskori földvárakba is betelepült; de sem temetőikben, sem falvaikban nincsen nyoma a feltételezett, romanizált, helybéli lakosság továbbélésének. Mivel írott forrásból tudjuk, hogy a gepidák a Tisza-vidék után Erdélyt is megszállták, elfogadhatatlan feltételezés, hogy az erdélyi, az 5. század utolsó harmadából–negyedéből származó leletanyag nem a gepidáké, hanem az osztrogótoké lehetett.

A gepida–langobard–avar háború pusztítása után a gepida lakosságnak csak maradványai éltek tovább az Alföldön, mint ez néhány közösség esetében régészetileg valószínűsíthető, s hasonló állapítható meg Erdély néhány gepida temetője alapján is.

Irod.: Csallány, Gepiden; Bóna, A középkor hajnala; uő, Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest, 1986; uő, A gepidák királysága. In: ET; Nagy M., Az i. e. I–i. sz. VI. század. In: Hódmezővásárhely története I. 1984, 189–228. Újabbán: I. Bóna – M. Nagy, Gepidische Graberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest, 2002.

Tóth Ágnes

Gepida temetkezés és vallási élet A 4. század végén és az 5. század első felében a Felső-Tisza és a Körösök vidékének gepida népességénél a temetkezési szokások nem egységesek: előfordulnak a dél–északi, az észak–déli, nyugat–keleti, kelet–nyugati tájolások különböző változatai, jellemzőek a vaskapcsos-koporsós temetkezések, a fegyvermellékletes sírok stb. A temetkezési szokások helyi előzményei és az 5–6. századi rítusokkal való összefüggéseik még kidolgozatlanok. A hun kor után létesült faluszerű települések temetőiben és az udvarházak melletti kisebb sírszámú temetőkben egységes a nyugat–keleti tájolás, amitől többnyire csak

kisebbségek eltérések figyelhetők meg. Ritkán előfordul a fordított, kelet–nyugati tájolás is (Szentés-Nagyhegy, Kiszombor), melynél felmerült az avar kori keltezés lehetősége, ezt azonban a leletek elemzése még nem igazolta. Általánosan megfigyelhető a gazdagabb sírok nagyobb mélysége; legmélyebbnek a fegyveres férfisírok bizonyulnak. A sírgödörök többnyire nagyméretűek. Egyes temetőekben gyakori a koporsós temetkezés; a koporsós sírok aránya azonban temetőnként változó. A koporsók fajtái: fatörzsből kivájt, faszeges koporsók, vaskapsokkal összefogott fatörzs koporsók és vaspántos deszkakoporsók. Az étel-italfélét tartalmazó edénymellékleteket általában a lábához, a koporsón kívül helyezték el. Ritkán előfordul az edény számára a sír oldalfalába vájt fülke. A fegyvereket többnyire viseleti összefüggésben temették el; a pajzsokat azonban a koporsón kívül, a sír nyugati végébe állítva vagy a koporsóra fektetve helyezték a sírba. Néhány esetben a sírgödör aljának kiegészítését vagy kiegészítését sikerült megfigyelni. A kettős és hármas temetkezés ritka (Kiszombor, Malomfalva-Hula). A fegyveres férfiak mellé olykor a lószerszám egy részét is eltemették (Hódmezővásárhely-Kishomok 1. és 7. sír, Apahida II. sír – vasveretes faládjában). Részleges lótemetés és különálló ló sír az erdélyi temetőkből került elő. A temetők egy részének szerkezete a pogány hitvilágra utal: megfigyelhető a férfi- és a női sírok csoportjainak elkülönülése. Egyes temetőekben feltűnő az étel-italáldozat gyakorisága (Mezőbánd), a viseletben a pogány Donar-csüngők előfordulása (Kiszombor, Magyarcsanak-Bökény stb.), a bajelhárító amulettek és csüngődíszek jelentős száma. A kereszténységre való áttérés a forrásadatok szerint már a 4. század végén megindult. A leletanyagban a keresztiek és a Christogram-jelek az 5. század második felétől mutathatók ki, elsősorban bizánci eredetű tárgyaknál. A gepida művészetben a pogány–keresztény jelképek sajátos szinkretizmusa figyelhető meg, mely a kereszténység elfogadásának és a régi hittel való összeegyeztetésének a nemesi elit által elért szintjét mutatja. Az avar uralom alatt maradt gepida falvak népe a forrásadatok szerint megőrizte szertartásait.

Irod.: Csallány, Gepiden 294–298; Sevin, Die Gebiden 99–107; Bóna, A középkor hajnala 73–76; Pohl, Die Gepiden 283–285.

Nagy Margit

Gepida fegyverzet Az 5–7. századi gepida harcosok felszerelését támadó- és védő-, könnyű- és nehéz-, valamint távol- és közelharcra alkalmas fegyverekre választhatjuk szét. Rekonstrukciónknál főleg a fém- (vas- és egyéb) részekre szorítkozhatunk, egyes esetekben a fanyomokra is. Legfontosabb támadó nehézfegyver az ütésre-vágásra-szúrásra alkalmas, 80-100 cm hosszú, 4-6 cm széles, 10-12 cm-es markolatú kétélű kard, a *spatha*. Formai vonatkozásban figyelembe veendő a váll kiképzése és a penge alakja. Fogóját különböző zárótaggal is elláthatták. Ugyancsak a markolathoz kapcsolódhatott a gyöngycsüngődísz. A kardhüvelyt fából és bőrből készítették, torkolatára és végére (*Ortband*) néha fémveretet applikáltak. A fegyver fölcsatolására a tokon elhelyezett bujtatókat alkalmazták, a kardszijhoz csat, ritkábban szíjvég és veretek járultak. A bal oldalon viselt fegyver szíját a vállon vagy a derékon vetették át. Temetésnél általában erre az oldalra, a bal kar mellé került, de más helyre is teheték. Az egyélű kardok, a *scramasaxok* mint könnyű vágó- és szúrófegyverek a *spathákkal* együtt vagy önállóan tűnnek föl a sírokban (ez utóbbi eset a 6. századra jellemző). Az 50-70 cm hosszú, 2-4 cm széles pengéknél szerelések ritkábban figyelhetők meg. A bal és a jobb oldalon (kettős kardhasználat) egyaránt hordhatták, a temetkezésekben mindkét helyen előfordul. A késői idősakra jellemzők a rövid, 30-50 cm hosszú, 3 cm széles könnyű harci kések, a *saxok*. A lándzsák, mint a könnyűfegyverzet közel- és távolharcra egyaránt alkalmas szúrófegyverei, gyakori harci eszközök. Pengéjük 20-40 cm hosszú, formájuk, szélességük változó. A korábbi idősakra inkább a zömökebb, a későbbire pedig a nyúlánkabb alak a jellemző. Leggyakoribbak a babér- és fűzfalevélre emlékeztető formák. Temetésnél a köpűvel rögzített csúcstű, kb. 2 m hosszú fegyvert a jobb oldalra, tehát használatával megegyezően tették általában a koporsón kívülre (vagy döfték a sír falába). Az igazi távolharcra (vadászatra is) alkalmas, a könnyűfegyverzethez tartozó íjászfölszerelésre jórészt csak nyílhegyek világítanak rá. Maga a fából készült íj egyszerű, D alakú, 100-150 cm hosszú, lehetett. Az 50-70 cm-es, fa- vagy nádvevesszős, tollas nyilakra a csúcstű tüske vagy köpű segítségével erősítették fel. A kovácsok 8-12 cm hosszú, változatos nyílhegyeket készítettek a ritka túszerütől a háromszárnyú, a kétélű levél vagy szögletes formán át a szakállas, csavart (tordírozott) kialakításúakig, melyeknek funkciója is más és más lehetett. A nyilak száma az egyes sírokban 1–12 között mozog. A valószínűleg fából és bőrből összeállított nyíltartó tegezre csupán két-három szerelékből, tartozékból következethetünk (pl. fém pántok). Temetésnél leginkább a harcos jobb oldalára, viselésének megfelelő helyre került. A gepidáknál ritka fegyver az ütésre, vágásra szolgáló balta és a szélesebb szekerce vagy bárd, melyeket szerszámként is használhattak. A védőfegyverzet legfontosabbika a vas-, esetleg más fémszerelékkel készült pajzs. A bal kézzel tartott kerek vagy ovális, 80-100 cm nagyságú pajzs lapja fából és bőrből volt. Erre elől dudort (*umbo*), hátul fogót szögecseltek. Az átlag 20 cm nagyságú pajzsdudorok között korábbi a kúpos forma, későbbi a laposabb vagy magasabb, félgömbös megoldás. A fogók általában 50 cm hosszúak, középen kiszélesednek. A pajzsot olykor veretekkel díszítették. Mint a nehézfegyverzet része, leginkább a kétélű karddal együtt fordul elő. Temetésnél a koporsón kívül különböző helyre állították vagy fektették. A sisak értékes, drága védőfegyver volt, csak a legelőkelőbbek szerezhették be. A leletek két típusra utalnak (ezek mellett természetesen lehettek egyszerű bőrsisakok is, ahogyan a pajzsoknál

szerelek nélküliek), egyrészt a díszes, vas- és nemesfém részekből konstruált Baldenheim-típusra (Batajnica, Szentes-Berekhát), másrészt a kizárólag vaslemezekből álló változatra (Mezőbánd 10.). A sisak részei a pántos fejevédő, a fülvédő lemezek és a nyakat óvó láncpáncél. A Tisza-vidéki és a szerémségi darabok itáliai vagy Rajna-vidéki műhelyekben készültek, s így egyben a fegyverkereskedelem pregnáns bizonyítékai. A gepida hadseregben a sírleletek alapján a kisszámú teljes fegyverzettel (kard, lándzsa, pajzs) harcoló férfi mellett karddal és pajzsral, lándzsával és pajzsral, karddal és lándzsával, csupán karddal vagy csak lándzsával, továbbá kizárólag íjjal küzdők mutathatók ki. A gepida fegyverek fontosabb lelőhelyei: Baráthely, Batajnica, Bocsár, Hódmezővásárhely-Kishomok, Kormadin-Jakovo [Szerbia], Kiszombor, Malomfalva, Marosnagylak, Marosveresmart, Mezőbánd, Szentes-Berekhát, Szentes-Kökényzug, Szentes-Nagyhegy, Szolnok-Szanda, Szőreg.

Irod.: Csallány, Gepiden 258–264; Bóna, A középkor hajnala 62–63; K. Horedt, Bratei. In: RGA II. 1976, 413–414; uő, Dacia 21(1977), 251–268; uő, Moresti. Bukarest, 1979, 190–192; Kovács I., Dolg 4(1913), 265–429; D. Mrkobrad, Archeoloski nalazi seoba naroda u Jugoslaviji. Novi Sad, 1980, 121; M. Roska, Germania 18(1934), 123–130; M. Rusu, Dacia 6(1962), 269–292; Sevin, Die Gebiden 122–124; Z. Vinski, Germania 32(1954), 176–182; D. Dimitrijevic, RVM 9(1960), 5–50.

Cseh János

Gepida viselet A keleti germán női viselet már a hun korban kialakult és nemzetközi divattá vált. Az 5. században a gepida nemesasszonyok sokszögű csüngős fülbevalópárokat, borostyán- és üveggyöngy nyakláncokat (ritkábban antik arany- vagy ezüstgyöngyöket), félhold alakú csüngődíszeket, csontcsüngőket, esetleg bizánci keresztet, kétoldalt a vállon rekeszes-kőberakásos díszű, aranylemezzel borított fibulákat, rekeszes díszű vagy antik gemmás gyűrűket, a derékövön nagy méretű, faragott díszű, ékköbetéses csatokat viseltek. A használati tárgyak közül a pipereeszközök (kanalak, szűrők, csipeszek), a sugaras hátú fémtükrök és a többnyire kétoldalas csont sűrűfésűk ismertek. Az 5. század középső harmadától a fibulaviselet széleskörűvé vált; az inkrusztációs díszű fibulákat felváltották az ezüstlemezből készült, rátételemezéses fibulapárok, melyeket gyakran gyöngycsüngőkkel együtt hordtak. Ugyanekkor elterjedtek a kisebb méretű, öntött, előbb ékvéséses, majd növényi ornamentikával díszített bronz- vagy ezüstfibulák is, melyeket párosával a vállon vagy a melltájékon, egyesével néha deréktájon viseltek. A nagyobb méretű díszfibulák mellett kisebb, funkcionális célú fibulák is előfordultak. A díszcsatokkal záródó derékövekhez gyakran gyöngyökkel vagy fémveretekkel díszített szalagos csüngőket erősítettek, melyeknek végéhez bajelhárító szerepű csiszolt köveket vagy nagyobb szemű gyöngyöket varrtak. Az övhöz szíjazták a tokos késeket, a veretes faszelencéket és ereklyetartókat. A női ruházat anyaga bőr és sűrű szövésű textília volt, de előfordult az aranybrokát szövet is. A férfiviselet kevésbé ismert. Az 5. században a nemesi viselethez ékkövel díszített csatok és tarsolydíszek tartoztak. A kardokat és töröket rekeszes díszű tokban viselték. Az öv díszcsatjainak felerősítésére a 6. században – valószínűleg frank hatásra – gyakran kerek vagy pajzs alakú díszszögecseket használtak. A kardokat ezüst- vagy bronzveretes tokban tartották; a markolati szíjat mézskő gyöngy díszítette. A legmagasabb rangú harcosok díszes védőfegyverzettel rendelkeztek (pajzsok, sisakok). A mindennapi élethez szükséges használati tárgyakat és a kisebb munkaeszközöket a férfiak az övre erősített tarsolyokban tartották: ollókat, borotvát, fenőkövet, tűzszerszámot, árákat stb.

Irod.: Csallány D., Gyöngycsüngődíszes gepida fibulák. ArchÉrt 1942, 329–331; uő, A szentes-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai. ArchÉrt 1941, 127–161; Bóna, A középkor hajnala 37–38; uő, Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. Szerk. Entz G., Budapest, 1986, 66–76; uő, ET 138–151.

Nagy Margit

Gepida társadalom A 3. század utolsó harmadától a törzsi-nemzetségi szervezetet a legfőbb katonai vezető, a király fogta össze (Fastida). Ezt az időszakot követően egészen a hun-vazallus királyig, Ardarikig a források nem neveznek meg név szerint gepida királyt, ami azonban nem jelentheti a királyság szétbomlását. Az írott források – némiképp ellentmondásos – adatai Ardarik halála után legalább két királyi dinasztia kialakulását sejtetik. Valószínű, hogy a királyság területileg két (esetleg három) részre oszlott. Az erdélyi fejedelmi leletek és a hasonló gazdagságú temetkezésre utaló lelettörödékek nyomán felmerült a lehetőség, hogy azok a királyok téli és nyári székhelyeit – *regiáit* – jelzik. Királyi dinasztiaaváltások következtek be az 5. század végén (Elemund) és 546-ban (Thorisind). A királyi hatalom korlátozását és ellenőrzését katonai vezetők által álló tanács látta el. A gepida társadalom alapja a törzsi-nemzetségi kötelék lehetett, mely valószínűleg a településrendszer kialakulásában is szerepet játszott. Az írásos források ugyan nem szólnak a gepidák életmódjáról, azonban a sokáig defenzív gepida külpolitika megerősíti azt a megállapítást, hogy a gepida gazdaság alapját nem a leigázott lakosság termelésének felélése, hanem saját, paraszti földművelő-állattartó gazdálkodásuk jelentette. A

Tisza-vidéki, két-három nemzedéken át használt temetők népességének társadalmi megoszlása – a temetők teljes kirablottsága miatt – biztonsággal nem határozható meg; a jelenleg rendelkezésre álló adatok csak hozzávetőleges becslésnek minősülhetnek. A legmagasabb rangú nemesi réteg tagjai sisakot, díszes aranyveretes fegyvereket viseltek (Batajnica, Hódmezővásárhely-Kishomok, Szentes-Berekhát). A teljes fegyverzetű (kard-pajzs-lándzsás) harcosok és a nemesfém ékszeres asszonyok voltak a rangos szabadok. A rangban utánuk következő réteget a kardos-pajzsos, a kardos-lándzsás és a pajzsos-lándzsás közharcosok jelentették. A fegyveres férfiak legalacsonyabb rangú és legnagyobb számú rétegéhez a könnyűfegyverzetű harcosok, a lándzsások és az íjások tartoztak. A fegyveres férfisírok aránya Szentes-Nagyhegyen a legmagasabb (a férfisírok 66%-a), ezt követi a szőregi (a férfisírok 61%-a) és a berekháti (56%) temető népe; lényegesen alacsonyabb arányokat mutat Kiszombor (a férfisírok 31%-a), Szentes-Kökényzug (24%) és Hódmezővásárhely-Kishomok (12%). A fegyveresek aránya a társadalmi rétegződés mellett egy-egy település stratégiai helyzetét is jelezheti. A meghatározhatatlan és a melléklet nélküli temetkezések a félszabad és a szolgaréteg sírjainak tarthatók; arányuk Szentes-Berekhátan megközelíti a népesség felét (a sírok 47%-a), valamivel alatta marad Szentes-Nagyhegyen (40%), Szőregen (38%), Kiszomborban (30%), legalacsonyabb Hódmezővásárhely-Kishomokon (10%). A sorrend egyben az adatok használhatóságának korlátait is reprezentálja: pl. Szentes-Berekhátan a gyermeksírok kiválasztása a leletek alapján nem lehetséges, míg Hódmezővásárhely-Kishomokon a sírok meghatározása a régészeti és az antropológiai adatok figyelembevételével történt.

Irod.: Bóna, A középkor hajnala 58–64; uő, MT 279–299; uő, Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Szerk. Entz G., Budapest, 1986, 70–76; Pohl, Die Gepiden 295–301.

Nagy Margit

Gepida pénzverés Pannonia Sirmiensis italo-gót megszállása (504) és a helyi viszonyok konszolidálódása után Nagy Theoderik parancsára Sirmiumban ezüstpénzt kezdtek verni. A helyi kereskedelem célját szolgáló kisméretű, csekély súlyú (1 siliquas) ezüstök előlapja I. Anastasius, I. Iustinus és I. Iustinianus pénzeinek mellképeit és feliratait követi, hátlapján Theoderik monogramjával. Az osztrogótok elűzése (536) után a gót Pannonia Sirmiensis urai a gepidák lettek, akik 550 körül Sirmiumba helyezték át királyi székvárosukat. Két-három évvel később – minden bizonnyal a helyi gót előzményekre támaszkodva – felújítják a pénzverést. Az alig 1 siliquas (0,88–0,95 g) súlyú, átlagban 15 mm átmérőjű ezüstök előlapjai I. Iustinianus és II. Iustinus mellképeivel és hibás felirataival készültek, hátlapjukon (egyetlen, töredékes talán? Turisind monogram kivételével) Kunimund király monogramjával. Kunimund veretei a Kárpát-medence első önálló kora középkori pénzei. Szűk körben terjedtek el: Teotoburgium (Dalj [Horvátország]), Sirmium (Sremska Mitrovica [Szerbia]), Burgenae (Novi Banovici [Szerbia]) és Certissa (Stribnici) antik városok területén került elő eddig mindössze 11 példány. Gepida „pénzforgalomról” tehát csak a Keletrómai Birodalom határán fekvő, félig-meddig még élő antik területeken lehet számolni az 552–567 közötti másfél évtizedben. A gepida pénzek különös ismertetőjegye a hátlap erőteljes halszákmintás keretezése.

Irod.: J. Brunsmid, Die Münzen des Gepidenkönigs Kunimund. Numismatische Zeitschrift 17(1924), 1–5; F. Stefan, Die Münzstätte Sirmium unter der Ostrogoten und Gepiden. Halle, 1925, 298 t. 1–10; I. Meixner, Nepoznati novac gepidskog kralja Kunimunda. Numizmatička vijesti 3(1956), 5; Z. Demo, Arheoloski Vestnik 32(1981), 454–481, 3. t. 65–69.

Bóna István

Gepida kovácmesterség Az 5–7. századi gepida kovácsok és ötvösök (a két mesterség a korai népvándorlaskorban szorosan összefüggött) készítményeivel lépten-nyomon, sír-, telep- és kincsleletekben egyaránt találkozunk, hiszen a megmaradt tárgyi emlékekanyag zöme, legfontosabb darabjai az ő kezeik alól kerültek ki. A különböző ékszerektől, viseleti tartozékoktól (fibulák, fülbevalók, hajtűk, karperecek, gyűrűk, az övgarnitúrák részei; csatok, veretek, szíjvégek, csüngődíszek; stb.) a fegyvereken (*spathák*, *scramasaxok*, *saxok*, lándzsák, nyilak, harci balták, pajzsok, sisakok) át a mindennapi élet szerszámaiig, eszközeiig (ollók, kések, vonókések, csiholók, árák, tűk, *pinzetták*, sarlók, *harpunák*, lakatok stb., valamint koporsókapcsok) és a lószerszámokig (zablák, veretek stb.) terjedt tevékenységük köre. A gazdasági élet, az anyagi kultúra letéteményesei voltak, a társadalom megbecsült tagjai, egyben fegyveresei is. Néhány településen (pl. Tiszafüred, Mezőszipor) a salak- és vassalakleletek utalnak valamilyen fémipari tevékenységre. A vasat erdélyi lelőhelyekről, alföldi gypvasércből és használhatatlanná vált tárgyak beolvasztásából nyerték. A színes- és nemesfémek körében az arany forrása egyrészt ugyancsak Erdély, másrészt érmék (pl. bizánci solidusok) összeolvasztása volt. Az ezüsthöz és a bronz előállításához szükséges anyagokhoz (réz, ón, antimon) a településterületen belül, de zömmel azon kívül juthattak hozzá, ahogyan az ékkövekhez (pl. almandin) is, kereskedelem útján. Gepida kovács- és ötvösszerszámok három helyről, Csongrádról, Malomfálvárról

(szórványleletként kalapács és fogó), valamint Mezőbándról ismertek. Az utóbbi temető 10. sírja földúltsága ellenére is gazdag volt szerszámokban. A mester készletéből fogók, üllő, kalapácsok, hidegvágó, szegfejlő, lendkerekes fűrő, lyukasztó, egyéb fűrők, poncolóvésők, dróthúzó és fenőkövek maradtak meg. A 6. század második felében dolgozott. (A frankoknál Herouville-ben, a türingeknél Schönebeckben, a langobardoknál Brnóban, Poysdorfbán került elő ötvös-kovács sír.) Mivel a gepida fémtárgyakon technikai-technológiai vizsgálatok még nem történtek, keveset tudunk az ötvös-kovácsok munkamódszereiről, fogásairól stb. Vonatkozik ez elsősorban a vastárgyakra, különösen a fegyverekre. Általánosságban és összességében a Meroving-kori régészet eredményei alapján tájékozódhatunk.

Irod.: Bóna, A középkor hajnala 41–42, 44; K. Horedt, Moresti. Bukarest, 1979, 148, 150; A. Knaack, in: Die Germanen II. Szerk. B. Krüger, Berlin, 1983, 128–139; Kovács I., Dolg 4(1913), 265–429; R. Seyer, in Die Germanen II. i. m. 173–205; J. Werner, EMS 38(1970), 65–81; B. Arrhenius, Merovingian Garnet Jewellery. Stockholm, 1984.

Cseh János

Gepida ötvösség Jelentőségét és a gazdaságon belül elfoglalt szerepét a szilágysomlyói I. kincs arany nyakláncán függő ötvösszerszámok (fogók, üllők, kalapácsok, vésők, reszelők) is jelzik. Az arany ékszerek készítésénél a 4–5. században elsősorban a préselt (trébelt) technikát kedvelték; öntést csak a nagyobb igénybevételnek kitett tárgyak (csatok, karperecek) vagy díszítésrészletek esetében alkalmaztak. A fibulákat részekből, forrasztással állították össze, felületüket aranylemezekkel borították. Az illesztési felületeket eltakaró lemezborítás a díszítés alapjául is szolgált. Az ékszereknél a munkaigényes applikált díszítéseket részesítették előnyben, elsősorban az inkrusztációt (domború vagy sík csiszolású kövekkel, különálló rekeszekben vagy a felületet folyamatosan borító, geometrikus osztású rekeszfalakkal), az emailberakást, a granulációt, a rovátkolt és fonott drótdíszítést, a keretezett granulációt, a rovátkolt drótból hajlított vonalmintákat stb. Különleges díszítőtechnikák: a felületre utólag forrasztott, préselt díszítősorok (elsősorban kymationsor) és poncolással, kőberakással díszített, préselt figurális díszek; a teljes felület sodort aranydróttal való borítása (Szilágysomlyó, I. és II. kincs). Az 5. század közepén és második felében a gepida ötvösség munkái a Kárpát-medence germán művészetének legszebb alkotásai közé tartoztak. Az ékszerek méretének megnövelése új előállítási mód alkalmazásával és a díszítéstechnika egyszerűsítésével járt. Az aranyművességben is előtérbe került az öntés és a felület nagy részének rekeszes kőberakása. Az erdélyi ötvösműhelyek jellegzetes díszítésmódjai: almandingolyócskákból álló keretdíszek, ötszögű (sejt formájú), pikkely és rozetta formájú rekeszbetétek, hullámvonalas és omega formájú rekeszfalak. Préseléssel készült aranylemezeket alkalmaztak vastárgyak díszítő borításánál (zabla, lándzsavég). A Tisza vidékén unikálisnak számít a vasalapra forrasztott aranyrekeszes-almandinberakásos díszű csat, mely frank és alamann ötvöskészítményekkel mutat kapcsolatot (Szentés-Berekhat 181.).

Az ezüst- és bronztárgyak többségét öntéssel állították elő. Az ezüst ékszerek felületét az 5. század első harmadától inkrusztációs díszű aranylemezekkel borították (Szilágysomlyó, II. kincs, ezüst alapú fibulák); később az ékkőberakásos vagy préselt mintázatú rátételek csak a fibulák meghatározott részeire kerültek (a kengyel tövének illesztéseihez, a rugólemez széleire és közepére). A gepida ötvösség leggyakoribb ékszereit, a faragott díszű, ún. „relief-fibulákat” és a nagyobb méretű övcsatokat ezüsből, ritkábban bronzból öntötték. Az öntéshez szükséges eredeti modell keményfából, csontból, ólomból vagy bronzból készült; skandináv példák nyomán lehetséges, hogy egy-egy darab modelljét több különálló rész összeillesztésével állították össze. Az öntés az antik viaszvesztéses eljárásához hasonló lehetett: az eredeti modellt agyagformába nyomták, a formából viasz- – vagy párhuzamok szerint – ólommodellt készítettek, amit agyagba burkoltak, és kiégetés után erről kapták meg az öntőformát. A fibulapároknál a formálható anyagú köztes modellen végzett javításokról a két példány mintáinak kisebb eltérései tanúskodnak. A nyersöntvényt utánvésik, csiszolják, reszelik, a hátapon elkészítik a töszerkezetet, stb. Öntés után alkalmazott díszítések: öntött vagy mélyített rekeszekben domború vagy lapos kőberakások (recézett alátételekkel), poncolás (mandula-, háromszög-, félhold- és körformák), ezüst- és niellóberakások (pont-, háromszög-, hullámvonal-, kör- és fonatminták), végül a felület vékony aranybevonata (tűzaranyozás). A préselt fémmezmunkálási technikát főként a szerves alapanyagú tárgyakat díszítő lemezek esetében alkalmazták, pl. a fegyvertokok díszítőpántjainál és vereteinél, a női viselet szalagos csüngődíszeinél, szelenceborításoknál stb.

A vas övveretek és csatok gyakori díszei a kerek fejű bronzszögek és a rovátkolt drótból készült keretezés. A vas övgarnitúrák tausírozott díszítésének előzményei a gepida ötvösség gyakorlatában már az 5. században is megtalálhatók (háromszög és pont formájú ezüstberakások).

Ötvössírok: a csongrád-kenderföldeki temető ötvösmestereinek szerszámjai az 5. század első feléből: üllő, hosszú nyelű vas fogók, kalapácsok. A mezőbándi 10. sírban eltemetett mester a 6. század középső harmadában

dolgozott; készletéből vasfogók, üllő, kalapácsok, szegfejelők, poncolóvésők, hidegvágó, dróthúzó, lendkeresek fűró, szurok, fenőkövek, fém nyersanyagdarabok maradtak meg. Az ötvösmester valószínűleg teljes fegyverzetű harcosok közé tartozott; kiemelkedő társadalmi rangját vassisakja jelzi. A gepida ötvösség technikai eljárásainak egy részét az avar ötvösök is alkalmazták (öntés, vas övgarnitúrák készítése, préselt-bordázott szalagdíszek, egyes díszítésmódok); a kapcsolat vizsgálatánál azonban nem hagyható figyelmen kívül a bizánci ötvöseljárások és díszítőtechnika átvétele.

Irod.: Fettich N., A szilágysomlyói második kincs. Budapest, 1932; uő, Bronzeguss und Nomadenkunst. Prag, 1929; uő, Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. Budapest, 1951; László Gy., A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest, 1970, 71–82; Bóna, A középkor hajnala 42–43; M. Párducz, Archaologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta ArchHung 11(1959), 371–372; Kovács I., A mezőbándi ásatások. Dolg 4(1913), 284–296, 381–382.

Nagy Margit

Gepida sasos csatok A nemesasszonyok 6. századi viseletéhez tartozó, nagyméretű díszcsatok egyik csoportja. Jellemzőjük az ovális, széles csatkarika, a karika szélére hajló tövis, a négyszögletes, öntött csatlemez, melyhez a karikával ellentétes oldalon sasfej járul. A lemez szélein, közepén és a sasfej szeménél kőberakásokat alkalmaztak. A csatkarikát és a lemezt rövid összekötőlemezzel rögzítették. A szíjra való felerősítést a lemez sarkainál és a sasfejen elhelyezett szögek szolgálták. A gepida sasos csatok három fő típusa különböztethető meg (megjegyzendő, hogy a díszítések variációi mindhárom csoportban előfordulnak).

1. A Tisza-vidéki csattípusnál a lefelé néző sasfej ívelt oldalú, trapéz formájú nyakkal kapcsolódik a csatlemezhez. A lemez belső díszítése tektonikus négyzetekből áll, melyet kötélfonatminta és bordázott sávok kereteznek. A lemezek közepén poncolással vagy kőberakással hangsúlyozott keresztábrázolások találhatók (Szentés-Nagyhegy 15. és 77.; Szolnok-Szanda 145.; Hódmezővásárhely-Kishomok 77. csatja – utóbbi közepén vésett sugaras díszítés). A Tisza-vidéki csoporthoz tartoznak a knini (Knin-Greblje 50. [Horvátország]) és a kosevói (Alt-Kossewen 386. [Lengyelország]) példányok.

2. Az erdélyi típus madárfejeinél a nyak téglalap alakú, belső oldalán rövid kiszögellésekkel. A madárfejek lefelé nézőek (Maroscapó/Cipau [Románia], Valentine-Arnesp [Franciaország], Szentés-Nagyhegy 64., csatkarika; Aradka/Aradac-Mecka [Szerbia], csatkarika), egyetlen kivétellel (Szamosjenő/Fundatura [Románia]). Az erdélyi gepida sasos csatok lemezei spirálinda-motívumos díszűek; a díszítés diagonális beosztású. A csatkarika szembenéző állatfejekben végződik.

3. A Tisza-vidéki és az erdélyi típusok közti átmenet formáját képviselik a Duna menti gepida sasos csatok, melyeknél a madárnyakak rombusz alakúak, olykor ívelt oldalúak, a csatlemezeken spirálinda-motívumos díszűek. (Észak-Szerbia, Kubin/Kovin [Szerbia], Iatrus [Bulgária]). A sasfejes csatok időrendi helyzete a legutóbbi időkig vitatott volt, miután krími eredetük – a Suuk Su-i temető leletei alapján – biztosnak látszott. A Tisza-vidéki gepida sasos csatokat a dél-oroszországi forma helyi változatának tartották és az avar kori gepidák hagyatékához sorolták. Az önálló Tisza-vidéki műhely a szolnok-szandai és az alt-kosseweni csattal kapcsolatban vetődött fel. A gepida sasos csatok Tisza-vidéki csoportjának helyi gyártása a hódmezővásárhely-kishomoki példány alapján igazolódott. A dél-oroszországi csatok tipológiájának részletes kidolgozása határozottan bizonyította a sasfejes csatok kialakulásánál a gepida ötvösség prioritását. A csatok díszítése kétségtelenül apotropaikus jellegű; viseleti szerepük az itáliai keleti gót díszcsatokéhoz hasonló.

Irod.: M. Rusu, Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf (VI–VII. Jh. n. Z.) Dacia 3(1959), 485–522; Csallány, Gepiden 321–324; J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. Reinecke-Festschrift 1950, 167; Z. Vinski, Adlerschnallenfunde in Jugoslawien. Liber Iosepho Kostrzewski. 1968, 314–325; Bóna, A középkor hajnala 50–51; uő, Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. MTAK XXVII(1978), 135–136; A. K. Ambroz, Bolsaja prjazka iz skalistinskogo mogil'nika (sklep 288). SA 1980, 256–261; uő, Osnovy periodozacii juznokrimskih mogil'nikov tipa Suuk Su. In: Drevnosti Slavjan i Rusi, 1988, 5–12; Nagy M., A gepida királyság. In: Hódmezővásárhely története I. Hódmezővásárhely 1984, 225–227.

Nagy Margit

Gepida fibulák A Tisza–Körösök–Maros vidékén a 4. század végi–5. század eleji viseletben a római fibulatípusok dominálnak: leggyakrabban a T formájú bronzfibulák és a nagyméretű, aláhajtott lábú, felcsavart kengyeldíszű bronz- és vasfibulák fordulnak elő (pl. Csongrád-Kenderföldék). Az elsősorban funkcionális célú, kiegészítő szerepű római típusú fibulák 5. század első felére keltezhető, különleges díszítésű példányai: kiszélesedő tülemezű vasfibulán háromszög alakú ezüstberakás (Tápé-Lebő 2.); kéttágú, egyenes tülemezű

fibulán vésett rácsmintás dísz (Csongrád-Kettőshalmi-dűlő). A római fibulaformákat folyamatosan használták a 6. század végéig; így vasfibulák nagy számban kerültek elő a gepidák hun kor utáni alföldi és erdélyi szállásterületeiről. A bronzból készült példányok között előfordulnak keskeny tülemezű, kéttagú formák (Szentés-Berekhát 106.) és felcsavart kengyeldíszű, aláhajtott lábú, ún. illyricumi–bizánci bronzfibulák is (Hódmezővásárhely-Kishomok 23., Kiszombor 146.). A keskeny tülemezű, kéttagú forma ezüst változata az 5. század második felében is előfordul (Szentés-Berekhát 148.). A késő római hagymagombos fibulatípus – a keleti és nyugati gót párhuzamokhoz hasonlóan – a gepidáknál is fejedelmi leletekből ismert: ónixköves változatban (Szilágysomlyó, II. kincs), áttört díszítéssel (Apahida, I.). Másodlagos felhasználás után, valószínűleg talált tárgyként eredeti késő római fibula is kerülhet gepida sírba (Szőreg 39.). A 4. század végén a gót és a gepida viseletben egy időben terjedtek el a rugólemezből és tülemezéből, valamint az ívelt kengyelből álló lemezfibulák. A rugólap leggyakoribb változatai gepida területen: háromszög formájú (Tápé-Lebő, Mártély), félkorong alakú (Fábiánsebestyén, Csongrád-Kettőshalmi-dűlő, Hódmezővásárhely-Sóshalom, Szendrőlád), egyenesen levágott oldalú, lécdíszes (Gyula környéke, Mezőkaszony-Barabás, Tiszalök). A rugólemez hátlapján lévő rugótengely végének gombjait a későbbi darabokon funkció nélküli díszgombokká alakították és többnyire állatfej formájúra mintázták meg. A lemezfibulák kengyele erősen ívelt, középen élesen kiemelkedő („gerincelt”). A tülemez általában rombusz formájú, szélei felé kissé lehajlított („tetőszerű”). A tülemez formája a fibula jellemző részlete; a lemez legnagyobb kiszélesedésének helye, illetve a felső rész és a láb(tü)lemez egészének aránya a fibulák időrendi csoportosításának alapja. Fontos kronológiai szempont a fibulák mérete is: a 4. század végi–5. század első feléből származó fibulák többnyire kis méretben (6–12 cm), egyszerű díszítéssel készültek, pl. poncolás (Tápé-Lebő 2.); megjelenik a kengyel két végének illesztésénél a rovátkolt drótdísz (Csongrád-Kenderföldek 111.). Az 5. század középső harmadától a lemezfibulák méretét megnövelték (12–17 cm), aranyozott ezüst vagy réz díszítőlemezeket helyeztek el a rugólapra és a kengyel két végénél, melyek az illesztéseket és az öntéshibákat eltakarták. A rugólemezlapon előfordul az egyirányú vagy ellentétes irányú madárfejekből álló díszlemez (Tiszalök, Mezőkaszony-Barabás). A kengyel végeinél lévő díszlemezek háromszög alakúak vagy ívelték, olykor köberakásos díszűek (Perjámos, Balsa), vésett pikkelymintások (Tiszalök, Mezőkaszony-Barabás), indadíszesek (Gyula környéke, Kiskunfélegyháza), palmetta mintázatúak (Székely, Makó, Csongrád) vagy ennek egyszerűbb utáizatai (Hódmezővásárhely-Sóshalom). A lemezfibulák legkésőbbi példányait az öntött „relief-fibulák” díszítésmódjainak átvétele (köberakások a láb[tü]lemez szélein, spiráldíszítés), a fej(rugó)lap sugarasan elhelyezett gombjai és a nagy méret jellemzik (Nagyvárad/Oradea [Románia] – hossza 29,2 cm). A lemezfibulák egyik speciális változata az arisztokrácia számára készített, aranylemez borított, rekeszes köberakásokkal díszített fibulák csoportja, melyeknek a 4. század végétől az 5. század középső harmadáig összegyűlt példányai a szilágysomlyói II. kincsből találhatók. A szilágysomlyói fibulák az inkrusztációs díszfibulák teljes fejlődési sorát mutatják be; a legkésőbbi, legnagyobb méretű példányok díszítése a lemezfibulák rátétlemezes díszjeleivel kapcsolódik, tehát a rekeszes köberakásos díszű fibulák és a lemezfibulák bizonyos csoportjainak gyártása az 5. század első felében párhuzamosan folyt. A szilágysomlyói kincs korábbi fibulatípusait a gepida szállásterület kisebb méretű aranyfibulái is képviselik (Gelénes, Völc). A lemezfibulák kisméretű, egybeöntött utáizatai, archaizáló formaként az 5–6. században is előfordulhatnak, feltehetően díszfibulák mellett, funkcionális céllal, vagy olcsó ékszerként („Bökénymindszent”, Kiszombor 131., Mezőszopor/Soporu de Cimpie [jud. Cluj, Románia]).

A vésett vagy faragott díszű, öntött „relief-fibulák” gyártása – eddigi ismereteink szerint – az 5. század középső harmadában kezdődött. Az öntött fibulák fejlett formáinak keletkezése a síregyüttesek komplex értékelésén alapulhat. A fibulákat a félkörös vagy négyszögletes rugólap, az egybeöntött gombok, a kevésbé ívelődő kengyel, az egyenes vagy rombikusan kiszélesedő tülemez jellemzi. A túszerkezet a hátlapon az egybeöntött tengelytartó lemezre és a tűtartó lemezre szerelt (többnyire vasból készült) rugóból és tüből áll. A gepida öntött relief-fibulák főbb típusai: egyenes tülemezű fibulák, madárfejes („Bökénymindszent”), állatfejes és köberakásos (Szarvas) vagy rovátkolt díszű tülemezrel (Szentés-Berekhát 249.). Kis méretük miatt valószínűleg díszfibulák mellett használt, kiegészítő ékszerek.

Spiráldíszes, rombikus tülemezű fibulák: aranyozott ezüst vagy bronz ékszerek, felületükön hangsúlyozott növényi mintával; a rugólemez gombjai és a tülemez vége állatfejes díszű. Három- és ötgombos változatban, ritkán hét gombbal (Kisselyk/Seica Mica [Románia]) készültek gepida területen. A nagyméretű, egyedi díszítésű példányok (Kolozsvar-Kardosfalva, Erdély, Bereg megye, Nagyvárad, Szőreg 19., Szolnok-Szanda stb.) feltehetően megelőzik a kisebb, sorozatban gyártott darabokat (Kistelek, Tiszaroff, Szentés-Kökényzug 29., Csongrád-Kettőshalom, Szentés-Kökényzug 56. stb.). A fibulacsoport az osztrogót fibulákkal mutat rokonságot. A spiráldísz végtelen leegyszerősített formája az apró S formájú minta vagy a vonal-kör minta (Szentés-Nagyhegy 5. és 64.). Különböző díszítésmódok: teljes madáralak a tülemez alsó végénél (Magyarország), szembefordított madárfejek a tülemezen (Nagyvárad/Oradea), cikáda formájú köberakás a tülemez állatfejének helyén („Bökénymindszent”, Szentés-Nagyhegy 8.), a rugólemez madárfejekből álló gombdísz (Bökénymindszent”). Előfordul a négyszögletes rugólap is (Tiszafüred, Bocvár/Bocar [Szerbia]).

A vésett geometrikus díszű, rombikus túlemezű fibulacsoport a lemez rombusz- vagy rácsmintás díszítésével tér el; a rugólapon szembeforduló indadísz van. A rugólap három- vagy ötgombos, a gombok simák, állatfejet csak a túlemez végén alkalmaztak. A típus a gepida női viselet leggyakoribb ékszere (pl. Kiszombor 88., „Bökénymindszent”, Törökszentmiklós, Malomfálva/Moresti-Hula 73., Hódmezővásárhely-Gorzsa 94., Szentes-Kökényzug 49. és 56. stb.).

A pontkörös díszű fibulák a gepida fibulák későbbi csoportját jelentik. A felületet borító pontkörök vagy koncentrikus körök a növényi mintát helyettesítik; az állatfejek eltűnnek a fibulákról. A csoport legnagyobb méretű példányának cikáda formájú kőberakása a spiráldíszes fibulákkal való közvetlen kapcsolatot mutatja (Szöreg 29.). Három- és ötgombos változata és négyszögletes rugólemező formája is előfordul (Szentes-Berekhat 202.). A gepida fibulák fejlődését különböző külső hatások érték: osztrogót jellegű ékszerek, pl. a sas formájú fibulák (Bereg megye, Szentes-Berekhat 61., Malomfálva-Hula 50.) és egyes fibulák díszítésrészletei; tüning hatást mutat a fecskefark formájú túlemez (Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb 182.); közép-skandináviai és észak-európai kapcsolatra utal a gepida területen szokatlan fibulaformák és az I. germán állatstílus együttes megjelenése (Szentes-Nagyhegy 77., Szolnok-Szanda, 124.); frank jellegű ékszer a szirmos díszű korongfibula (Hódmezővásárhely-Kishomok 77.); langobard ékszernek tartható az üveggerakásos S-fibula (Szöreg XI.).

Irod.: Csallány, Gepiden 264–269, 381–382; M. Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. StudArch 7. Budapest, 1959, 422–438; I. Kovrig, Nouvelle trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie. Acta ArchHung 10(1959), 209–225; J. Werner, Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts. SIArch 7(1959), 422–438; Bóna I., Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. MTAK 27(1978), 123–170; H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Graz, 1974, 793–811; G. Haseloff, Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Berlin–New York, 1981, 701–705; A. K. Ambroz, O dvuhplastincatyh fibulah s nakladami. In: Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov VI–VIII vekov. Moskva, 1982, 107–121.

Nagy Margit

Gepida fazekasság A Felső-Tisza-vidéken a 3. század végétől jelentkezik egy olyan leletcsoport, amelynek etnikus hovatartozása ma vita tárgya ugyan, de amelynek kerámiájában határozott germán vonások ismerhetők fel. Ilyen a kettőskónikus, széles szájú táltípus, kézzel formált germán előképek korongolt változata, s néhány bekarcolt díszű, hosszabb nyakú, hasasodó pohárforma. A 2. század végétől a 4. századig (a pontos felső időhatár ismeretlen) szintén a Felső-Tisza-vidéken terjedt el az ún. beregsurányi típusú fazekasáru (a kor divatját, a provinciális formát és mintázatot utánzó, szürke, korongolt edények). A kutatás mai álláspontja szerint az ilyen, nagy vásárlókör számára dolgozó központok nem etnikus jelenségek, tehát áruikat – a források tanúsága szerint is – többféle eredetű népcsoport egy időben vásárolhatta. Ugyanezen a területen tűnnek fel az ún. murgai típusú (perem alatti párnatagból induló fülű, besímitott díszű) korszok különféle variációi: a Csernyahov-kultúrából származó, hosszú nyakú, élesen hasasodó típustól a szarmata gyökerű, tojástestű, széles szájú változatig. Ennek a korszótípusnak a Kárpát-medencébe való kerülését a kutatók a gepidákhoz kapcsolják. Az 5. század közepe után a gepida szállásterület áthelyeződött és jelentősen kiszélesedett. A új – korábban főleg szarmata, majd hun lakosságú – területek római–barbár kerámiája nagy hatással volt a beköltözőkre: a gepidák ekkor vették át az itt már a 4–5. század fordulóján megjelent szürke, szemcsés, korongolt házikeramíát. A gepida kerámia az 5. században is mutat a Csernyahov-kultúrára jellemző vonásokat (kannelúrázott korszok, erősen kihajló peremű, csonkakúpos testű tálak), ezek a jellemzők a század második felére elhalványodnak. E kerámiaművesség sok szállal kapcsolódik a Duna-vidék, s általában a Kárpát-medence egyéb területének fazekasságához (pl. a murgai korszok általános használata). A díszkerámiában a gazdag besímitott díszítés feltehetőleg a Kárpát-medence más területein is a Csernyahov-kultúrából származik, de a gepidáknál a délföldi szarmata műhelyek hatása válik jellemzővé. Az 5. század második felében és a 6. század első felében a Kárpát-medence keleti felében (Erdélyt is ideértve) meglehetősen egységes kerámiaművesség alakul ki. Ez nem jelent uniformizáltságot, mivel sorozatárul alig találkozunk: e nagy területet sok kisebb-nagyobb, az aktuális divatot követő műhely láthatta el termékeivel. A temetők és a telepek kerámiaanyaga természetesen egymástól kissé eltérő. A sírokba főleg poharak, bögrék, néha korszok, palackok, ritkábban kisebb tálak kerültek, míg a főzőfazekak, a fedők, a nagyobb tálak s a hombáredények természetesen a telepekről ismertek. Anyagában és díszítésében egyaránt jól elválik egymástól a csak evésre-ivásra, tálalásra készült „asztali készlet” („díszkerámia”) és a főzésre használt ún. „házikeramia”. Míg az előbbi anyaga alig szemcsés, gondosan iszapolt, az utóbbit durva homokkal, kisebb-nagyobb kavicszemcsékkel, néha samottal soványították. Az előbbi mindig gyorskorongon, az utóbbi egy része kézikorongon készült. Csak a díszedényeken szerepel a besímitott, illetve bepecsételt díszítés, az edény szürke, fekete, néha okkerszínű felületén; a szürke, ritkábban pirosas-rózsaszínes házikeramíát fésűvel készített egyenes vagy hullámvonalkötegek díszítették. A díszedények egyenletesre, a házikeramia egyes darabjai pedig néha foltosra égtek a fazekaskemencében. Az utóbbi többségét

különböző méretű fazekak és bögrék teszik ki: kihajló peremű vagy hengeres nyakú edények, gömbös vagy vállban szélesebb testtel. Előfordul néhány díszítetlen, félgömbölyű vagy kúpos testű, kavicsos anyagú tál is. A hombárok között csak az 5. században volt besimított mintázatú, a 6. századiak már szemcsés anyagúak; szürkék és pirosak, mindig fésűs hullámkötegekkel díszítettek. A díszkerámia formái közül a füles korsók, kancsók szürke-fekete testét polírozott felület vagy háló-, zezug-, fényó mintás besimítás szépíti. Gepida területen (az 5. század elején a Felső-Tisza-vidéken, majd az egész gepida szállásterületen) készülhetett, máshonnan nem ismert a díszpoharak élesen kettőskónikus, vízszintes bordákkal-sávokkal tagolt testű, besimított csoportja. A poharak másik csoportja, a körte formájú, besimított díszítésűek a hasonló korú pannonia langobard keramikának is jellegzetes formái. A bepecsételt díszítés talán késő római előképekre vezethető vissza, csak hogy a 4. és 6. század között egyelőre nem ismerjük az összekötő láncszemeket. A gepidák által használt díszedények túlnyomó többsége is gepida földön készülhetett (Törökszentmiklós). Eme antik hagyományú fazekastermékeket magas színvonalon dolgozó műhelyekben készíthették, de alig találni teljesen hasonló darabokat (eddig két-két edényen fordult elő azonos pecsétlőből származó mintázat). A jóval gyengébb minőségű, kézzel formált bögrék, kisebb-nagyobb „általános népvándorlás kori” formák: közülük a telepeken találtaké még kisebb számú, mint a sírokból előkerülteké – a mindennapi életben alig használták őket. A gepida királyságnak és településeinek elpusztultával a gepida fazekasság is eltűnt, az alföldi avarság nem folytatta kerámiaművességüket. A kora avar kori szürke, korongolt kerámia és a gepida szürke avasáru között nem találni kritikát kibíró kapcsolatot. A formákban és díszítésekben gazdag gepida fazekasságnak csak egyetlen olyan terméke van – a bepecsételt, körte formájú típus –, amelyhez igen hasonló darabok kerültek elő egyetlen dunántúli lelőhely (Kölked) kora avar kori leletanyagában, egyelőre nem tisztázott jellegű kontinuitás (gepida vagy langobard műhelyhagyományok?) eredményeképpen.

Irod.: Csallány, Gepiden; Nagy M., Régészeti adatok a Közép-Tisza-vidék V–VI. sz.-i történetéhez. Doktori disszertáció. ELTE Kézirat, 1970; Bóna, A középkor hajnala; B. Tóth Á., Gepida telepek az Alföldön. Doktori disszertáció. ELTE Kézirat, 1983; Cseh J., Adatok Kengyel környékének 5–6. századi települési viszonyaihoz. ArchÉrt 113 (1986), 190–205; uő, Gepida fazekaskemence Törökszentmiklóson. ArchÉrt 117(1990), 223–240; uő, Korai népvándorlás kori telepleletek Kengyel határában. Zounek 7(1992), 9–33; Simoni, K., VAMZ 10–11(1977–78), 209–233.

Tóth Ágnes

Gepida csontművesség Megmunkálási technikák: csiszolás, faragás, fűrészelés, vésés. A leggyakoribb tárgy az állati lapockacsontokból készített fésű. A 4–5. században a késő római háromszög fogólemezű, illetve a keleti germán „púpos hátú” formákat készítették; az 5–6. században a kétoldalas, különböző sűrűségű fogakkal ellátott fésűk váltak általánossá. A Tisza-vidéki temetőkből közel 500 db csontfésű került elő. Az egyoldalas, tokos fésű gepida területen ritka. Az átlagosan 10-15 cm hosszú, 3-5 cm széles sűrűfésűket három, sima lappá csiszolt, több egymáshoz illesztett részből álló lemezből készítették. A lemezeket elkalapált fejű lágyvas vagy bronzszegecsekkel erősítették össze. A fogak kifűrészélése – a középlemezekon megfigyelhető fűrésznyomok szerint – a három lemez összeállítása után történt. A többnyire kiemelkedő gerincű középlemezek a fésű teljes hosszánál rövidebbek és többnyire vésett vagy csiszolt díszítésűek. A díszítést általában a fésű összeállítása előtt vitték rá a lemezre. A leggyakoribb díszítőminták: párhuzamos és folyamatos zsinórvonalak, fonatminták, félkörívek, hullámvonalak, hálóminták, háromszögek, ékminták, pikkelyminták, koncentrikus körök. Különösen gazdag a kiszombori temető fésűinek (78 db) mintakínese. A gepida csontművesség egyéb tárgyai: díszített tarsolyzár (Kiszombor 247.), megmunkált teknősbékapáncél (Szentés-Nagyhegy 83.), prizma formájú csontcsüngők (pl. Kiszombor 131. és 279.), csonttűk (pl. Szentés-Kökényzug XVI.). Biharon (Biharea [jud. Bihar, Románia]) és Tiszafüreden fésűkészítő mester műhelye került elő.

Irod.: Török Gy., A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. Dolgozatok 12(1936), 124–127; Csallány, Gepiden 383–384, Taf. 261–268; Sevin, Die Gebiden 118–120; Bóna, ET 141; Bihar: S. Dumitrascu, Crisia 12(1982), 107–121; 15 (1985), 61–96.

Nagy Margit

Gepida–bizánci kapcsolatok Az írott források szerint a nedaói csatától (455) a gepidák leveréséig – kisebb megszakítással – folyamatos gepida–bizánci kapcsolatok régészeti emlékeit a bizánci császári udvarból származó méltóságjelvények, luxusékszerek, a gepida kereszténység emlékeinek jelentős része, valamint az olcsó kereskedelmi árucikkek és a pénzek jelentik. Az apahidai I. sírlelet császári ajándéknak tartható, áttört díszítésű (kereszt és leveles inda) hagymagombos aranyfülője, monogramos gyűrűi, antik ezüstkorsói (kézmosókészlet darabjai) bizánci ötvösműhelyekben készültek. A gepida kereszténység egyik legszebb emléke, a kolozsvár-szamosfalvi kőberakásos díszű aranykorong – nyaklánc csüngődíszje – szintén Földközi-tenger-vidéki aranyműves munkája. Antik eredetű a szamosfalvi kincslelet gemmás aranygyűrűje is. Egyszerűbb

kivitelű bizánci kereszt hegyikristállyal díszítve, Kiszomborról (350.) ismert; a bizánci kereskedelem sorozatárui közé tartozik egy zománcherakásos bronzcsat kereszttel díszített kerete Szentes-Berekhátról (145.). A csongrád-kettőshalmi bizánci csat aranyozott bronzlemezén kereszt és galambpár ábrázolás látható. A késő antik–bizánci jellegű tárgyak közé tartoznak az aláhajtott lábú, felcsavart kengyeldíszítésű, vésett vonalmintás bronzfibulák is (Hódmezővásárhely-Kishomok 23.). A császárság Duna menti erődjéből kerültek a gepidákhoz a 6. század középső harmadától a kereszttel és félholddal díszített, ún. Sucidava-típusú csatok (Szentes-Kökényzug 64., Szentes-Nagyhegy 29., Szőreg XI., 103., Pécska, Hódmezővásárhely-Kishomok 65. stb.), a pont-vonal díszes, áttört csatok (Magyarcsanád-Bökény 9.) és szíjvég (Magyarcsanád-Bökény „D”) és a keskeny lemezű tarsolycsatok, a hozzájuk tartozó szíjvégekkel (Tiszaderzs, Hódmezővásárhely-Dilinka). 6. századi bizánci csattípus helyi utánzatának tartható az oroszlánfigurával díszített magyarcsanád-bökényi bronzcsat. A használati tárgyak közül bizánci készítésűek az ivókészletek talpas üvegserlegei (Kiszombor 88.). A hun kor utáni bizánci pénzforgalom a gepidák alföldi szállásterületein kevés nyomot hagyott: 1 bizonytalan meghatározású érme az 5. század második feléből (Magyarcsanád-Bökény A sír); 2 I. Anastasius (491–518)-érem (Kiszombor 40., Szőreg XII.) és 3 I. Iustinus (518–527)-érem (Hódmezővásárhely-Gorzsa 51., Tiszafüred és Tiszaigar). A bizánci érmek ritkasága azonban az obulusmellékelés elhagyását is jelezheti. Az erdélyi gepida területeken a II. Theodosius (408–450)-veretek kerültek elő a legnagyobb számban (19 db és 1 db barbár utánzat); a későbbi veretek ritkábbak: 1 I. Leo (454–474); 2 Zeno (472–491) és 3 I. Anastasius (491–518) és I. Iustinus (518–527)-érem, míg a 7 I. Iustinianus (527–565)-arany egy része már avar kori is lehet.

Irod.: Csallány D., A bizánci fémművesség emlékei I. AntikTan 1(1954), 101–126, II. Acta ArchHung 4(1956), 261–291; Csallány, Gepiden 354–355; K. Horedt, Neue Goldschätze des 5. Jahrhunderts aus Rumanien. Studia Gothica 25(1970), 106–107; C. Preda, Circulatia monedilor bizantine in regiunea Carpato-Dunareana. SCIV 23(1972), 375–415; Bóna, ET 138–164.

Nagy Margit

Gepida továbbélés A gepida továbbélés a témakör egyik megfogalmazása, ugyanígy beszélhetünk Erdély korai avar kori gepidáiról vagy erdélyi gepida enklávéról is. Exponált az említett terület, mivel emlékműanyag csak innen ismert. A Gepida Királyság 567–568. évi összeomlása utáni időszakból régészetiileg sem a Tisza-vidéken, sem pedig a Szerémségben, Észak-Szerbiában és Olténiában nem mutatható ki gepida népelem. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy léteztek gepida közösségek az Avar Kaganátus alatt, a történeti adatok alapján az egykori Gepidia déli részén bizonyosan. Mint alávetett etnikum – régészetiileg megfogható, önálló élet nélkül – anyagi kultúrában (pl. viseletben) asszimilálódva, de egyben el is szegényedve élhettek. Ugyanakkor az erdélyi gepida enklávéról megállapítható, hogy a Maros–Küküllők vidékén az 5. század közepétől a 7. század második feléig töretlen, kontinuus a keleti germán népesség jelenléte, anyagi kultúrája, gyakran lépést tartva a Kárpát-medencében és a nyugati meroving világban megfigyelhető változásokkal, korszakokkal is. Mivel a 6–7. századi telepkerámiában a klasszikus gepida agyagipar mellett az avar és a szláv edénművesség nyomai is pregnánsan jelentkeznek, az emlékműanyag – habár időben idetartozó – ez a része témánk szempontjából, az etnikai meghatározást tekintve csak föltételesen jöhet szóba. Amire inkább lehet támaszkodni, az öt, publikált vagy csak ismertetett temető Erdély szívében. Ezek a Maros (Mezőbánd, Marosvásárhely, Marosnagylak, Marosveresmart) és a Nagy-Küküllő (Baráthely) völgyében helyezkednek el. Az újabb nagy sírmezők (Marosnagylak és Baráthely) teljes közzététele még várat magára. A kerámiában a korábbi évtizedekből ismert gepida technika pregnánsan jelentkezik (pl. körte alakú bögrék bepecsételt és besimitott díszítéssel, kiöntőcsöves kerámia, fésült ékítésű fazekak). A fegyverzetben (*spatha*, *sax*, lándzsa, nyilcsúcs, pajzs, sisak) jellegzetes gepida elemek dominálnak, esetenként korai avar és nyugati germán formai jegyekkel. A fibulaviselet visszaszorul, ugyanakkor előtérbe kerülnek a poncolt és vésett díszítésű, olykor nyugati típusú, többrészes övgarnitúrák, vas övveretek (néha tausiroszással). Megjelenik a fogazásos 2. germán állatstílus, csaton és gyűrűn. A férfi és női viselet terén (csatoknál, fülbevalóknál, gyöngyöknél, gyűrűknél, stb.) olyan jelenségek tűnnek föl, amelyek az avar, a bizánci és a szláv világ felé mutatnak. A leletek megítélésénél a helyi műhelyek tevékenysége mellett a kereskedelmi forgalom (pl. a bizánci területekkel) és a népesség-áttelepítés (az Avar Kaganátus belpolitikája) egyaránt fölmerül. Az egyszer használati eszközök (pl. csontfésűk, ollók, vonókések) a korábbi időszak leleteivel egyeznek. Gyakorlati a kereszténységre utaló jelenségek. Néhány temetőben ló- vagy lovasmetekézések tűnnek föl (lócsontok, zablálok, kengyelek, lószerszámok). Az avar etnikumra mutató leletek a 7. század első és középső harmadára tehetőek. Ugyanakkor a temetők korai időszakát fémjelezheti egy obulus, I. Iustinianus (527–565) bronzérme Baráthelyen. A kora középkori bizánci (Theophylaktus Simokatta, Theophanes stb.) és nyugat-európai – Karoling-kori – történeti munkák, krónikák, évkönyvek stb. (pl. Paulus Diaconus, *Conversio*) a 8–9. század fordulójáig több esetben megemlékeznek a gepidákról. Az összeomlást követően sokan menekültek bizánci főnhatóság alá, vagy csatlakoztak az Itáliába vonuló langobardokhoz. 600 körül bácskai gepida falvakról(?) hallunk Priskos avarellenes hadjárata kapcsán, 626-ban kontingensük ott volt a Bizáncot ostromló avar haderő soraiban. A 8–9. század fordulójára vonatkoztatható adat a Szerémség térségében említi egy csoportjukat.

Irod.: Bóna I., Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. MTAK II. 27(1978), 123–170; uő, ET 162–164; Csallány, Gepiden 14–15; K. Horedt, Dacia 21(1977), 251–268; Kovács I., Dolg 4(1913), 265–429; uő, Dolg 6(1915), 278–296; P. Lakatos, AASzeg 17(1973); M. Roska, Germania 18(1934), 123–130; Sevin, Die Gebiden 176–202.

Cseh János

Germán brakteáták Kerek, vékony nemesfém lapból (*bractea*) készített, pénzt utánzó, egyoldalú veretek. A népvándorlaskorban nyakban függve, gyöngyosorba fűzve viselik őket, néha több darabot is egyszerre. Anyaguk főleg arany, amelynek romolhatatlan tisztasága fokozza az amulettként hordott ékszer védőerejét. Az 5–6. századi példányokat zömmel az északi germánok készítették és viselték, fő elterjedési területük Dél-Skandinávia. A brakteáták előképül a főleg a 4. századból származó, barbár előkelőknek ajándékozott római császármédailonok, illetve ezek északi utánzatai szolgáltak. Az éremképet a germánok saját stílusukban fogalmazták át, a körirat elmaradt vagy latin betű-imitációkkal, illetve rúnás felirattal pótolták; egyszerű gyöngyözött vagy bonyolult, több sávban geometrikus mintával díszített kerettel övezték. E több mint száz éve alaposan kutatott ékszerfajtának négy alapvető éremképtípusa ismert; az isten- és állatalakok ma már nagyobbrészt feledésbe merült mitológiai történeteket illusztrálnak. A gepida korból, illetve területről (Debrecen környéke) északi eredetű példányokat ismerünk. Ezek a Dél-Skandináviában készült brakteáták az ún. C típusba tartoznak, rajtuk a római császári gyöngyös diadémra emlékeztető fejkü varázsló isten, Odin-Wotan egy bikaszarvas, szakállas lovat gyógyít; a középső képmező körül rúnás cartouche látható. Ez az emlék a 6. század első felére keltezhető, akárcsak a pannoniai langobard temetőben fellelt példányok. A várpalotai temető 21. sírjából származó brakteátán a trónon ülő, madársapkát viselő, farkast etető Odin-Wotan látható, hollója társaságában. A sír további 3 brakteátáján szalagos testűvé stilizált fantáziaállatokat láthatunk; az Odin-Wotant elnyelő szörnyetegeket sejtik bennük. (További, langobard területen előkerült brakteáták: Saratice, Schwechat). A poysdorfi 4. sír példánya anyagösszetételében és képi megfogalmazásában egyaránt eltér az átlagos, északon készült daraboktól.

Irod.: H. Shetelig, PZ 7(1915), 79–80; M. Mackeprang, De Nordiske Guldbrakteater. Aarhus, 1952; E. Munksgaard, B. Arrhenius, H. Roth, K. M. Nielsen, K. Hauck, Brakteaten. RGA III(1978), 337–401; Bóna, A középkor hajnala 56; uő, Acta ArchHung 7(1956), 212–213.

Tóth Ágnes

* * *

Apahida (jud. Cluj, Románia) A Kis-Szamos nagyívű könyökének térsége, közelebről a falu belterülete és határa bővelkedik népvándorlás kori, különösen 5–6. századi leletekben. Ezek topográfiai és kronológiai szempontból szorosan összefüggenek a kolozsvári lelőhelyekkel (pl. Szamosfalva). Az 5. század második felében Gepidia exponált helye, királyi központ volt. Emellett „köznépi” temetkezésekre is vannak adatok.

1. I. fejedelmi sírlelet. A falu délkeleti részén 1889. július 12-én kavicskitermelés közben bukkantak rá. A megfigyelések alapján a halottat vaskapcsos koporsóban temették el kb. 2 m mélyen. A királysírban gazdag *insigniák*, *personáliák* és mellékletek voltak. Ez utóbbiakat edények, illetve rájuk utaló leletek alkotják. A halott mellé két egyforma, bacchikus jelenetekkel díszített bizánci ezüstkancsót tettek. Faedény(ek)hez tartozhatott egy rekeszdzízes foglalat és applikációsorozat. Ezek és az alábbi tárgyak aranyból készültek. Talán valamilyen fejdíszhez(?) kapcsolódhatott a 6 db rekeszes, vadkanfejes csüngő. A köpenyt egy áttört tülemezű, hagymagombos fibula fogta össze, illetve ékítette, föltehetően a vállon. Az övet nagyobb rekeszes, ékkőberakásos csat zárta, egy hasonló, kisebb csat a lábbeli része lehetett. Az uralkodó karján/csuklóján súlyos, kiszélesedő végű karperecet hordott, ujjain pedig három gyűrűt (vésett kereszttekkel, monogrammal és *OMHARIVS* névvel) viselt.

2. II. fejedelmi sírlelet. A temetkezés (1968 októberében, illetve 1969 februárjában), az I. fejedelmi sirtól délre, 500 m-re – földmunkánál – került elő. 1969-ben sikerült a meg nem bolygatott részt in situ föltárni. A nyugatkeleti tájolású, 160–180 cm mély sírgödörben a halottat ácsolt koporsóban temették el. Az emlékműanyag a kora középkori Európa egyik leggazdagabb leletegyüttese. Zömmel viseleti tárgyak, lószerszámzat, fegyverzet, egyéb mellékletek, döntő többségük rekeszdzízes arany ötvösmunka. Az övhöz csatok, veretek és szíjvégek tartoztak, a tarsolyt pompás fedél borította. A lábbelikhez ugyancsak csatok és szíjvégek járultak. A halott jobb oldalához csiszolt üvegpohár került, ide helyezték a kardot is. A *spatha* hüvelyére veretet és bújtatót applikáltak, függesztőszíját csat zárta. Egy hüvely lándzsa- vagy zászlópapucs lehetett. A sírból nagyszámú, nehezen meghatározható rendeltetésű tárgy (gombok, veretek, almandinok stb.) került elő, egy részük nyilvánvalóan a viselethez tartozott. Játék lehetett egy korongsorozat. A király lábához vaspántos ládát helyeztek, ebből kerültek

ki a lószerszámok. A zablákat aranylemezzel borították, a nyereg, a kantárat és a farhám is gazdagon volt díszítve csatokkal és veretekkel, s talán ide sorolható a két pompás sasfigura.

3. III. fejedelmi sírlelet. 1978-ban a két fejedelmi sír között, másodlagos/harmadlagos lelőhelyen került elő egy olyan nagyméretű, rekeszes-ékkőberakásos aranycsat, amely az előző temetkezések övcsatjainak rokona. Kérdés, vajon azok valamelyikéből származik-e, vagy pedig egy harmadik királysír emléke.

4. Rettegi-telek. Az 1880-as években előkelő női temetkezésre leltek, melyből poliéder gombos arany fülbevalópárt ismerünk (formája révén gyakori, anyagát tekintve ritkább). Kora az 5. század második fele.

5. Ugyancsak 19. századi egy másik női síregyüttes a község térségéből: poliéder gombos ezüst fülönfüggők, egyszerű bronz karperec, bronz övcsat. A leletek az 5. század második felére, az 5–6. század fordulójára mutatnak.

6. Az 5. század második felére, a 6. század első felére tehető egy ismeretlen lelőhelyű, besimitott díszítésű gepida edény.

Irod.: Finály G., Az apahidai lelet. ArchÉrt 9(1889), 305–320. Fettich N., A szeged-nagyszéksósi 43–45; K. Horedt – D. Protase, Das zweite Fürstengrab von Apahida. Germania 50(1972), 174–220; J. Werner – K. Horedt, Apahida, RGA I, 365–367; S. Matei, ActaMN 19(1982), 387–392; Bóna, ET 146–149; uő, ERT 79–80; Csallány, Gepiden 222–223; az edény: Csallány G., ArchÉrt 27(1907) 181.

Cseh János

Audomharjis/Omharius Az apahidai 1. királysírban nyugvó keresztény gepida fejedelem aranygyűrűjének latin felirata, amelyet az egybeírt (ligált) *R* és *I* betűkre nem figyelve egy évszázadig értelmetlenül olvastak („*Omharus*”). A név második tagja az ógermán **harjaz*, illetve gót *harjis* (nominativus és genitivus) jelentése: ’sereg’. Számos népvándorlás kori germán király és seregvezér összetett nevének a része, pl. *Chlot-harius* = *Lothar* frank király. Amennyiben a ligatúrát *ir*-ként olvassuk, akkor is korrekt gót szót kapunk, *hairus* ’kard’. A név eredeti, teljesebb első tagja a sír monogramos pecsétgyűrűjén kibetűzhető *AVD* szóval kezdődik, ami az *auda* ’boldogság-üdvösség’ szónak értelmezhető. A király teljes neve tehát körülbelül ’a sereg üdve’ lehetett. Az *Om* szókezdet, illetve *om* szótág azonban mindkét esetben megfejthetetlen.

Irod.: Bóna, ET 147; uő, ERT 79–80.

Bóna István

Baráthely (Paratély, Bratei, Brateiu, Breитай, Pretai [jud. Sibiu, Románia]) Erdély kora középkori (3–6. század közötti) régészetiének egyik fontos lelőhelykomplexuma a Medgyestől keletre elhelyezkedő falu északkeleti határában, attól 2-3 km-re, a Nagy-Küküllő bal parti első teraszán, kb. 1000×600 m nagyságú területen. Az első leletek még a 19. század második felében, vasútépítés során kerültek elő. A lelőhelyegyüttes kutatása 1959-ben kezdődött, a terepbejárással és leletmentéssel egybekötött föltárások az 1970-es évek végéig tartottak.

1. Az 5. századra tehető négy, leletekben gazdag temetkezés bronzfibulákkal, ezüst fülbevalókkal, gyöngyökkel, megvastagodó végű karperecekkal, poliéder gombos aranytüffel és edényekkel. (A gepida betelepülés emlékei.)

2. 1. számú település (1960, 1961–1964, 1970). Mivel a közöletlen telep az adatok szerint kétrétegű (3–4. századi vizigót és 5–6. századi gepida), ismertetésük mindkettőre vonatkozik. A lelőhelyen 36 (1973-as adat) négyzetes, 3-4 m nagyságú kunyhógödör került elő, esetenként köztűzhellyel, illetve kőkemencével (ld. Maroscsapó). Mellettük szabadtéri kemencét és tűzhelyeket is föltártak, köztük egy fazekaskemencét. A háztartások edénykészletében a durva keramikával szemben a korongolt áru dominál, mely szemcsés, kannelúrozott és fésült fazekakból, továbbá besimitott és pecsételt díszítésű edényekből áll. A viseleti és használati tárgyak között fibulák, fülbevalók, csatok, fésűk, üvedények, orsógombok, sarlók, kések, malomkövek vannak, nyílcsúcs is előkerült. A szomszédos 2. számú településen is voltak gepida telepnyomok, ezek hosszan elnyúló sávra utalnak. Az emlékanyag kora az 5–6. század.

3. 1969-ben három, a 6. század első felére tehető gepida sírt mentettek meg, amelyekből pontkördíszes fibulák (vö. Magyarcsanád-Bökény, Malomfalva, Szentés-Berekhát, Szőreg), csatok, gyöngyök, csontfésűk és edények kerültek ki. Az egyik temetkezésben torzított koponyát leltek.

4. 2. számú település. Nagy területre terjed ki, nyomai az 1. számú településen is előfordulnak. A földbe mélyített, tűzhelyes-kemencés házakból zömmel durva kerámia (fazekak), mécsesek jöttek a fölszínre, de korongolt, szürke, fésült edények is előfordultak (valamint: csontfésűk, malomkövek).

5. 3. számú temető (1960, 1965–1969). A jórészt kirabolt sírmező 298 nyugat–keleti tájolású temetkezést foglal magában, közte ló-, illetve lovassírokat is. A fegyverzet: kardok (*spathák*), lándzsák és nyílesúcsok. A viseleti tárgyak: fibulák, diadém (*au repoussé*), fülbevalók, gyöngyök, nyakdíszek, csüngők, gyűrűk, fésűk, valamint csatok és övdíszek. A használati eszközök: csiholók, kések stb. A sírkerámiában korongolt, pecsételt és besimított, továbbá karcolt díszítésű edények (bögrék stb.), kiöntőcsöves korsó, valamint durva edények fordulnak elő. Összességében dominálnak a harcos sírok, sok a bizánci típusú lelet (pl. ékszerek és övek), a keresztény tárgy (ereklyetartók, kereszték), illetve elem (kereszt csatokon, edényeken). Obulusra is van adat. Erdély legnagyobb gepida temetője a 6–7. századra datálható, egykorú a közelben elhelyezkedő 2. számú településsel.

Irod.: R. Florescu, Brateiu. In: Dictionar enciclopedic de arta veche a Romaniei. 1980, 67; R. Harhoiu, Brateiu. In: Dictionar de istorie veche a Romaniei. Szerk. D. M. Pippidi, 1976, 99–102; K. Horedt, Bratei. In: RGA II. 1976, 413–414; I. Miclea – R. Florescu, Daco-romanii II. Bucuresti, 1980; I. Nestor, RRH 3(1964), 383–423; uő, Bratei. In: Enzyklopadisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1. Szerk. J. Filip, 1966, 159–160; uő, Magazin istoric 1(1967), 64–69; I. Nestor – E. Zaharia, MCA 10(1973), 191–201; D. Popescu, Dacia 17(1974), 193; E. Zaharia, Dacia 15(1971), 269–287; uő, ArchParis 91(1976), 40–45; Bóna, ET 182; L. Barzu, Monumente germanice descoperite la Bratei. SCIVA 37(1986), 89–104; uő, Gepidische Funde von Bratei. Dacia 35(1991), 211–214.

Cseh János

Batajnica (Srijem/Szerémség zemuni/zimonyi kerület [Szerbia]) Feldúlt gepida nemesi sírból származó leletek: négy aranyozott bronzpánttal összefogott ún. baldenheimeri típusú sisak pikkelymintás arcvédő lemezzel és nyakszirtvédő láncpáncél maradványaival, kétélű kard töredéke, sérült kúpos pajzsdudor, erős gerincű vas lándzsacsúcs, nagykarikás vaszabla nagyobb része és jellegzetes késő gepida, bütykökkel és bepecsételéssel díszített csupor. A fegyverek, kivált a korongolt edény gepida nemes – eredetileg talán lovas – temetkezési mellékletei, amelyek a történeti és régészeti adatok alapján az 536–551 közötti másfél évtizedre keltezhetők.

Irod.: Z. Vinski, Ein Spangenhelmsfund aus dem östlichen Syrmien. Germania 72(1954), 176–182; uő, Grobni nalaz iz okolice Batajnica – Ein Spangenhelmgrab aus der Gegend von Batajnica. Situla 2(1957), 3–27, 43–49.

Bóna István

Bökénymindszent (Csongrád megye) Gepida temető szórványleletei, melyeket 1881-ben a Tisza-gát Szentés-Bökénytől Mindszentig tartó szakaszának építéskor találtak. A lelőhely a zalotai gátórház előtti magasparton volt, melyet később Magyartéshez csatoltak, ezért a helyes lelőhelymegnevezés: Magyartés, Zalotai-oldal; a szakirodalomban azonban a leleteket Bökénymindszent „lelőhellyel” ismerik. A gazdag 5–6. századi temetőből egy pár indadisztes fejű, aranyozott ezüsfibula, egy pár madárfejekkel díszített aranyozott bronzfibula, egy pár üvegerakásos lábú aranyozott bronzfibula, egy pár háromszögletes fejű ezüsfibula, két kisméretű ezüsfibula (madárfejes lábú és lemezes testű), ezüsttükör, félhold és balta alakú bronzcsüngők, ezüst- és bronzcsatok, gyöngyök, fésütöredékek, besimított díszű agyagpohár és bordázott falú edény került a Magyar Nemzeti Múzeumba. A gepida leletekkel együtt rozetta formájú avar lószerszámvereteket is begyűjtöttek.

Irod.: Pulszky F., Bökény-mindszenti lelet. ArchÉrt 1(1881), 201–210; Hampel, Alterthümer II. 68–70, III. Taf. 56; B. Salin, Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm, 1904, 27–32, Fig. 57; Csallány, Gepiden 40–43, Taf. 47, 106–110; H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Graz, 1974, 788, Taf. 267, 69, 9, 803, Taf. 268, 12, 33, 875, Taf. 274, 72, 36.

Nagy Margit

Csapó (Maroscsapó, Csapószentgyörgy, Cipau, Sfintu Gheorghe [jud. Mures, Románia]) 5–6. századi gepida lelőhelyek és leletek:

1. Girle/Patakok. A községtől délnyugatra 1952–1960 között kb. másfél hektárnyi területen a 6. század első felére tehető gepida telep, 11 négyszögletes, oszlopszerkezetes veremház és 6 gödör. A közelben 3-4 sír is napvilágot látott (az egyik női temetkezés volt, pompás sasfejes csattal és torzított koponyával).

2. Ingrasatoria/Hizlalda. 1953–1957. A kora népvándorlás kori településtől 150–400 m-re 9-12 sírból álló, hasonló korú temetőt tártak föl (leletek: pecsételt edény, bronz- és vascsatok, kétsoros csontfésű, kések, vonókések, nyílhegyek két fajtája, torzított koponyák stb.).

3. Sfintu Gheorghe/Szentgyörgy. 1952–1960 között Csapótól északnyugatra, a Pe Ses/Ülés nevű határrészen egy 6. századi gepida telep 3 gödörházát (kötőzhelyes kunyhók, ilyenek állítólag Baráthelyen is előkerültek) ásták ki fészült díszű fazekakkal és kiöntöcsöves edénnyel.

Irod.: K. Horedt, SCIV 6 (1955), 661–662; M. Rusu, Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf. Dacia 3(1959), 486–488; N. Vlassa – M. Rusu – D. Protase – K. Horedt, ActaMN 3(1966), 402–407; W. Wolski – D. Nicolaescu – Plopsor, SCA 9(1972), 3–13; Bóna, ET 218, 225.

Cseh János

Érdengeleg (Dengeleg, Dindesti [jud. Satu Mare, Románia]) Az érmelléki falu belterületén 1966-ban nem hiteles körülmények között magányosan eltemetett, előkelő gepida nő sírja látott napvilágot. Ruháját egy-egy olyan nagyobb ezüst „lemezes” fibula ékítette, illetve fogta össze, amilyenek pl. a barabási és a nagyváradi asszonyoknak is voltak. A nyakfűzér része lehetett néhány üvegpaszta gyöngy és fémcsövecske. A deréköv csatolására szolgált egy bordázott ezüstcsat. A sírba mellékletként bordás díszű fehérfém tükör és nagyobb, fazékszerű edény került. A temetkezés az 5. század középső évtizedeire tehető. A környék kora középkori emlékanyagát gyarapítja a szakirodalomban csak említett 5–6. századi telepkerámia.

Irod.: I. Németi, ActaMN 4(1967), 499–507; M. Rusu, AIIA 3(1960), 7–25; Bóna, ET 210.

Cseh János

Érmihályfalva (Valea lui Mihai [jud. Bihor, Románia])

1. Nyugat–keleti tájolással eltemetett előkelő harcos maradványai. Felszereléséből ránk maradt egy kétélű egyenes *spatha*, borostyán díszkoronggal és ezüst tokszájjal díszített hüvellyel. E díszkardcsoportot az 5. század harmadik negyedére keltezik, fő elterjedési területe alamann és rajnai frank területre esik; hasonló korú és eredetű a Kárpát-medencében még egy komáromi *spathahüvely* is. Az érmihályfalvi harcosnak 52 cm hosszú harcikése is volt. A laposfejű ezüstszőgekkel kivert, széttört vasdarabokból korábban vassisakot, ma pajzsdudort rekonstruálnak. A bronzcsat tövisét téglalap alakú gránátbetétes rekesszel látták el. A kisebbik ezüstcsat az öltözethez vagy a kard szíjzatához tartozhatott. A halott obulust is kapott: II. Theodosius 443-ban vert solidusának barbár utánzatát. Az 5. század közepét követő évtizedekre keltezhető temetkezés közelében 3 további sír esett legújabb kori bolygatás áldozatául.

2. A Krizsán-féle telken 1935 és 1941 között több ízben kerültek elő sírok. A nyolc temetkezés nagyobb része – az egyszerűbb leletek alapján – az 5. század első felében élt kis gepida településhez tartozhatott (nyitott ezüstkarikák a fejnél, poliéder gombos bronz fülbevalók, kétoldalas csontfésűk, üveggyöngy nyakékek, vascsat, korongolt bögre).

Irod.: Roska M., Az érmihályfalvai germán sír. ArchÉrt 44 (1930), 229–32; Andrassy E., Népvándorláskori temető Érmihályfalván, KEMER 4(1944), 91–94; Bóna I., Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest, 1986 140; W. Menghin, Das Schwert im Frühen Mittelalter. Stuttgart, 1983, 155–156, 186.

Tóth Ágnes

Gáva (Szabolcs-Szatmár megye) 1909-ben fedezték fel a 2 m mély női sírt. A kiemelkedően gazdag leletek közül elkallódott egy tömör arany karperec. Megmaradt az egyedülálló méretű, több mint 30 cm hosszú, ékvéséssel, bonyolult spirálmintával díszített, bikafejes, kerek gránátrekeszes, ezüsből öntött, aranyozott fibulapár, valamint egy szintén ékvéséses spirálmintás, almandinbetétes övcsat, amelynek ötszögű testén emberi maszkot ábrázoltak, s végét madárfejjel díszítették. A maszkos csatok Gávától Kiskunfélegyházán, Dombóváron át az itáliai Aquileiáig és Acquasantáig elterjedtek, s egyezéseik miatt egyazon ötvösműhely termékeiként tarthatók számon. A fibula viszont egyedi készítmény; arányaiban a korábbi lemezes fibulákat követi, a hasonló korú répcelaki, zсібót-domolospusztai példányok formája, spirálrendszere más. A gávai leletben több nyaklánc volt: egy nagyobb ékkőberakásos és egy kisebb, késő antik aranygyöngyökből kétféle: félhold és levél alakú, köbetétes csüngővel, és borostyángyöngyök. A rekeszes aranygyöngyök jó megfelelői gepida fejedelmi környezetben, Szamosfalván találhatók; a lunula szinte pontos mása Nagyváradról származik. A gávai nemesasszony felszereléséhez hozzátartozott a szokásos ezüst piperekészlet: a szűrő- és fülkanál, a csipesz is. A

Gáván eltemetett gepida nemesasszony ékszereinek egyik része (gyöngyök, csüngők) az 5. század harmadik negyedében az erdélyi fejedelmi központ környezetében készülhetett. Fibulája és övcsatja italo-pannon stílusjegyeket visel magán, és az 5. század harmadik negyedéből származik, ma korukat inkább a század második felére–utolsó harmadára teszik.

Irod.: Jósa A., A gávai gót lelet. MKÉ 4(1910), 222–230; Hampel J., A gávai sírlelet. ArchÉrt 31(1911), 135–147; Bóna I., Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest, 1986, 73–74, 89.

Tóth Ágnes

Gencs (Ghenci, jud. Satu Mare [Románia]) Az érmelléki falu környékéről, az Akasztódombról (Movila Spinzuratorii) két alkalommal kora népvándorlás kori, gepida sírleletek jutottak múzeumba. 1966-ban 1,5 m mélyen fegyveres férfi temetkezésére leltek, melyből jellegzetes könnyű, egyélű kard (*scramasax*) és serleg alakú, bordás díszű üveg pohár került elő. A harcossír leletei az Érmihályfalva–Nagyvárad–Barabás-körrel rokoníthatók. 1968 őszén az előző temetkezés közelében egy nyugat–keleti tájolású, ugyancsak 1,5 m mély női sír napvilágra került. Viseletéhez két rekeszdíszes bronz fülbevaló, néhány üvegpaszta és borostyángyöngy s a mell tájékán egy kisméretű ezüsfibula tartozott (hasonló ruhakapcsoló tűt pl. Erdőkövesdről ismerünk). A temetkezőhely az 5. század középső évtizedeiben létező kisebb telep, udvarházra vall.

Irod.: I. Németi, ActaMN 4(1967), 499–507; uő, Satu Mare 1(1969), 121–124; Bóna, ET 141.

Cseh János

Hódmezővásárhely (Csongrád megye) Sóshalomról az 5. század középső harmadára keltezhető női sír került elő, ezüst lemezfibulákkal, vésett díszű, aranyozott ezüstcsattal, borostyángyöngyökkel, csontfésűvel, bronztükrökkel. A legjelentősebb gepida lelőhely a hódmezővásárhely-kishomoki temető. A Hód-tó északkeleti oldaláról, a dilinkai határból nagy sírszámú gepida temető szórványleletei ismertek. A kisebb, tanyaszerű telepek temetői közé sorolható a solt-paléi (6 sír) és a Katona István halmán előkerült temető (32 sír). A gorzsa Kiss-tanyánál Banner János 1930-ban újabb gepida temetőt tárt fel (32 sír), melyet I. Iustinus (518–527) aransolidusa keltez.

Irod.: J. Banner, Der gepidische und slawische Friedhof von Hódmezővásárhely-Gorzsa. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 63(1933), 375–380; Csallány, Gepiden 122–130, Taf. 159, 160, 224–225, 227–234, 267, 253, 279; H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Graz, 1974, 803, Taf. 268, 12, 31; Nagy M., Az i. e. I.–i. sz. VI. század. In: Hódmezővásárhely története I. Hódmezővásárhely, 1984, 218–226.

Nagy Margit

Hódmezővásárhely-Kishomok (Csongrád megye) Az egyetlen közel teljesen feltárt 6. századi gepida temető (Móra F. 1928, Bóna I.–Nagy M. 1966–1969). A temető körhöz közelítő ovális területén 109 temetkezést lehetett rögzíteni, az elpusztultakkal s fel nem tártakkal együtt sem lehetett több 120 sírnál. A sírok több mint felét feldúlták, kirabolták, a megmaradt leletek többsége kétoldalas csontfésű, vascsat, vaskés és edény, a nagyobbbrészt besimitott-bepecsételt díszítésű keramika 35 sírban fordult elő, három ízben két edény együtt. A nyugat–keleti irányban fekvő halottak közül a legkorábban eltemetett jelentősebb személyek a hagyományos germán, fátörzsből kivájt koporsóban nyugodtak (5–7 eset), később a rangos férfiakat vaskapcsokkal összefogott deszkakoporsóba temették (15 eset). Vaspántos koporsóban temették el Gepidia eddig ismert legrangosabb nemeseit is (1. és 7. sír) 5–5 nagy aranyozott gombbal díszített pajzsdudorral és hasonló pajzsfogóval felszerelt pajzsokkal, kardokkal, lándzsákkal, díszes övekkel, sírjukban vagy közelükben lovakkal. A fegyveres réteget (egy elpusztult pajzsdudoros, lándzsás harcoson kívül) csak 2 kardos-lándzsás és 1 lándzsás temetkezés képviselte. A felékszerezett nők száma sem volt több 4–5-nél, ékszereikből sasos csat, egyszerűbb fibulák, frank korongfibula, szűrőkanál, bronzcsatok, gyöngyök maradtak meg a dúlás után. A temetkezők többsége eredetileg is a közép- és alsó rétegbe tartozott, a 2 áttört bizánci bronzcsat is átlagos viseleti tárgynak számít. A temetőben egy feldúlt korai avar jellegű lovassír (49.) és 4 további avar jellegű temetkezés volt, ezek vagy preavar kutrigurok, vagy a temetőt az avar hódítás után is használták egy ideig.

Irod.: Csallány, Gepiden 130–136, 220–225. t.; Bóna, A középkor hajnala 62, 100–101, 4. rajz, 8, 14, 17, 19–21. kép; Nagy M., A gepida királyság. In: Hódmezővásárhely története I. Hódmezővásárhely, 1984, 223–224, 15–16. ábra, 40–43. kép; Az új ásátások eredményei közöletlenek. Előzetes jelentései: ArchÉrt 94(1967), 226; 95(1968), 133; 96(1969), 258–259 (Bóna I.); 97(1970), 313 (Nagy M.).

Bóna István

Kisköre-Papp-tanya (Heves megye) A Tisza jobb partján a legészakibb 6. századi gepida temető (Szabó János Győző 1974). Tanyabokorhoz 10 kirabolt temetkezés tartozott. A családi temetőben a megmaradt edények és bronzcsatok alapján a gepida kor legvégéig, az avar kor elejéig temetkeztek.

Irod.: Közöletlen. Előzetes jelentése: ArchÉrt 102(1975), 304 (*Szabó J. Gy.*).

Bóna István

Kisselyk (Seica Mica, Kleinschelken [jud. Sibiu, Románia]) A Nagy-Küküllő menti falu térségéből gepida és avar leleteket egyaránt ismerünk.

1. 1856 tavaszán a helység és Mikeszása között a Nagy-Küküllő partján 80-100 db aranyéremből álló kincsre bukkantak. A solidusok II. Theodosius (408–450) és I. Iustinus (518–527) uralkodása közötti évtizedekből származnak, ami alapján elrejtését a 6. század második negyedére lehet tenni. Az is föltételezhető, hogy a 40-es évek belpolitikai-hatalmi küzdelmeinek emléke.

2. Steinweg/Kőút. Itt 1856 augusztusában egy gepida nő temetkezésére leltek. Remek ötvösmunka az aranyozott ezüst, egész felületén ékvéséses-indadíszes, ékkőberakásos rekeszekkel készült hétgombos, nagyobb méretű fibula, nem kevésbé az ugyancsak arany, rekeszdíszes-kosaras fülbevaló. Az ékszerek kora az 5. század második fele, esetleg az 5–6. század fordulója.

3. Várdomb/Cetate. 1962-ben a település és Kiskapus között található lelőhelyen, a bronzkori–vaskori erődítés területén 6. századi gepida telep nyomai kerültek elő. Egyetlen kunyhó alapját tárták csak föl, jellegzetes a szörvány kiöntőcsöves kerámia (telepen még: Malomfalva, Maroscsapó, Kisgalambfalva, Bözöd stb.).

Irod.: K. Horedt, SCIV 14(1964), 187–204; *uő*, in: Siedlung, Burg und Stadt. Szerk. K. H. Otto – J. Herrmann, Berlin, 1969, 129–399; *uő*, Germania 25(1941), 121–126; *Bóna*, ET 142, 152, 158 és 171. A lelőköri körülményekről *uő*, Acta ArchHung 33(1981), 384–385.

Cseh János

Kiszombor (Csongrád megye) A község délnyugati határában, a Nagyhalom-dűlő és az óbébai kövesút között Móra Ferenc 1928-ban 426 sirt tárt fel, melyekből 144 sír gepidának határozható meg („B” temető). A gepida sírok az 5. század második felétől a 6. század középső harmadáig keltezhetők; a 40. sírból I. Anastasius (491–518) aransolidusa került elő. Gyakori a koporsós temetkezés, főként a temető keleti részében (11 sír). A férfiak fő fegyvere a széles pengéjű, hosszú nyelvű lándzsa volt (9 sír). A fegyvertelen férfísírokban gyakran előfordul a csontfésű, a vaseszközök közül az olló és a sarló is. A női sírok ékszerei között, a helyi ötvöskészítmények mellett, frank vagy türing kapcsolatra utaló fibula is előfordul (247.). Feltűnő az edénymellékletek csekély száma és az edények egyszerű bekarcolt díszítése. A temetőből a pogány germán hitvilágra (Donar-csüngők) és a kereszténységre utaló tárgyak (bizánci bronzkereszt) egyaránt előkerültek. Az antropológiai anyagban uralkodó a nordikus rassz. Mesterséges koponyatorzítást 21 esetben állapítottak meg.

Irod.: Török Gy., A kiszombori temető helye népvándorláskori emlékeink között. Dolg 12(1936), 101–107, 44–46 t.; Bartucz L., A kiszombori temető gepida koponyái. Dolg 12(1936), 178–203; *Csallány*, Gepiden 169–193, Taf. 111–156; H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Graz, 1974, 734, Taf. 261, 264 – téves keltezésekkel.

Nagy Margit

Kolozsvár-Szamosfalva (Cluj-Someseni [jud. Cluj, Románia]) 1963-ban a Kis-Szamos északi teraszán kertásás közben alig 40 cm mélységben talált, fületlen fazékban elásott aranykincs. Az edény megsemmisült, a benne talált aranyakból is több elveszett, mások töredékessé-csonkává váltak.

A lelet fődarabja egy sok aranyhuzalból összefonott, állatfejekben végződő nyaklánc, amelynek csak a mellre lefüggő végei maradtak meg. Ennek a nyakláncnak volt a függődísz egy 7 cm átmérőjű, dobozszerű korong, hátlapján aranylemezzel, előlapján rekeszekkel lezárva. Díszítése préselt, illetve áttört egyenlő szárú görög kereszt – az egykori tulajdonos vallását jelző ékszer keletrómai munka. Egy másik nyakláncnak jelenleg 23 db-ja van meg: ékkövekkel díszített arany csögyöngyök, sokszögű, ékkő berakásos gyöngyök, félhold alakú rekeszes csüngők és sajátos alakú rekeszdíszes csüngők. Az utóbbi csüngők formai rokona a kincs 3 db aranygyűrűje, míg a negyedik, nagyméretű, férfiképre való aranygyűrű gemmával ismét antik munka. A gepida

tulajdonos királyi rangját a kincs üreges arany nyakperece, tömör arany karperece, rekeszdiszes négyszögletes szorítólemezes aranycsatja jelzi. A kihullott ékkövekből és az aranytöredékekből további ékszerekre lehet következtetni.

A maradványaiban is 617 grammot nyomó kincs keletrómai készítményekből, 5. századi nemzetközi ékszerekből (a gyűrűk és a második nyakék néhány csüngője), valamint az apahidai királyi műhely készítményeiből (ékköves csőgyöngyök, csatok) tevődik össze, és egy gepida király vagy herceg tulajdona lehetett. Elrejtésére a történelemből ismeretlen belső hatalmi átrendeződés alkalmából kerülhetett sor az 5–6. század fordulóján. Elásásával egy időben megszűnik a lelőhelytől alig 4 km-re keletre lévő apahidai királyi temetkezőhely használata is.

Irod.: K. Horedt – D. Protase, Ein völkerwanderungszeitlicher Schmuck aus Cluj-Someseni (Siebenbürgen). Germania 48(1970), 85–98; Bóna, ET 148–149.

Bóna István

Magyarkapus (Nagykapus, Capusu Mare [jud. Cluj, Románia]) A Kapus patak völgyében fekvő falu körzetében két helyen kerültek elő gepida megletelepedésre utaló leletek.

1. A Kenderáj/Cinepiste nevű részen lévő temetőből már az 1940-es években jutottak múzeumba leletek, majd 1951 nyarán 4 elpusztult sírral együtt 19 temetkezést tártak föl. A keletelt, zömmel sorokba rendeződő, kirabolt sírok között öt ponton löcsontok is voltak. (Hasonló jelenségre legközelebb az újösi II. temetőből hozhatunk analógiát, de előfordul a Tisza-vidéki gepidáknál is – pl. Törökszentmiklós, 1982). Koporsónyomokat is megfigyeltek. Az egyik halott koponyája torzított volt, gepida környezetben jól adatolható szokásként. Az emlékanyagból íj-nyíl tartozékai (nyílcsúcsok), viseleti (csontfésű, csat, gyöngyök) és használati (lakat, tör, kés és egyéb apróságok) tárgyak és egy edény az, ami megmaradt. A temetőhöz tartozó falu a 6. század első felében létezett.

2. A határ egy másik pontján, a községtől keletre az 1970-es évekből ugyanerre az időszakra, de talán néhány évtizeddel korábbra tehető sírleletekre van adat. A fibulák közül az egyik (fecskefarokszerű kialakítása révén) a gepida ékszerek sorában egyedülálló, a türing fibulák egy csoportjával mutat kapcsolatot.

Irod.: K. Horedt, SCIV 3(1952), 312–317; I. Russu – I. Roth, Probleme de Anthropologie 2(1956), 7–39; K. Horedt, Dacia 21(1977), 256, 267–268.

Cseh János

Malomfalva (Moresti [jud. Mures Románia]) Az 1951–1956 közötti ásatások három vonalból álló földsánc-árok rendszert, gepida települést és temetőjét hozták napvilágra. A 37 földbe mélyített, cölöpös szerkezetű, tűzhely nélküli putri esetleg gazdasági melléképület is lehetett. A lelőhelyen két avar kunyhót is feltártak (8. és 35.). A telepről a gepida kutatás számára igen fontos, gazdag kerámia- és használati eszközanyag került elő. A részben kirabolt, 81 síros, csoportos szerkezetű temetőtől távolabb is találtak két – korábbi? – gepida sírt, s ezek egyikében – mint a nagy temető egyik sírjában is – torzított koponyás halott feküdt. A sírmező gazdagabb (fegyveres, illetve fibulás) és a szegényebb sírjai között nem igazolható etnikai különbség. Az ásatók a komplexumot a 6. század első felére keltezték. Mind a telep, mind a temető főbb lelettipusainak igen jó párhuzamait ismerjük a Tisza-vidéki gepida emlékanyagból.

Irod.: D. Popescu, Das gepidische Graberfeld von Moresti. Dacia 18(1974), 189–238; K. Horedt, Moresti I. Bukarest, 1979.

Tóth Ágnes

Marosvásárhely (Tirgu Mures, Neumarkt [jud. Mures, Románia]) A város térségének korai és késő népvándorlás kori történetére az alábbi sír- és telepleletek vetnek fényt.

1. Régi téglagyár/Fabrica veche de caramizi. Az 5. század első felére keltezhető sírokból nyúlánk, besímitott díszítésű hun kori füles korsók és üvegpohár.

2. Kombinát/Combinat. 1974–1975-ben a várostól nyugatra, egymástól több száz méter távolságra két temetkezés került elő kelet–nyugati és nyugat–keleti tájolással. Az előbbi melléklete egy simított ékítésű, tipikus hun kori korsó és egy agyagpohár volt, melyeket a halott feje mellé helyeztek (továbbá: viseleti tárgyak maradványai). Az utóbbiban a koponya mellett csontfésű(?) leletek, kora így az 5–6. század.

3. Gazdag 5. századi temetkezésre utal a város környékéről származó, megvastagodó végű arany karperec (pl. Apahida, Csépan).

4. Egy ismeretlen lelőhelyű, besimított díszítésű bögre 6. századi gepida sírból való.

5. Megyeháza. A telken 1909–1910-ben 6 nyugat–keleti tájolású, kirabolt gepida temetkezés került föltárásra. A három fegyveres sírban hosszú, nyúlánk lándzsákat és háromélű, valamint kétélű, szakállas nyílhegyeket letek (ld. Mezőbánd). Egy piramis alakú függesztőgomb kardra utal (vö. Marosnagylak). Az övek és a tarsolyok részei voltak a különböző méretű egyszerű és lemezes csatok, a veretek és a szögecsék. Használati tárgy jóformán csak a kés. Két sírba korongolt fazekat helyeztek, másik két esetben a halottat vaskapcsos koporsóba temették. Az emléktárgy a 6. század második felére és a 7. század első felére datálható.

6. A város határából Maurikios (582–602) bizánci császár „könnyű” *solidusa* ismert.

Irod.: K. Horedt, SCIV 6(1955), 672, 675; A. Zrinyi, Marisia 6(1976), 148–149; M. Petica, Marisia 6(1976), 697–700; K. Horedt, Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest, 1958, 93; Kovács I., Dolg 6(1915), 278–296; Csallány, Gepiden 204–205; Bóna, ET 137, 168.

Cseh János

Marosveresmart (Veresmart, Unirea-Veresmort, Unirea [Veresmort jud. Alba, Románia]) A falu körzetének korai népvándorlás kori, gepida megszállását két lelőhely reprezentálja.

1. Az utóbbi években magányosan eltemetett harcos sírjára letek, melyből háromélű nyílcsúcsok és torzított koponya került elő. Az 5. század középső évtizedeire, a század második felére datálható.

2. 1914 májusában a Bethlen-kertben tárták föl Erdély egyik legfontosabb 6. századi gepida temetőjét, 19 zömmel kirabolt, nyugat–keleti tájolású sírt. Négy sírban nehézfegyverzetű harcos nyugodott, folszerelésük két esetben a teljes fegyverzetet reprezentálja (kard, lándzsa, íj-nyíl és kard, íj-nyíl, pajzs). A másik két sírban csupán kard, illetve pajzs volt. A kardok (*spatha*), a pajzsok (*umbo*) és a lándzsa a Tisza-vidékről ismertekkel egyeznek, a nyílcsúcsok között az egyszerű kétélű mellett a szakállas forma is előfordul. Az egyik pallos szerelékéhez csat, szíjvég és függesztő tartozott. A harcosok mellett csak egyetlen gazdagabb női sír került elő (fülbevalók, övgarnitúra, gyöngyök stb.). A viseleti és használati tárgyak (csatok, szíjvégek, csontfésű, fülkarikák, tarsolykészlet) közül kiemelkedő jelentőségűek a tausírozott díszítésű vas övveretek. Még a föltárás előtt került elő két korongolt edény. A halottat néhány esetben vaskapcsos koporsóban temették el. Az emléktárgy a 6. század második felére, esetleg a 6–7. század fordulójára tehető.

Irod.: M. Roska, Das gepidische Grabfeld von Veresmort-Marosveresmart. Germania 18(1934), 123–130; Csallány, Gepiden 200–203; G. Bakó, SCIV 24(1973), 643–651; Bóna, ET 145.

Cseh János

Medgyes (Medias, Mediasch [jud. Sibiu, Románia]) A Nagy-Küküllő menti város térségének korai népvándorlás kori (5–7. századi) történetére vonatkozó régészeti leletek:

1. A gepida betelepülés évtizedeire, az 5. század közepére, második felére tehető egy bizonytalan lelőhelyű (Dél-Erdély egy másik pontja), torzírozott, rekeszdíszes arany fülbevaló (vö. Békéscsaba, Perjámos), amely előkelő nő temetkezésére utal.

2. Teba. 1961-ben és 1975-ben 3-4 sírből álló temetkezőhely került elő, amely az 5. század második felére datálható. Egy közeli tanyaszerű szállás emléke. Főként viseleti tárgyak: poliéder gombos ezüst fülbevalópár, kétoldalas sűrűfésű, színes üvegpaszta és borostyángyöngyök, gyűrű ékkőberakással (analógia: Szolnok-Zagyvapart, 1986). Egy ezüst késnyélborítás(?) is fölszínre került (hasonló pl. Apahidán a II. fejedelmi sírban).

3. Valea Lunga/Hosszúvölgy. 1973–1975. A város keleti határában terepbejárás során 5–6. századi kerámiával keltezett telepet lokalizáltak.

4. Pe Cetate/Várdomb. A településtől északkeletre 1958-ban végzett ásatás a vaskori erődítés területén 6–7. századi gepida emléktárgyat is fölszínre hozott (gepida telepnyomok korábbi, bronzkori–vaskori földvárakban: Kisselyk, Kisgalambfalva, Malomfalva).

Irod.: K. Horedt, Völkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen. Germania 25(1941), 122–123; M. Comsa – D. Ignat, Graber aus dem 6. Jh. in Medias. Dacia 15(1971), 349–351; Gh. Anghel – M. Blajan, Apulum 15(1977), 294; I. Nestor – E. Zaharia, MCA 7(1960), 176.

Cseh János

Mezőbánd (Bánd, Band, Bandu de Cimpies [jud. Mures, Románia]) A Mezőség déli részén, Marosvásárhely közelében a Kapus patak mentén a Felhágó-dűlőben került föltárásra 1906–1907-ben Erdély legnagyobb publikált gepida sírmezeje, 178 (187) temetkezéssel. A közel teljesen kirabolt temető két oldalán lócsontokat és olyan leleteket (fülbevaló, boglár, botvég) tartalmazó sírok helyezkedtek el, amelyek már a korai avarok megjelenését jelzik. A harcosok fegyverzetére a hosszú, nyúlánk lándzsák és a változatos formájú (háromélű, kétélű és szakállas) nyílcsúcsok utalnak. Az ötvös-kovács sírjában (10.) lelt pántos vassisak az egyetlen ilyen a gepida emlékanyagban. Kard tartozéka lehetett egy függesztőgomb. Az ékszerek, viseleti tárgyak sorában egyszerű fül- és hajkarikákat, gyűrűt (avar kori 2. állatstílussal díszítve), hajtűket (*stylus*) és üvegpasztá gyöngyöket találunk. Az övekhez egyszerű és lemezes pajzstüskés csatok, négyszögletes veretek és szíjvégek tartoztak, olykor poncolt díszítéssel. A használati eszközöket, szerszámokat a kétoldalas csontfésűk (közöttük vasból készült is), szőrscipeszek (*pinzetta*), orsó-gombok, vonókések, egyszerű és fémpántos kések, valamint tarsolyban tűzcsiholó készségek alkotják. Különleges két bronzveretes faszelence (ereklyetartó) és egy lakat. Gyakori az edénymelléklet, formai szempontból fazekak, bögrék, korsó, palack stb. Az edényeket fésüléssel, pecsételéssel és besimitással díszítették. Néhány esetben a halottat vaskapcsos koporsóban temették el. A sírmező a 6. század második felére és a 7. század első felére datálható.

Irod.: Kovács I., A mezőbándi ásatások. Dolg 4(1913), 265–429; Bakó G., ArchÉrt 87(1960), 22–31; K. Horedt, in: RGA II. 28–30; Bóna I., Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. MTAK II. 27(1978), 123–170.

Cseh János

Nagyszentmiklós (Sinnicolau Mare [jud. Timis, Románia]) Az Aranka-melléki település környékéről kora és késő népvándorlás kori leleteket egyaránt ismerünk. 1895-ben Keresztúr-pusztán, a téglagyár területén gepida sír(ok) került(ek) elő, a leletek női temetkezés(ek)re vallanak. Tisza-vidéki ötvöskészítmény a három kisméretű, aranyozott ezüst, háromgombos, vésett indadisztes fibula, melyek közül kettőt ugyanazzal az öntőmintával is készíthettek. Különleges a kerek fejű, rekeszes-almandinos aranygyűrű, melyhez hasonlók fejedelmi, gazdag nemesasszonyi temetkezésekben és kincsleletekben fordulnak elő (pl. Bakodpuszta, Beregvidék, Szamosfalva). A sírok kora az 5. század második fele, az 5–6. század fordulója.

Irod.: Milleker B., Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből II. Temesvár, 1898, 171–172; Csallány, Gepiden 194–195; Bóna, ET 193.

Cseh János

Segesvár (Sighisoara, Schasburg [jud. Mures, Románia])

1. A Magyar Nemzeti Múzeum 1904-ben vásárolta meg a sír mellékleteként előkerült tömör, poliéderez végződésű arany fülbevalópárt és az ovális testű, bordázott tövű, ráhajló peckű ezüst övcsatot. Ez a fülbevalótípus az 5. századi keleti germán női viselet szokásos része. A nagyszámú szerényebb példány ezüsből, bronzból készült, de előfordulnak aranyból másutt is (Kolozsvár, Aquileia, Dél-Itália). Egyes vélemények szerint a Pontus vidékéről a népvándorlás hullámaival jutottak volna a Kárpát-medencébe; de mivel a 4–5. század fordulójáról származó pannoniai, noricumai római temetőkben már előfordul, míg a Csernyahov–Marosszentanna-kultúra területéről nem ismert, inkább római örökségként számolhatunk vele. A segesvári fülbevalópárt az 5. század második felében gepida nemesasszony viselhette.

2. A „Bajendorf”-ban 1905–1910 között csontváz részlete került elő. A holttestre a temetéskor elszenesedett árpaszemeket szórtak. Bronz fülbevalópár volt az egyetlen előkerült melléklet: a nagyméretű karikát és a szokatlan módon diagonálisan álló kocka-végződést egybeöntötték. A kocka üregét masszával töltötték ki, külső oldalán pedig csontlappal fedték. Mérete, a kocka elhelyezése és díszítése miatt ez nem az 5. század első feléből jól ismert Csákvár–Szabadbattyán-típusú fülbevalók rokona, hanem a helybeli, 5. századi drágább darabok késői, 6. századi (első fele?) utánzatának tekinthető.

Irod.: Csallány, Gepiden 198; K. Horedt, Völkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen. Germania 25(1941), 121–126; uő, Dacia 21(1977), 251–268.

Tóth Ágnes

Szamosjenő (Kisjenő, Fundatura, Ineu [jud. Cluj, Románia]) A pompás sasfejes csatot 1906. november 7-én vásárolta meg a kolozsvári múzeum, amelyet a középkori gyűjteményben csak 1949-ben azonosított Entz G. mint népvándorlás kori leletet. Az öntött ezüst, aranyozott ékszer két részből áll, az ovális, madárfejekkel záródó keretből (a túske hiányzik) és a négyszögletes, szokatlan módon balra néző sasfejjel koronázott övszorítóból. Felületének díszítésénél ékvéséses spirálisokat és zezugvonalakat, poncolást, niellót és *cloisonné* technikát (rekeszek, almandinok) alkalmazott az ötvös. Föltűnően széles övet zárt. Női temetkezésre vall, ahogyan egyetlen erdélyi testvére, a maroscsapói is. A csat Pontus-vidéki vagy helyi gepida műhelyben készült a 6. század középső évtizedeiben.

Irod.: M. Rusu, Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf. Dacia 3(1959), 458–507; Bóna, A középkor hajnala 50–51; uő, ET I. 155.

Cseh János

Szelindek (Slimnic, Stolzenburg [jud. Sibiu, Románia]) A község Sarba/Stempen elnevezésű határrészén 1972-ben hiteles körülmények között nyugat–keleti tájolású, 1 m mély női temetkezésre leltek. Füleiben olyan tömör poliéder gombos ezüst fülbevalókat viselt, amelyből egész sorozatot ismerünk Erdélyben, de az Alföldön is. A fölsóruhát a vállon és a mell fölött kétoldalt egy-egy aranyozott ezüst, háromgombos, ékvéséses-indadíszes, madárfejes fibula kapcsolta össze, illetve ékítette (műhely-párhuzamai: Bökénymindszent és Szabadka). A nyaklánc 170 db színes üvegyöngyből állott. A bőr- vagy szövetövet egyszerű, ovális vasesat fogta össze. A talán fásliszerű lábbelikhez két-két ezüstrót tartozott a lábszáraknál. A medencéről egy kettős kónikus orsógomb is előkerült. A temetkezés tanyaszerű gepida szállás emléke az 5. század második feléből.

Irod.: I. Glodariu, Ein Grab aus dem 5. Jahrhundert in Slimnic. Germania 52(1974), 483–489; Bóna, ET 145.

Cseh János

Szentes (Csongrád megye) Tisza–Veker–Kórógy által határolt területe az 5–6. századi gepida királyság központi részéhez tartozott. A szentesi határ legjelentősebb gepida temetői: a berekháti, a nagyhegyi és a kökényzugi temetők; jelentősebb lelőhelyre utaló szórványleletek a zalotai határrészből, Bökénymindszent megnevezéssel ismertek. A város belterületén, a Kurca-ér partján gepida sírok kerültek elő (Petőfi u.). A gógányparti határ 1903-as szórványleletei valószínűleg a berekháti temetőhöz tartoztak. A tiszai átkelőhely folyamatos lakottságára utalnak a Szentes környéki szórványleletek: Fábiansebestyén (ezüstoffibula), Csongrád-Kettőshalmi-dűlő (aranyozott ezüst fibulapár és bronzlemezes ezüstcsat), Kunszentmárton-Péterszög (pontkörös díszű bronzfibula).

Irod.: Csallány, Gepiden 376; Sevin, Die Gebiden 107–118.

Nagy Margit

Szentes-Berekhát (Csongrád megye) Az alföldi gepida királyság eddigi legnagyobb lelőhelye a város déli határában, a Tisza mellékágaitól körülvett Kontra-tó és a Bereklapos melletti szentes-berekhádi partoldalon feküdt. Az első leleteket 1897-ben találták; a temető feltárását 1898–1930 között Csallány Gábor végezte. Összesen 306 sír és nagy mennyiségű, sírszám nélküli szórványlelet került elő. Valószínűleg a temetőhöz tartoznak azok a szórványleletek is, amelyeket a Gógányparttól Farkas Sándor gyűjtött be 1903-ban. A szentes-berekhádi temető népének vezetői a teljes fegyverzetű, kardos-pajzsos-lándzsás harcosok közé tartoztak. A közharcosokat a kardos, lándzsás és íjász fegyveresek alkották. A temetőben a fegyveres férfisírok aránya magas (a férfiak 56%-a), ugyanakkor igen jelentős a legszegényebb, melléklet nélküli sírok aránya is. A népesség társadalmi-vagyoni helyzetének értékelését azonban az egész temetőre kiterjedt sírrablás erősen gátolja. A legmagasabb rangú fegyveres férfiak itáliai osztrogót fegyverműhelyekben készült, aranyozott bronzsisakot viseltek (Baldenheim-típusú sisaktöredékek). A férfiviselet tárgyai közül említésre méltók a rekeszes kőberakással díszített csatok. A női sírok ékszereiből az ezüsből és bronzból öntött, kisméretű fibulák maradtak meg. A temetőt az 5. század második felétől a 6. század középső harmadáig használták.

Irod.: Csallány G., Régi germán sírmező a szentesi határan. ArchÉrt 23(1903), 14–22; 24(1904), 153–170; Csallány D., Népvándorlaskori leletek Szentes-Berekhátrol. ArchÉrt 1941, 119–124; uő, Gepiden 67–104, Taf. 48–106; Bóna I., Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. MTAK 27(1978), 124–133; H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Graz, 1974, 733–734, Taf. 261, 21–22, 84, Taf. 269, 12, 35, 1275–1278 – téves, túl késői keltezésekkel.

Nagy Margit

Szentes-Kökényzug (Csongrád megye) A Körös déli partján, a Tisza–Körös torkolatánál fekvő, 74 sírből és szórványleletekből álló gepida temető, melyet Csallány Gábor tárt fel 1932–1934 között. A temető népe halászatból és állattartásból élő közösség lehetett, mely az 5. század második felétől a 6. század első harmadáig élt Szentes-Kökényzugon. A fegyveres férfiak a kardos-lándzsás és az íjász harcosok közé tartoztak (5 sír); használati tárgyaik közt a juhnyíró olló és a vasszigony is megtalálható. Az ékszeres nők (6 sír) sírjaiban az egyszerűbb, olcsóbb ezüst- és bronzfibulák maradtak meg. A fibulapárokat a vállra tűzve, gyöngycsüngős díszítésekkel hordták. Koporsós sírt egy esetben figyeltek meg. A temető edényanyagából a pecsételt kerámia hiányzik.

Irod.: Csallány, Gepiden 24–29, Taf. I–XXI; H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Graz, 1974, 732, Taf. 261, 64, 19, 751–752, Taf. 263, 66, 4–5, 760, Taf. 264, 67, 11, 774, Taf. 266, 68, 17; B. Schmidt, Reihengraber und ihre historische Interpretation. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin, 1975, 203.

Nagy Margit

Szentes-Nagyhegy (Csongrád megye) A Veker-ér déli partján, a szentes-nagyhegyi magasparton Csallány Gábor 1930–1941 között szarmata, gepida és avar temetőt tárt fel. A 79 sírből és több szórványleletből álló gepida temető – kirabolt és melléklet nélküli sírjai ellenére – az 5–6. századi gepida királyság egyik jelentős lelőhelye. A fegyveres férfisírok aránya magas (a férfiak 61%-a). A korabeli sírablás következménye, hogy az ékszeres nők aránya lényegesen alacsonyabb (a nők 38%-a). A férfiak többségét íjjal és nyíllal (9 sír) vagy lándzsával temették el (6 sír); a teljes jogú szabadok a kardos-pajzsos és a lándzsás-pajzsos harcosok. A szabad asszonyok viseletéhez borostyán- és üvegyöngy nyakláncok, aranyozott bronz- vagy ezüstfibulák és ezüstveretes szalagok tartoztak. A temető kiemelkedő leletei a 15. és a 77. sír nemesasszonyainak sasfejes övcsatjai és a 84. sírban eltemetett nő skandináviai eredetű egyenlő karú fibulája, melyet az 1. germán állatstílus klasszikus állatfiguráival díszítettek. A 29. sír Sucidava-típusú bizánci csatja és címer formájú szíjvége alapján a temetőt a 6. század második harmadában is használták.

Irod.: Csallány G., Jazyg és germán leletek a szentesi múzeumban. Dolg 8(1932), 155–163, 49. t.; Csallány D., A szentes-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai. ArchÉrt 1941, 127–161, 34–39. t.; uő, Gepiden 44–65, Taf. 22–48, 250, 252; H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Graz, 1974, 734, Abb. 43, Taf. 261, 64, 23; Bóna I., Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. MTAK II. 27(1978), 131–136.

Nagy Margit

Szolnok-Szandaszőlős-Repülőtér Gepida temető. Az 1952–1953., 1955. években az Alföldről eddig ismert legnagyobb kora középkori gepida temető 222 sírját sikerült itt megmenteni, valamint további 15 sírből leleteket összegyűjteni (Kaposvári Gyula, Kovrig Ilona, Szabó János Győző), ezzel azonban a temető nincs feltárva. A temetőt a gepidák közvetlenül a hunok felett aratott győzelmük után nyitották és az avar hódításig használták (455–567). Valamennyi sír keletelt, számos halott vaskapcsos koporsóban nyugodott. A kiterjedt sírdúlás ellenére a temető a gepida királyság teljes és sokoldalú emlékanyagát őrizte meg, amelyből a remekbe készült ékvéséses, bepecsételt, besímított és hullámvonaldíszes edényeken és számos fegyveren kívül a 91. sír Odoaker kori fibulája, a 73. sír germán 1. stílusú import fibulája és a 154. sír sasfejes csatja emelkedik ki.

Irod.: Közöletlen. Előzetes ismertetései: Kovrig I., in: Magyarország régészeti leletei, Budapest, 1957, 301–312; Csallány, Gepiden 211–212. – az utóbbi hibás adatokkal.

Bóna István

Szőreg-Téglagyár (Csongrád megye) 160 sírből és több szórványleletből álló temető. A sírok többsége gepida (118 sír), kisebb számban avar kori (39). A téglagyári telep és a kübekházi országút mellett agyagkitermeléskor sírokból származó szórványleletek kerültek elő, ezek hitelesítésére 1902-ben Reizner János kutatóárkokkal átvizsgálta a területet (I–VII. sír). A temető sírjai a folyamatos agyagkitermelés miatt a következő években is pusztultak (VII–XXX. sír). Említésre méltó a XII. sír, melyben I. Anastasius (491–518) ezüstérméjét találták. 1942-ben a szőregi vasúti megállótól délre, a kübekházi országút és az ezzel párhuzamos téglagyári dűlőt között Csallány Dezső 130 sírt talált, ezzel a gepida temető megmaradt részét valószínűleg teljes egészében feltárta (Szőreg, „A” temető). Az agyagos partoldalon a sírok északnyugat–délkelet- tengely körül, mintegy 100×60 m-es területen kerültek elő. A gepida temető déli és nyugati szélén avar kori sírok találhatók (köztük 20 fülkesír). A temető népe a gepida királyság védelmi és kereskedelmi feladatait láthatta el az 5. század második és a 6. század első felében a Tisza–Maros torkolatánál. A fegyveres férfisírok aránya jelentős; ezek a sírok a

temető középső tengelyében feküdtek (15 sír). A legmagasabb rangú harcos (128.) teljes fegyverzettel rendelkezett (karddal, pajzsával és lándzsával), a fegyveres férfiak többsége a kardos vagy a lándzsás harcosok közé tartozott. A hosszú, kétélű kardok markolatának végét díszítő gomb zárta le; a markolathoz hengeres mécszkő gyöngyöt erősítettek. A fém ékszereket és borostyángyöngyöket viselő asszonyokat a fegyveres férfiak közelében temették el. Viseleti tárgyaik szerint a pannoniai langobardokkal (S formájú fibula) és a Duna-menti bizánci kereskedőkkel (rögzítőfüles bronzcsatok) egyaránt kapcsolatban lehetnek. A temető legjobb minőségű ékszere egy aquileiai típusú spiráldíszes aranyozott ezüstfibula (19.). Az italo-germán ékszművesség kedvelt formáját feltehetően gepida ötvös készítette az 5. század második felében, majd a fibula hosszú használat után, kopottan került a sírba. A temető másik jelentős ékszere a 29. sír üvegberakásos lábú, pontkörös díszű bronzfibulája, mely a gepida területen készített hasonló ékszerek közül a legkorábbi példánynak tartható. A temető agyagedényei többnyire a gazdagabb sírok mellékletei; a pecsételéssel vagy besímitással díszített darabok a fegyveres férfisírokból vagy az ékszeres női temetkezésekből kerültek elő. A 23. kardos férfisír kiöntőcsöves edényét besímitás és háromféle pecsételt minta, valamint kereszt formájú karcolat díszíti. A temető legkésőbbi gepida sírjai a délkeleti oldalon találhatóak (köztük a bolygatott 103. és 11. lovassírok). Az észak-déli irányítású avar sírok ásásakor egyes gepida temetkezéseket megbolygattak. A gepida temető sírjainak jelentős része – az avar koriakkal együtt – módszeres sírablásnak esett áldozatul.

Irod.: Csallány, Gepiden 146–168. Taf. 105, 161–188, 207, 260–263, 267, 281; Bóna, A középkor hajnala 100, 7. kép; Nagy M., A gepidák kora (454–567/568), Szeged története I, 1983, 158–162, 27. kép.

Nagy Margit

Tiszafüred (Szolnok megye, tiszafüredi járás) A Közép-Tisza-vidéki város környéke az alföldi gepida településterület – Szentes, Hódmezővásárhely és Szolnok mellett – leletekben leggazdagabb térsége.

1. 1895-ben a Vasútállomás (Lipcsey-téglavető) előkelő gepida nő észak-déli irányú, kb. 1 m mély temetkezésére leltek. Ruháját különleges, aranyozott bronz, ékvéséses, ékkőberakásos, négyszögletes „fejű” fibula fogta össze és ékítette. Műhely-párhuzamát a bocsári/bocari temetőből ismerjük. Áttört korongos, madárfejes, rekeszes ezüstbrossa is volt, melynek kapcsolatai a langobardok és tovább az alamannok, frankok felé vezetnek. Karjain/csuklóin megvastagodó végű, vésett díszű, súlyos ezüst karpereceket viselt. A leletegyüttes egy közeli udvarházat jelez az 5–6. század fordulóján.

2. Ugyancsak gazdagabb női temetkezésre utal egy (ismeretlen lelőhelyű) 1907-ből származó aranyozott ezüst, ötgombos, spiráldíszes, almandinberakásos fibula. Korban is megfelel az előző sírnak, mivel az 5. század végére, a 6. század elejére datálható.

3. Nagyobb gepida temetőre utalnak a századfordulóról való, ismeretlen lelőhelyű emlékek, így két D alakú bronzcsat, vas szőröcsipesz (*pinzetta*), kétsoros fésű és három korongolt, besímitott díszítésű bögre. A 6. század első felére keltezhetőek.

4. Nagykenyerföldek. 1975–1976-ban a várostól keletre 20 kirabolt, nyugat-keleti tájolású, a 6. század első felére tehető sír került föltárássra. A fegyverek: kard, lándzsa, pajzs és nyilak. A viseleti és használati tárgyak: gyöngyök, fésűk, csatok, orsók stb. A kerámia pecsételt és besímitott díszítésű.

5. Külsőfokpart 28/A. és 30. 1969-ben a lelőhelyen gepida település objektumait, 3×3 m-es, négyszögletes, földbe süllyesztett házát, nagyobb méretű gödrét tárták föl. Az emlékanyagban durva és korongolt (házi- és dísz-)kerámia, valamint egyéb leletek (agancs, orsó stb.) találhatóak.

6. A város nyugati szélén a Morotvaparton 1984–1985-ben a 6. század első felére keltezhető település részletét leletmentették. A föltárt/megfigyelt 9-10 kunyhó (átlag 10 m²-es alapterülettel), három verem és egy szabadtéri tűzhely(?) 250-300 m hosszú területen helyezkedett el magányosan vagy tömböket alkotva, reprezentálva ezzel a tanyacsoportos vagy csoportos települési formát. A kerámiában a durva fazekakkal szemben a korongolt, szemcsés és fésült, valamint bepecsételt és besímitott díszítésű fazekak, bögrék stb. domináltak. Említésre méltó a csontmégmunkáló műhely és szövőház.

Irod.: Csallány, Gepiden 217–218; Fodor I., Rég Füz I. 29 (1976), 61; Bóna I., Rég Füz I. 23 (1970), 54–55; uő, A középkor hajnala 27; Cseh J., A koranépvándorláskori (gepida) telep. Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok, 1991, 157–226.

Cseh János

Tiszafüred-Nagykenderföld (Jász-Nagykun-Szolnok megye) Gepida temető. 1975–1976-ban 20 gepida temetkezést sikerült itt feltárni, egy részben elpusztult, részben feltárhatatlan temetőből. A jómódú közösség feldúlt sírjai gazdag késő gepida kerámiát szolgáltattak.

Irod.: Közöletlen. Előzetes jelentései: ArchÉrt 103(1976), 300 (*Fodor I.*), 104(1977), 269 (*Bóna I.*).

Bóna István

Törökszentmiklós (Szolnok megye, szolnoki járás) A város térségében népvándorlás kori gepida leletek:

1. Bartapuszta. 1932-ben a várostól délkeletre valószínűleg sírból korai népvándorlás kori ovális, vésett díszítésű bronz övcsat került elő.

2. Téglagyár. A helység keleti szélén 1940 júniusában temetkezésekre bukkantak, a leletek jó része női sír(ok)ra utal. A két aranyozott ezüst, három- és ötgombos, vésett (*Kerbschnitt*) díszítésű, indamintás fibula tipikus Tiszavidéki ötvösmunka. A nagyobbik ékszer a meroving régészetben Hahnheim-típusnak nevezett csoportba tartozik, testvéreit pl. Hódmezővásárhelyről és Magyartésről ismerjük. A kisebbik ruhakapcsoló tú jóval gyakoribb forma Gepidiában. A leletegyütteshez még két ovális bronzcsat (öv vagy tarsoly zárására), bronzcsüngő, pikkelymintás lemez, két borostyángyöngy, két kettős kónikus orsógomb, egy kétoldalas csontfésű és két fenékö tartozik. Kora a 6. század első fele és középső évtizedei.

3. Batthyány u. 54/A. Korábban előkerült leletek nyomán 1982 októberében 7 nyugat–keleti tájolású gepida temetkezés (közte egy lósr lánzsával) látott napvilágot. A női, férfi- és gyermeksírokból besimított díszítésű bögrék, csüngődíszes bronz fülönfüggő, csont sűrűfésű, ovális bronz és vas öv- és egyéb csatok és tarsolykészlet (kés, csiholó, kova) került elő. Koporsónyomokat is sikerült megfigyelni. A nagyobb temetőre valló leletek a 6. század középső évtizedeire keltezhetők. Föltételezhető, hogy innen való három, a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő edény az 1880-as évek közepéről.

4. Erdős u. 50. 1980–1982. A város északnyugati részén, az előző lelőhelytől délnyugatra, 150–200 m-re a sírokkal egykorú fazekasmedencére bukkantak (ld. még Szelevény és Szolnok-Zagyvapart). A feltűnően gazdag leletanyagot nagyobb méretű edények, füles korsók és kiöntőcsöves kerámia alkotja olyan besimított és különösen bepecsételt díszítéssel, amelynek pontos analógiái vannak a temető sírkerámiájában.

Irod.: *Csallány*, Gepiden 214, 237, 242–243; *Cseh J.*, in: A Nagykunság régészeti emlékei. Szolnok, 1984, 10; *uő*, Gepida fazekasmedence Törökszentmiklóson. ArchÉrt 117(1990), 223–240.

Cseh János

4. 3. A langobardok története és régészeti emlékei

Langobardok Őstörténetüket saját emlékezetük nyomán szokás felvázolni. Alapja a langobard Paulus Diaconus által a 8. század végén összeállított krónika, a *Historia Langobardorum*. Szerzője felhasználta a 643 táján írásba foglalt langobard Eredettörténet, az *Origo gentis langobardorum* 668–670 között átírt egyik változatát. Paulus és a ránkmaradt *Origo gentis langobardorum* a 6–7. században széles körben elterjedt elképzelést követve *Scandinavia*, illetve *Scadanan* „szigetére” helyezi a langobardok bölcsőjét, minden germánok képzelt mítikus őshazájába. A langobardok skandináv eredete és fantáziadús korai vándorútja (egy „hosszú” útvonalon: a *Scadannal* azonosított Skana/Schonenből Gotlandon, a Baltikumon, a Visztula-vidéken át az Elba-vidékre, vagy „rövid úton” Schonenből Holsteinen át az Elba-vidékre) a *Scandza*-mítosz nyomán került be az újkori történetírásba. A *Scandza*-*Scandinavia* „őshaza”-elképzelés az 5. századi Ablabius elveszett gót történetéből terjedt el, onnan került 551-ben Jordanes gót történetébe. A 6–7. században népszerű toposzá válik, átkerül a frankok, burgundok, később a szászok „őstörténetébe” is. Az eredeti langobard *Origóban* még aligha szerepelt, az így kezdődött: *Erat gens parva quae Winnilis vocabatur*. – „Volt egy kis nép, vinnileknek hívták őket.” Ez elé illesztették a 7. században az Itáliában megismert „*insula Scadanan*”-toposzt. A langobard emlékezet nem őrizte meg egy régesrégi tengeri út, egy tengeren túli őshaza emlékét. Az *Origo gentis langobardorum* eredeti szövegét leghívebben tolmácsoló, s más korai hagyományokat is közvetítő, 9. század eleji *Historia Langobardorum codicis Gothani* a langobardok régi hazáját még „*Scatenau(g)e Albiae fluvii ripa*” az „Elba folyó menti Sötétmező”-nek nevezi. Egy már a *Scandza*-toposszal vegyülő itáliai langobard forrás nyomán őshazájukat (*Scathanavia*) a „*Danuvium*” és a „*mare Ocianum*” közé, tehát a kontinensre helyezi az „ős”-*Origóval* egykorú(!) 7. századi frank Fredegarius is (Chron. III. 65). Az Elba-melléki őshaza részeinek nevét ismeretlen langobard hagyományból Paulus Diaconus őrizte meg: *Scoringa* ’Partvidék/Szirtvidék’ (Hamburg környéke) és *Mauringa* ’Moorland/Mocsárvidék’ (a mai Moswidi kerület).

A nagy délre vándorlás előtti időkből csak egy mitikus őszanya, Gambara és fiai, a heroszpár Ibor és Aio/Agio nevét és hőstetteit jegyezte meg az emlékezet, s foglalta írásba a langobard források nagyobb része. Őseiket e mondai korban *winnilek*nek nevezik, ami valójában küzdőket-harcosokat jelent, a langobardok népe Itáliában is *harimanni/exercitales* 'harcosok'. A saját maguk által is „Hosszúszakállú”-nak értelmezett „*Langobardus*” nevüket a mítosz szerint Fre(y)a istennő közbenjárására Votan/Godantól kapták volna. Mivel a ránkmaradt itáliai langobard forrásokban a valóságos eseményekre és személyekre vonatkozó emlékezet csak a Kr. u. 380/400 körüli időig nyúlik vissza, a langobard mítoszok őstörténeti értéke a fent ismertetettekkel kimerül.

Valóságos írott történetük századokkal korábban kezdődik. Kr. u. 5-ben Tiberius az Elbáig hatolva megveri többek között a *langobardus*okat, akiket tábori történetírója, a szemtanú C. Velleius Paterculus jellemzett először: „*Langobardi, gens etiam germana feritate ferocior*” (Historia Romana II. 106, 2), „a langobardok: nép, amely vadabb, mint a germán vadság” – máig ezzel a mondattal jellemzi az olasz konzervatív egyházi és nemzeti „római” szemléletű történetírás a hat-hétszáz évvel későbbi itáliai langobardokat. Strabon (†19) ekkortájt jegyzi fel, hogy a „*langobardusok*” egy része – nyilván Tiberius támadása következtében – az Elbán túlra menekült (Geographika VII. 1. 3). A következő évtizedek germániai eseményei kapcsán C. Tacitus két ízben említi a „*langobardusok*”-t. 17-ben a Róma-barát Maroboduus markomann király szövetségét elhagyva Arminius szövetséges seregében győztesen harcolnak egykori vezetőjük ellen (Ann. II. 45), a 47/48-ban zajló események során pedig egyedül képesek voltak a hatalomba visszajuttatni Italicus cherusc királyt az ellene szövetséget kötött erők ellenében (Ann. II. 17). Sikereik nyomán Tacitus 98-ban lezárt művében elismerően ír róluk: „*Langobardos paucitas nobilitat*” – „a langobardokat csekély számuk teszi nemessé” ti. olyan vitézül őrzik függetlenségüket a körülöttük élő hatalmasabb *sueb* „*natiókkal*” szemben (Germania 40). Elba bal parti hazájukban írja le őket a 2. század közepén Ptolemaios, akinél azonban valamivel délebbre, a mai Lüneburger Heiden szerepelnek a *Lankobardi* (II. 11. 9). Innen levonulva támad egy – állítólag – 6000 főt számláló seregük a rejtélyes *Obiival* együtt 166/167 telén Arrabona és Brigetio között a Dunán át Pannonia ellen, kísérletük azonban véres kudarccal végződik (Petrus Patricius fragm. 6 nyomán Cassius Dio 71, 3, 1a). Ezután 489 tájáig semmiféle írott forrásban nem szerepelnek.

Őshazájuk emlékét a középkoron át máig megőrizte a helyi emlékezet. 780-tól a karoling forrásokban *Bardungawi* néven szerepel, ez a *Bardengau* 1205-ig fennállott. Központja a máig meglévő Bardowick város volt. E nevekből kiviláglik, hogy a langobardok eredeti neve *Bard/Barden* volt, szomszédaiak gúnyolhatták őket *Langbartnak*; e nevet a római kortól maguk is vállalták.

Őstörténetük 1869-ben elkezdett felvázolásában csakhamar döntő szerepet kezdett játszani a régészet. Az antik forrásokban megjelölt Elba bal parti síkságon valamennyi korabeli germán törzs harciasságát túlszárnyaló, „állig felfegyverzett” népesség urnatemetőinek sorozatát tárta fel. 1–2. századi temetőik belső szerkezete, a fegyveres szabadok nagy száma szinte kézzelfoghatóvá teszi Tacitus jellemzését. A Kr. születése körüli időben korábbi temetőik (= falvaik) egy részét feladták, sokat újból használatba kellett venni vagy új temetőket kellett nyitni, mindez Tiberius pusztító hadjáratának bizonyítéka. Azon „római kori” temetőik és falvaik, amelyek élete nem szakadt meg, szerves folytatásai a Kr. e. 120-tól Krisztus születéséig terjedő Seedorf, az utóbbi a Kr. e. 300–120 közé keltezett Ripdorf, az pedig a korai vaskori Jastorf-kultúrának. A langobard nép tehát a nagy vándorlás előtt egy teljes évezreden át nagyjából ugyanott élt, ahonnan saját emlékezte szerint elindult. Azok a régészeti elméletek, amelyek a Kr. előtti évszázadokban a fent nevezett kultúrák egyikét vagy másikat Skandináviából próbálták származtatni, mára túlhaladottá váltak, a római írott források és a régészet egybehangzó tanúbizonysága védhetetlenné teszi a mesés „Skandináv-elméletet”. Északi harcosok legfeljebb a nagy vándorlás kezdetén csatlakozhattak a langobardokhoz, ilyenek tartják a Rothari királyt adó *Arodus/Harodus* (az északi *Harudból*) nemzetséget, nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy Rothari felsorolt 11 őse között egyetlen északi nevű sem szerepel. Hasonlóképpen erőltetett a *Gaunak* (gót) értelmezett langobard *Gausus* nemzetség északi származtatása. A ránkmaradt személynevek és langobard szavak ófelnémet nyelven vannak, e nyelv a 6. században átesett az ún. 1. hangzóváltozáson (*Lautverschiebung*). A skandináv elmélet másik „pillére”, bizonyos langobard jogi fogalmak „visszavezetése” az óskandináv jogra, a századforduló jogtörténetészeinek volt a kezdeményezése. Módszere történelmietlen, mivel az *Edictus Rothari* és a vele egykorú (7. századi) angliai szász joggyűjtemények századokkal korábbiak, mint „az ógermán jogalkotás forrásának” tekintett, ám valójában csak a 12–13. században írásba foglalt izlandi és norvég vagy a még később rögzített Gotland szigeti jog, a *Gutalag*. A rokon szavakkal jelölt fogalmak és a hasonló társadalmi igényeket tükröző szokásjog langobard–angolszás viszonylatban a két nép és nyelv közti rokonsággal magyarázható.

A langobard társadalom a régészet tanúsága szerint a Kr. u. 2. század közepétől ugyanúgy átalakult, mint a délebbi germánoké (markomannok, kvádok, vandálok). A fegyveres nép háttérbe szorul, megjelennek az első „királyok” (*kuning/rax*). A királyok (marwedeli lovas fejedelmi sírok) hatalma már fegyveres kíséretükön (*gasindium*) nyugodott. E korai királyokról az itáliai langobard hagyomány már nem tudott. Emlékezetük 380/400 táján kezdődik, ekkoriban egy részük már a *Golaida/Golandában* lakott, ami az Elba középső

folyásvidékének felelhet meg, Magdeburgtól Drezdáig. Itt választották hagyományuk és királylistájuk szerinti „első” királyukat, a Guging nemzetségbeli Agilmundot (akit a mitikus ős Aio/Agio „fiának” képzeltek). Az utána következő királyok még mindig mondai figurák, az első biztosan történelmi személy a Lething nemzetségbeli Godeoc/Godoïn, akinek vezetésével a 480-as évek vége felé benyomulnak a *Bainai*ba, a 9. század elején „megmagyarozott” nevén a *Beovini*dísbe, vagyis a Cseh-medencébe. Az *Origo gentis langobardorum* és Paulus Diaconus további vándor-állomásai (*Anthaib*, *Burgundaib*) népv nevekből alkotott képzeletszülte országok, az ezeknek hitelt adó történészek körében született meg az „örök vándor” langobard fogalom. Történetük 488 után lép biztosabb talajra, a langobard emlékezet megőrizte a *Rugilanda*, a *Rugorum patria* nevét, ahonnan röviddel megérkezésük előtt „Audoachar”-Odoaker elűzte a rugiakat. Azt azonban csak a *Historia Langobardorum codicis Gothani* tudja, hogy a Rugilandot az ismeretlen nemzetségbe tartozó Pero (akit csak közvetetten, elődjére és utódjára utalva nevez királynak) hódította meg. Pero nevét a Lething-dinasztia töretlen folyamatossága és legitimitást biztosító szerepe miatt a többi forrásból, még az *Edictus Rothari* királylistájából is kihagyták. Pero után Godeoc fia, Claffo állította vissza a Lethingek uralmát. Az ő fia, Tato vezetésével keltek át a langobardok a Dunán és foglalták el a „Feld”-et, a régészet valószínű eredményei szerint a mai Tullnerfeldet (a Morvamező/Marchfeld belső területe a 6. században lakhatatlanul elmoszarasodott, s egészen a 9–10. századig lakatlan). Az eseményre a herulok bukása (508–510 között) előtt 3 évvel került sor, vagyis 505/507 táján.

A „Feld”-re költözés után a langobardok kénytelenek voltak elismerni a pannon–noricumi térség urainak, a heruloknak a protektorátusát és tributumot fizetni nekik. A langobard emlékezet szerint saját hibájukból (Rometruda-saga, amely szerint Rometruda, Tato lánya orvul meggyilkolta a herulok követét), a kortárs Prokopios szerint viszont „a világ legmocskosabb emberei”, a herulok rablási vágyából, háború tört ki a két nép között. A döntő csata a langobardok teljes győzelmével végződött, Rodulf herul király elesett, a herul nép három különböző irányba elmenekült. A délkelet felé menekülőket a langobardok Pannonián át gepida és keletrómai területre üzték.

Röviddel a győzelem után Tatót unokaöccse, Winigis fia, Wacho megölte, s maga foglalta el a Cseh-medencétől Észak-Pannoniáig terjedő langobard földek királyi trónját (510 körül). A kortársi és korai langobard hagyományban nincs jele annak, hogy Wacho cselekedetét elítélnék, uralmát törvénytelennek tartanák. Tato és fiai detronizálása valószínűleg egyaránt létérdeke volt a langobardoknak és a Lethingeknek. A hatalma csúcán álló Nagy Theoderik számára minden bizonnyal persona non gratának számított fegyverrel fogadott fia, Rodulf gyilkosa, Tato, s nem lehetett róla más véleménye Herminafred türing királynak sem, aki éppen 510-ben került rokoni és szövetségi kapcsolatba a nagy osztrógót királlyal. A langobardokat Tato uralma alatt az elszigetelődés, vagy ami rosszabb: két oldalról jövő támadás fenyegette. A Wacho-puccs a Lethingek semleges ágának hatalomátvétele volt, Wacho politikai tettei ismeretében az erőviszonyok olyan józan mérlegelése, amellyel a langobardok egyetértettek.

A pannoniai korszak története 643-ban röviden, de minden bizonnyal reálisan szerepelt az eredeti *Origóban*, Wacho a legitim királyok számozott sorrendjében még a nyolcadik az egykorú *Edictus Rothari*ban. Az átdolgozott *Origo gentis langobardorum* és nyomában Paulus Diaconus a Lethingeket erőszakkal félreállító Gausus nem tisztára mosása érdekében a gyökerekig meghamisítja Wacho korszakát. A korszak valós történetét 510–552 között a kortárs Prokopios (*De bello gothico*), 539/552–558 között Agathias (*Historiarum libri*) 566–582 között Menander Protektor (*Excerpta de legationibus*) görögül, más kortársak latinul jegyezték fel. Így Jordanes 539. és 551. évi eseményeket (Rom. 386), Nicetius Treveriensis 566 körüli eseményeket, Gregorius Turonensis 575-ben lezárt I–IV. könyvében (*Historia Francorum*) 531–575 közötti kapcsolatokat, Marius Aventicensis (539–581) az 556–580 közti eseményeket. A 612 előtt író Secundus Tridentinus az Agilulf és Theodelinda fiát, Adalwald trónörökösét 603-ban katolikussá keresztelő apát-püspök művéből (*Langobardorum gentis historiola*) csak Paulus Diaconus kivonatolt néhány fontos – itáliai vonatkozású – adatot. Mindezek fényében a pannoniai korszak merőben másként értékelendő, mint az eddigi – vezérfonalként az itáliai langobard krónikákat követő, s nekik túlzott hitelt adó – történetírás.

Wacho már uralma elején feleségül vette Rodulf herul király foglyul ejtett lányát, Silingát. Ezzel a langobardok és a Lething nem számára eleget tett a legitimitás követelményének, a Duna-vidék népei szemében pedig Rodulf király örökébe lépett. E lojális lépést minden bizonnyal barátnak tekintette Nagy Theoderik és Herminafred türing király is. Ugyanakkor a herulok szétfutása után a pannon térségben nem maradhatott hatalmi vákuum, ezt az *Origo gentis langobardorum* is alátámasztja: „Wacho a Langobardok uralma alá hajtotta a suavokat (szvébeket).” A szvébek a 6. század második évtizedében már csak a Dunától délre, Pannoniában laktak, régészeti leleteikből ítélve nagyjából a Balaton-vidékig. A szvébek 568-ra csaknem teljesen beolvadtak a langobardokba, bár néhány önálló közösségükre utaló *Suave/Soave* nevű falu még létezett a középkori Észak-Itáliában. A szvéektől lakott Észak-Pannoniánál délebbre Wacho egyelőre nem nyomulhatott, a kor szokása szerint lakatlan senkiföldjét hagyott országa és Nagy Theoderik Dráván túli gót Pannoniája között. Ugyanakkor

a Drávát észak felé az osztrogótok sem lépték át, a kortárs Prokopios részletes és pontos leírása szerint birtokaik északi határa 535-ben a Dráva volt. A régészeti leletek teljes hiánya a 6. század első harmadában a Dél-Dunántúlt ugyanolyan lakatlan határvidéknek mutatja, mint a Kis-Kárpátoktól keletre fekvő Kisalföldet vagy a Duna–Tisza között, mindazon történelmi munkák és atlaszok, amelyek az osztrogótok, langobardok, gepidák országát ezekre a területekre is kiterjesztik, fantáziatermékek.

Wacho Lething rokonaival negyed századon át békésen megosztozott a hatalmon. Mivel sem első, sem második házasságából nem született vagy nem maradt életben fia, utódjaként-trónörökösként egyik unokaöccsét vagy más rokonát (*anepsios*), Risiulfot vette maga mellé. A gyermektelen Silinga halála után északnyugat felől, az akkor hatalmuk delelőjén álló türingek irányából igyekezett népe s a maga uralmát biztosítani. Még az 510-es évek vége felé feleségül vette Bisin/Pisen, langobard nyelven *V/Fisu* türing király lányát, Raicundát, akitől az évtized végén (519–520 körül) Visigarda nevű lánya született. A türing származású királynő bátyja, Herminafred király, Nagy Theoderik unokahúga, Amalaberga férje volt. A türing házassággal Wachónak sikerült belépnie a királyok „nemzetközi” családjába, s a türingekkel jó kapcsolatokat kiépíteni. A ránkmaradt langobard emlékekben, a fémművészetben és fazekességben jelentős hatásokról tükröződnek. A türing királyi házat és Turingia függetlenségét megsemmisítő frank támadás (Theuderik és Chlotachar, 531) idején Wacho sikerrel elszakadt korábbi szövetségeseitől. Visigarda lányát 531/32 körül eljegyezte a türingek felett győzedelmeskedő Theuderik király fiával, Austrasia trónörökösével, I. Theudeberttel (534–48), s a kiskorú lányt tüstént Galliába küldte (tényleges házasságkötésükre csak hét évvel később, 538/39 körül került sor). Mindez nem akadályozta meg abban, hogy – a régészeti leletek vallomása szerint – számos türing menekült befogadjon, egyes langobard közösségekben (Tamási) türing viseletű, türing használati tárgyakat magukkal hozó emberek tűnnek fel.

Az egyre erőszakosabban kelet felé hatoló Meroving királyok elleni védekezésül az 530-as években új szövetségi rendszert kellett Wachónak kiépítenie. Trónja és népe biztosítását célozta harmadik házassága Elemund gepida király lányával, Ostrogothóval, langobard nyelven *Austrigusával* (534/35 körül), majd röviddel a bizánci–osztrogót háború kitörése után (535/536 körül) szövetségkötése I. Iustinianus (527–565) császárral. Az osztrogótok kezdeti sorozatos vereségeit kihasználva Wacho megszállja a Dráváig terjedő pannoniai senkiföldjét – e második foglalást újonnan nyitott langobard temetők sora igazolja. Előnyomulása fölött mind gepida, mind bizánci szövetségesei szemet hunytak. Az általános háborúskodásba beavatkozó Merovingokkal továbbra is igyekeznek tartani a jó kapcsolatokat, Austrigusától született gyermeklányát, Waldaradát eljegyezi I. Theudebert 3–4 éves fiával, a későbbi I. Theudebalddal. Minden irányban szilárd szövetségi kapcsolatai révén sikerül a langobardokat távol tartania a kritikusi 539. év új háborújától. Vitigis osztrogót király segélykérését (539. február) arra hivatkozva utasítja el, hogy ő a császár „barátja és szövetségese”. I. Theudebert követelése ellenére (Agathias I. 4) sikerrel távol marad a frankok itáliai, apósa és gepidái al-dunai közös Bizánc-ellenes támadásától is – nincs kizárva, hogy a trónutódlás körül kitört zavarokra hivatkozva. Austrigusától az 530-as évek második felében ugyanis fia született, Waldari. A trónt természetesen fia számára szerette volna biztosítani, emiatt kijelölt utódját, Risiulfot száműzi, s nem sokkal halála előtt megöleti (539 körül). Wacho halála 540-re tehető.

A joggal Nagynak nevezhető Wacho három évtizeden át állt a langobardok élén, s országát nemcsak kiterjesztette, immáron a Cseh-medencétől egészen a Dunáig–Dráváig, de békéjét is mindvégig megőrizte. Ennyi ideig s ilyen sikeresen csak egyetlen másik langobard király uralkodott, 200 évvel később Liutprand (712–744). Wacho az egyik langobard hagyomány (*Historia Langobardorum*) szerint nem költözött be Pannoniába, a türingekkel, frankokkal szomszédos Beovinidiszban volt a palotája, ott is temették volna el, más langobard hagyományok azonban nem szólnak erről.

A gyermek Waldari mellé a langobardok gyámot (*mundualdot*) állítottak, apja második, türing feleségének rokonát, a Gausus nembeli Audoint. Waldari helyzete válságosra fordult, amikor biztos támasza, nagyapja, Elemund gepida király 546-ban elhunyt, s a kiskorú gepida tónörökös, Ostrogotha menekülni kényszerült a hatalmat megragadó Turisind király elől. Nővérénél, a langobardok özvegy királynőjénél talált oltalmat. A királynő utolsó kísérletként fia élete és trónja megmentésére a Merovingokra próbált támaszkodni. Eljegyzett lányát, Waldaradát az austrasiai udvarba küldi. Mindez már nem segített. A gyermek Waldari valószínűleg még ugyanazon 546-os esztendőben gyanús körülmények között meghalt, utódja a hatalom tényleges birtokosa, Audoin lett.

Audoin első lépései a korábbi frank és gepida szövetség felmondása, s támadó katonai szövetség kiépítése I. Iustinianusszal voltak. A szövetséget a kor szokása szerint előkelő házassággal pecsételik meg. A császár elküldi Audoinnak Herminafred türing király és Amalaberga hercegnő lányát, Rodelindát, ahogyan a kortárs Jordanes hírül adta, „összeházasította” a langobardok királyát Theodahad (az itáliai gótok királya 534–536) nővérének leányával (Rom. 386). Rodelinda a második frank támadás idején, 534-ben anyjával együtt

Ravennába menekült, s ott 540-ben Belizar fogságába esett, aki Konstantinápolyba küldte. Az új langobard király most általa válik legitimé. „Sok pénzt kapva” Audoin már 547-ben Turisind gepida király és Sirmium ellen vonul. A császártól segítségül küldött 10 000 bizánci lovastól és 1500 katolikus herul harcostól (akik az előcsatározás során legyőzik a gepidák oldalán álló ariánus herulokat) nemcsak Turisind retten meg, de maga Audoin is, a harcot két esztendőre elhalasztják. A gepida háború helyett a langobardok birtokba veszik a császártól számukra „átengedett” volt osztrógót területeket, a „*Norikon polis*”-t (Poetovio), az „*Urbs Pannoniae*”-t (Siscia), valamint Dél- és Délnyugat-Pannonia számos erődjét és helységét. A Iuli-Alpokban is megszállták az erődöket (Carnium, Neviodunum), Istria északkeleti részén pedig Piquentumig nyomulva (brezjei lovassír) elválták a Tergeste (Trieszt) Tarsatica (Fiume) közti főutat, s ezzel gátat emeltek a Venetia irányából 545-től Pannonia felé törő frank terjeszkedés elé – emiatt 552-ben a venetiai frankok nem akarják beengedni a Narses seregével vonuló langobardokat, „halálos ellenségeiket”. Az 547. évi langobard előnyomulás túl is csap a megengedett határokon, betörnek a keletrómai Illyricumba és Dalmáciába, a Drina völgyén át Epidamnusig (Durrës/Durazzo [Albánia]) pusztítanak, amit a császár csak nehezen néz el újdonsült „szövetségeinek”.

A mai formájában a Gausus nembeli Audoin és Alboin dicsőítésére átdolgozott *Origo* modenai kézírata helyesen őrizte meg az Audointól elfoglalt Dél-Pannonia emlékét, a római leszármazottakról lakott új hódítást nevezi „Pannoniá”-nak, amelyet Itáliába költözésük előtt 22 évig birtokoltak a langobardok. A *XII^{decem} = decem et duodecim* helyes évszámot őrizte meg a *Historia Langobardorum codicis Gothani* is: *20 et duo ann(os)*. Az *Origo gentis langobardorum* más kézíratai, s nyomukban Paulus Diaconus eltévesztették az évszámot és 42 évet (*quadraginta duo*) írnak. Ezt a hibás évszámot szokás kivonni 568-ból. 526-ban azonban a langobard történelemben nem volt feljegyzésre méltó esemény, Nagy Theoderik halála (526. aug. 31.) nem érintette Wacho akkori politikáját.

Mivel 549. június 25-éről 26-ára virradó éjszakáján a teljes holdfogyatkozás miatt pánikba esett seregek faképnél hagyták királyaikat, akik kénytelenek voltak újabb két évi fegyverszünetet kötni, az első gepida–langobard háborúra csak 551-ben került sor, a langobardok emlékezete szerint az „*Asfeld*”-en. A csatát és táborukat a gepidák Thorismod trónörökös eleste miatt (akit nem győzhetett le párviadalban az akkortájt legfeljebb 5-6 éves Alboin, mint azt a szépséges, de csalárd itáliai Alboin-saga elmeséli, ha egyáltalán volt párviadal, inkább Amalafriid türing herceg, Audoin sógora lehetett a hőse) elvesztik, a langobardok viszont semmit sem nyernek az óriási véráldozattal kivívott győzelemmel. A gepidáknak ki kellett üríteniük az 539-ben meghódított Dacia ripensist és Moesia primát, s Bassianát is át kellett adniuk a császárnak. I. Iustinianus a béke és nyugalom helyreállítása érdekében utasítja a szövetséges királyokat (a békekötéssel Turisind újból szövetségessé vált), hogy likvidálják az egymás udvarában menedéket élvező trónkövetelőket. Audoin így szabadul meg az uralmát kezdettől veszélyeztető, törvényes jogaiért hat éven át elkeseredett harcot vívó utolsó Lething hercegtől, Hildigistól és az udvara számára nem kevésbé kellemetlen gepida hercegtől, Ostrogothától. Iustinianus azért parancsolt békét a dunai fronton, mivel végső leszámolásra készült az osztrógót Totila királlyal. 552 tavaszán Audoin 5500 langobard harcost küld Narses seregébe – az umbriai Busta Gallorumnál július elején vívott sorsdöntő csatában rajtuk s a katolikus herulokon török meg az osztrógót lovasság rohama. A csata után azonnal ki kellett őket zsuppolni Itáliából, olyan féktelenül viselkedtek. 16 évvel későbbi hadjáratuk színhelyét ekkor derítették fel. Néhány évvel később (556) a perzsa frontra, Lazikába küld Audoin a császárnak segédcsapatot (Agathias III. 20). Az 550-es évek végére a Bizáncot kivéve minden irányból elszigetelődött Audoin a régi irányba, a frankok és a Merovingok felé próbál nyitni. Sikerrel. Az ellenséges Theudebald halála (555) után Lething özvegye, Waldarada ugyan második házassága révén átmenetileg valamennyi frankok királynője lesz, de röviddel később I. Chlotachar kénytelen volt egyházi parancsra elválni tőle (556). A Lething királynő letűnését kihasználva Audoin megnyeri fia számára Chlodoswinthát, I. Chlotachar korábbi házasságából származó leányát, akinek testvére, I. Sigebert 561-től Austrasia királya lesz. A Merovingok felé ezzel helyreáll a semleges jó viszony. Audoin néhány évig még élt, halála időpontja nem ismert, sírja valahol Pannoniában lehet.

A béke megbontását nem tűrő I. Iustinianus halála (565. november) idején már Alboin a langobardok királya. A trónváltozást kihasználva 566 tavaszán váratlanul megtámadta a gepidákat és Sirmiumig szorította vissza őket. Az új császár, II. Iustinus, Kunimund gepida király esküvel megerősített ígéretére, hogy a várost önként átadja a keletrómaiaknak, felmenteti Sirmiumot, az egyesült bizánci–gepida sereg megnyeri a második gepida–langobard háborút, II. Iustinus pedig felmondja a langobard szövetséget. Alboin tudatos és erőszakos ariánus térítéssel, ortodoxüldözéssel válaszol, amelyet a katolikus Chlodoswintha nem tud sem megakadályozni, sem visszafordítani. A fenyegető bizánci–gepida retorzióktól tartva Alboin – sógora, I. Sigebert közvetítésével – 566/67 telén katonai szövetséget („örök szövetséget”) köt a Türingia keleti határai közelében tartózkodó Baján avar kagánnal. Vállalja, hogy az avar lovassereget a langobard állatállomány tizedével azonnal élelmezni kezdi, vezetőikkel a Kárpát-medencébe kalauzolja őket, s győzelem esetén a zsákmány felét és egész Gepidiát nekik juttatja. Az 567 tavaszán–nyarán vívott harmadik gepida–langobard háború igazi nyertesei az avarok voltak. A

langobard krónikák ugyan egyesegyedül önmaguknak sajátítják ki a győzelmet, más források (Gregorius Turonensis, s nyomában Fredegar, Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum codicis Gothani*) pedig egyenesen Alboinnak tulajdonítják Kunimund megölését (az *Origo gentis langobardorum*ban, valamint a kortárs Iohannes Biclaensisnél és Auctarius Havniensisnél ez nem szerepel), ám az egykorú bizánci források nem mindenben erősítik meg a langobardokat. A bizánciak Bajannak és az avaroknak tulajdonították Gepidia szétzúzását és általában a gepidák legyőzését (Menander Protektor), s ha ez túlzás is, a Dunánál vívott nagy csatában az avarok jelentős gepida erőt győztek le. Amikor 567 őszi Baján rajtaütéssel megkísérelte elfoglalni a gepidáktól a bizánciaknak átadott Sirmiumot, Alboinnak rá kellett jönnie, hogy rossz cserét csinált. 568 elején újból katonai szövetséget köt Bajannal – nyilvánvalóan közös Bizánc elleni éllel –, s ennek keretében átengedi „hun barátainak”, vagyis az avaroknak „hazáját”, Pannoniát. 568. április 2-án „*incendens et reliquens*” (Marius Aventicensis), vagyis „felgyújtva és elhagyva” Pannoniát Alboin május 20-án megkezdi Itália előzönlését. Az exodusban nemcsak harci csoportokból (*in fara*) álló hadai vesznek részt, hanem – mint valamennyi korabeli forrás egybehangzóan állítja – az egész nép, asszonyostól-gyermekestől. Kivonulásuk Pannoniából inkább menekülés volt, semmint hadmenet, házaikat felgyújtották, temetőiket kifosztották, nem hagytak hátra értéket. Országuk felgyújtása szöges ellentétben áll azzal a 8/9. századi legendával (Paulus Diaconus és a *Historia Langobardorum codicis Gothani*), hogy elvonulásukkor kikötötték volna: 200 éven belül bármikor visszatérhetnek Pannoniába. Ellenkezőleg, az avaroktól Itáliában sem érezték magukat biztonságban. Továbbra is megszállva tartották a Iuli Alpok (*Alpes Iulianae*) innenső oldalán az Itáliát védő erődöket és a Felső-Száva-völgy erődvárosait (*Carnium/Kranj, Neviodunum, Vranje, Rifnik*), ezt a *marcát* csak 600 után ürítik ki, az erődök többségét a beköltöző szlávok pusztítják el.

Pannonia más részein sem az írott, sem a régészeti források tanúsága szerint nem maradtak hátra langobardok. Alboin eleve gyengének érezte magát az itáliai hadjáratra, ezért „barátaihoz”, a szászokhoz fordult segítségért. 567/68 telén valóban tekintélyes szász kivándorló sereg csatlakozott hozzá (ők is családostól!), ezek a szászok Alboin halála (572) után Gallián keresztül visszatértek hazájukba. Számottevő gepida erők is a langobardokhoz társulnak, két rossz közül a kisebbet választva, észak-itáliai telepeiket langobard nevükön: *Zibido/Zebedo*, mintegy 15 falunév örizte meg. Az egykorú forrásokban más csatlakozott szövetségesekről nem esik szó – Alboin mindenféle népegyvelegből álló „vegyes hadát” (*Noricos, Pannonios, Suavos, Bulgaros, Sarmatas*) Paulus Diaconus ötlötte ki 4–7. századi itáliai *gentiles*-falvak nevéből, a sokat idézett helynek nincs forrásértéke.

A Cseh-medencéből már talán 490 táján, majd a *Boiohaimon* kiürítése kezdetén, az 550-es években egyes langobard csoportok Raetiába vonultak le, s a régészeti leletek tanúsága szerint (önálló langobard temetőrészletek Altenerding-Kletthamban, Passauban, Straubingban, Kelheimben) jelentős szerepet játszottak a *bajubar*/bajor etnogenezisben. Freising közelében az 1070 síros altenerdingi temető 490–580 közötti korszaka szinte semmiben nem különbözik a pannoniái – beleértve a Hegykő csoportot is – temetőktől. A bajorok „langobard korszaka” 588/89-ben Garibald herceg és családja (Theodelinda) elűzésével ér véget, II. Childepert frank király 592-ben iktatja be az első biztosan Agilulf nembeli bajor herceget, I. Tassilót.

A gepida foglyok közt volt Kunimund király lánya, Rosamunda is, akit Chlodoswintha királynő halála után, éppen 568 körül Alboin feleségül vett. Ezzel a frankokhoz fűződő vékony szál újból elszakadt, az Itáliában hadakozó langobardok már 569-ben és 571-ben támadást indítanak a Merovingok dél-galliai országrésze ellen.

Az Itália elleni langobard támadást a 7. századtól az italo-római és langobard krónikások, s nyomukban – Sevillai Izidortól alaposan kiszínezett változatban – a frank Fredegarius az „áruló” motívum beiktatásával igyekeznek enyhíteni (*Chronicon* III. 65, ezt veszi át Paulus Diaconus *Historia Langobardorum* II. 5.) E szerint a II. Iustinus feleségétől, Sophia császárnőtől vérig sértett császári helytartó, Narses hívta volna be bosszúból a langobardokat. Narses, akinek 12 éves békés uralma alatt „egész Itália boldog volt” (legalábbis a *Liber Pontificalis* I. 304 szerint), 567-ben adóügyek miatt valóban leváltják, s az is valószínű, hogy Alboin éppen a nagy hadvezér bukásának hírére szánja magát támadásra. A bizánci kortársak azonban nem vádolták Narses árulással, halála után (Róma, 570) maradványait Konstantinápolyba szállították és a legnagyobb tisztelettel temették el. Az „áruló” Narses mondjája csak a 10. században tűnik fel Bizáncban. Konstaninos Porphyrogenetos gyűjteményes munkájában részletesen szerepel (*De administrando imperio* 27) minden bizonnyal egy dél-itáliai mondából átvéve (amelyben a langobardok Pannoniából egyenesen Beneventumba mennek) s olyan tévedésekkel (Sophia helyett Iréne császárnét ír), amelyeknek nem lehet bizánci forrásalapja. Ezt a dél-itáliai mondát (Narses a bukása után Nápolyba vonult vissza) először Paulus Diaconus *Historia Langobardorum* II. 5. írja le, s szerepel a késői *Annales Beneventanibus* is. A mesének nincs történeti alapja, Narses nem játszott aktív szerepet a langobardok Pannoniából való kiköltözésében.

A történelem folyamán először s utoljára a langobardokkal települt be Pannoniába a nordikus nagyasszhoz tartozó népség. A férfiak a helyi dinári-mediterrán populációhoz viszonyítva feltűnően magasak voltak (170-180 cm), egyesek a 190 cm-t is elérték, asszonyaik is sudarak voltak (165-170 cm). A típusból következően

arcszínük világos, hajuk szőke volt. A temetőben feltárt arimanni és arimanna réteg nagyobb részben nordikus (vagy ún. Cro-Magnon-típus), jól különváltak tőlük a Duna-vidéki eredetű félszabadok és szolgák kis- és középtermetű rétege. Bár bizonyos természetes keveredés már Pannoniában elkezdődött, ez a rövid idő miatt nem volt jelentős. Itáliát az ottani korai temetők tanúsága szerint ugyanez az „óriásokból” álló langobard harcos réteg rohanta le. A hódító langobard réteg létszámára még hozzávetőleges adataink sincsenek, késői „pannoniai” korszakukat azonban Észak-Morvaországtól a Szávaig számításba kell venni. Csak így érthető, hogy a király és a név szerint is ismert 14-15 pannoniai *dux*, katonai kíséretére (*gasindi*) támaszkodva már kezdetben képes volt ugyanennyi dukátust létesíteni Itáliában. Foro Iuliumot (Cividale), s talán Brexia (Brescia) környékét leszámítva azonban mindenütt kisebbségben voltak, ez magyarázza viszonylag gyors asszimilálódásukat. 75 évvel bevándorlásuk után törvényeiket már latinul foglalják össze. Az általánosan elterjedt nézet ellentétben a langobardok nem „parasztok” voltak, legalábbis nem a szó szántóvető-gabonatermelő értelmében. Pannoniában településeik többsége erdős dombvidékek peremén található, ami jól megfelel az itáliai forrásokból és törvényeikből ismert nagyállattartó életmódnak. A falvak körüli rétek közlegelőnek (lang. *fiwaida*) számítottak, a pannoniai lósirok eredményes lótenyésztésre, a sírokba helyezett marha-, juh-, kecskecsontok pásztorkodó életmódra utalnak. A langobard nyelvben az állatállományt jelentő szó azonos jelentésű a vagyonnal: *fehu/fiho* (*Vieh*, vő. a magyar *marha* szó hasonló korai kettős jelentésével). A gabona, len stb. termesztése járulékos volt, amiként a sírokban fel-feltűnő szárnyasétel-maradványok és tojásmellékletek is azok. Tamásiban az utóbbiak 66%-a származik házityúkból, a többi vadkacsa-, vadlibatojás.

A településben jól elválik az 510–535 közti katonai megszállás az 536–568 közti népi betelepüléstől. A katonai megszállás ismérvei a második korszakban a Dráva–Száva közé tevődnek át. A noricum–pannoniai korai megszállás római castrumokhoz kapcsolódik, sorrendben: Asturis, Vindobona, Ala Nova, Arrabona, Brigetio, Castra Constantia, Aquincum, Annamatia. A hozzájuk kapcsolódó temetők vagy leletek: Erpersdorf, Wien 6(?), Schwechat, Győr, Szöny, Szentendre, Óbuda, Baracs. Római őrtornyok közelében is vannak temetőik: Maria Pensee, Bezenye, Pomáz, Albertfálva, Rácalmás. Belső Pannoniában Herculia-Tác castrumában és Fenékpusztá erődjében van biztos nyomuk, római villához kapcsolódik Kádárta temetője. A római kötődést azonban nem szabad túlértékelni, a 6. század elejére az erődökben, őrtornyokban, villákban már régen nem éltek római provinciálisnak tekinthető emberek, a védőfalakon, tornyokon s néhány még álló, de romladozó középületen kívül erre az időre Pannonia vályogépületei rég elmállottak. Egyedül az utak voltak használható állapotban, barbár hódítók számára egyenesen ideálisak. Langobard építményt eddig egyetlen római erődítményben sem figyeltek meg, nincs nyoma a Hegykő-csoport területén és idején biztosan lakott, még élő Scarabantia/Sopron városában sem, amely egyébként Észak-Pannoniában valószínűleg egyedülálló volt. Ugyanakkor a jelenlegi megfigyelések szerint a Savaria–Keszthely–Sopianae vonaltól délre, délnyugatra nem települtek meg a langobardok, hely- és folyónevek (Savaria, Sala stb.) továbbélése itt római provinciális maradványok továbbélésére utal. Más volt a helyzet a Drávától–Murától délre fekvő Dél-Pannoniában, ahol a langobard helyőrségek 447 után még félig-meddig lakott városokban (Cibaleae, Siscia) és késő antik hegyi erődökben (Rifnik, Nevidunum/Velika Malence) jelennek meg. A helyi késő római népi és művelődési hatások azonban még az utóbbiakban sem múlják felül azt a viszonthatást, amelyet a langobard hódítók viselete, ékszerei gyakoroltak rájuk. A korábban feltételezett „pannoniai romanizált” langobardok száma aligha volt jelentős.

Az 1960-as évektől erőteljesen kibontakozó telep- és házkutatások a Duna-vidéki langobard falvak, tanyák, udvarházak tekintetében eredménytelennek bizonyultak (Ausztriában és Morvaországban is), holott maguk a temetők világosan igazolják e településformák meglétét. A gót, gepida, avar, szláv telepátások sikerei nyomán egyre valószínűbb lesz, hogy a langobardok a morva–osztrák–magyar „pannoniai” térségben nem vették át az ún. „kelet-európai” vagy germán–szláv gödörházakat, finomabb nevükön sülyesztett padlójú házakat. Őshazájukban cölöpszerkezetes, felszínre épített hosszú faházakban laktak (pl. Rullstorf), a sírjaikban gyakori 2×2 vagy 2×3 cölöpös, deszkafalú „halotti házak” arra utalnak, hogy az élők is hasonlókat építettek. Felszínre épített cölöpvázaz faházak nyomaira másfél ezer éves belterjes földművelés után csak ritka szerencsével lehet ráakadni, ez a szerencse eddig még nem jutott a langobard régészeti kutatás osztályrészéül. Itáliában faházaikról beszél az *Edictus Rothari* 282. fejezete is.

Irod.: L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stamme. Die Ostgermanen. München, 1942², 565–626; *E. Schwarz*, Germanische Stammeskunde. Heidelberg, 1956, 191–198; *G. Pepe*, Il Medio Evo barbarico d'Italia. Torino, 1963, 107–344; *M. Brozzi*, Il Ducato Longobardo del Friuli. Udine, 1975, 1981²; *J. Jarnut*, Geschichte der Langobarden. Stuttgart, 1982, 17–26; *uő*, Die langobardische Ethnogenese. Typen der Ethnogenesisen unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I. Wien, 1990, 97–102; *A. Melucco-Vaccaro*, I Longobardi in Italia. Milano, 1982, 33–41; *H. Wolfram*, Die Geburt Mitteleuropas. Wien, 1987, 77–81, 485–486; *L. Várady*, Epochenwechsel um 476. Anhang: Pannonica. Budapest, 1984, 99–122; *A. Leube*, Die Langobarden. In: Die Germanen. Ein Handbuch. Bd. 2. Berlin, 1983, 584–595; *Bóna I.*, Die Langobarden in Pannonien. In: Die Langobarden 63–73; *uő*, I Longobardi in Pannonia. In: I Longobardi. Milano, 1990, 14–19; Tudomány-népszerűsítő kompiláció: *W. Menghin*, Die Langobarden. Archäologie und Geschichte. Stuttgart, 1985; A

Scandza-toposz kialakulásáról és elterjedéséről: *R. Hachmann*, Die Goten und Skandinavien. Berlin, 1970, 15–143; Vallási ügyekről: *H. E. Giesecke*, Die Ostgermanen und der Arianismus. Leipzig–Berlin, 1939, 199–208. A langobard nyelvemlékekről újabban: *P. Scardigli*, Goti e Longobardi. Roma, 1987, 179–329. Itáliai langobard helynevekről: *C. A. Mastrelli*, La toponomastica lombarda di origine longobarda. In: I Longobardi e la Lombardia. Milano, 1978, 35–46.

Bóna István

Langobardok régészeti emlékei A 18. században a langobard történelem három fontos színterén, Alsó-Szászországban, Csehországban és az olaszországi Friaulban bukkantak első régészeti emlékeikre. Ásatásra először Itáliában került sor (Michele Della Torre, Cividale-Cella 1817–1824), de még nem tudták, mit ásnak („gótok és görögök közti csata halottai”), a leleteket – bár szép színezett metszetek készültek róluk – nem tartották együtt sírok szerint, s nem is közölték. A tudományos régészet kezdeti időszakában a langobard vándorlás két végpontján, az Elba menti őshazában (Darzau 1871) és Piemontban (Testona 1878) tárták fel első, már langobardnak tartott temetőiket. Az 1880-as évek végétől az első világháború végéig vonulásuk útvonalán rendszeressé váltak az ásatások. Alsó-Szászországban és Nyugat-Mecklenburgban langobard urnatemetőket ástak ki (Uelzen, Nienbüttel, Rieste, Körchow) az Osztrák–Magyar Monarchiában „Meroving-kori” csontvázas temetőket (Bezenye 1885/86, Praha-Podaba 1886, Krainburg/Kranj 1898/1905), Friaulban és Közép-Itáliában pedig hódítás kori langobard temetőket (Castel Trosino 1893, Nocera Umbra 1897/98, Cividale-S. Giovanni 1916). A publikációk többnyire elmaradtak, néhány örvendetes kivételtől eltekintve (Chr. Hostman: Darzau 1874, Sötér Á.: Bezenye 1893, G. Schwantes: Uelzen 1911, R. Beltz: Körchow 1920), előzetes jelentésként vagy illusztrált sírleírásaként láttak napvilágot (J. Szombathy – J. Zmauc – W. Schmid: Krainburg/Kranj 1902, 1904, 1907, C. Calandra: Testona 1880, L. Mengarelli: Castel Trosino 1902, R. Paribeni – A. Pasqui: Nocera Umbra 1919). Az egyes országokban folyó kutatások nem kapcsolódtak egymáshoz, még a nagy összefoglalások írói is alig ismerték a szomszédos eredményeket (Magyarország: J. Hampel 1905, Csehország: J. L. Píc 1909, L. Niederle 1918). A legnagyobb hiba az volt, hogy vándorlásuk közbülső állomásain nem ismerték fel a langobardokat, Píc Csehországban „Meroving epizódról”, Hampel Magyarországon 7–9. századi „Meroving–Karoling” leletekről írt, egyedül Ausztriában sejteti meg néhány sírról M. Much, hogy „Lombard-kori” (1898).

A két háború között a politika és az ideológia visszavetette a langobard régészeti kutatásokat (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Itália), nem kevésbé káros volt – főleg Ausztria és Magyarország számára – az a hamis kép, amelyet filológusok, jogtörténészek és történészek – köztük a legjobbak is – a langobardok történetéről felvázoltak. Mozgó, költöző vándornépnek ábrázolták őket, akik a mitikus „Skandináv-őshaza” elhagyása után századokon át országról országra jártak. A késői langobard krónikáknak hitelt adva magyarázták népvándorlás kori útvonalukat is. Alsó-Szászországból kiindulva úti állomásait Szászországban, Lausitzban, Sziléziában, Kis-Lengyelországban vélték felfedezni. Onnan a Morva mentén a Rugilandba tett rövid kitérő után a Felvidékre, a mai Szlovákiába költöztették őket. A Felvidékről nyomultatták be őket a „Feld”-re = ’Alföld’-re, amelyet a Duna–Tisza közével azonosítottak – mindmáig így ábrázolja kalandos útvonalukat a legtöbb történelmi atlasz, avagy újabban Dél-Szlovákiából egyenesen Kelet-Pannoniába/Valeriába költöztetik őket (J. Sasel). A régészetet negligáló „historikusok” máig tevékenykednek, ők 548-ban Szlovákiából a Duna–Tisza közére telepítik őket. Ebből következik a szinte egységes historikus vélekedés (1984 előtt a magyar történészeké is), amely pannoni uralmukat csak 549–568 közt lezajlott „átvonulásnak” ábrázolja. A helyzet régészeti emlékeik ismertté válása után sem sokat változott, a történelmüket „kiértékelő” jelentős régész szerint 547/48-ban (J. Werner 1962), nyelvész-historikus szerint pedig 546-ban költöznének be Pannónia földjére (Harmatta J. 1964). A régészet negligálása tükröződik abból az elgondolásból is, amely szerint az Audointól betelepített, a gepidák országáig nyúló Pannonián a Szerémséget kell érteni, egészen a Tisza torkolatáig (L. Várady 1984). Az íróasztalnál született vándorlási útvonalak nem voltak tekintettel a régészet eredményeire, még a negatívokra sem (pl. hogy az intenzíven kutatott Sziléziában, Dél-Szlovákiában, Duna–Tisza közén soha nem került elő langobardokkal kapcsolatba hozható lelet). Pannónia területén csak átvonulóként számoltak velük, régészeti emlékeiket sokáig a régészek többsége is 568-ban visszamaradó, „továbbélő” langobardként tálalta (E. Beninger, J. Werner, M. Mitscha-Marheim, Fettich N.).

Jelentős korrekciót hajtott végre a történelmi torzképen 1940-ben E. Beninger. Néhány, két háború közti osztrák és morva ásatásra támaszkodva a langobardok Duna-vidéki hazáját a folyótól északra elterülő Alsó-Ausztriába és Dél-Morvaországba helyezte, a langobardok „Feld”-jét pedig a Morvamezőre. Mivel Beninger Pannoniából alig ismert langobard régészeti leleteket (Schwechat, Bezenye/Pallersdorf és Nikitsch/Füles szerepeltek csak nála, az utóbbi „továbbélőként”; pedig már közölve volt Jutas 196, Kápolnásnyék 1 és a „regölyi”-gyönki fibula!), az általa 546-tal indított pannoni langobard korszak továbbra is „átvonulás” maradt, amely a Burgenlandon át s a vele közvetlenül szomszédos nyugat-magyarországi sávban zajlott le, térképén a Keleti-

Alpokat kísérő félhold alakú ív jelzi útvonulukat. Elmélete s vándorlási térképe évtizedekre elfogadottá vált, osztrák kutatók 1963-ig, olasz történészek 1983-ig követték.

Egy évtizeddel a második világháború után újból fellendült a kutatás. Hamburgtól le a „*Bardengau*”-ig (Lüneburger Heide) W. Wegewitz egész monográfiásorozatot megtöltő urnatemetőt tárt fel s tett közzé (Ehestorf-Vahrendorf, Harsefeld, Hamburg-Langenbeck, Putensen stb. temetői – az utóbbi 1000 síros), s megnyugtatóan tisztázta a langobardok helyi fejlődését a korai vaskortól a Kr. u. 2. század végéig. Csődöt mondott azonban a kutatás ugyanezen területek 3–4. századi régészeti továbbfejlődése terén, a késő római kort mindmáig egyetlen nagyobb közzétett temető (G. Körner: Rebenstorf 1939), a rákövetkező 5. századi Vahrendorf-fokozatot pedig csak egyes sírok, szórványos leletek (Rahmstorf stb.) képviselik (G. Körner 1938). Az utóbbiakat is tévesen, legkésőbb 450-ig keltezték, a langobard krónikák nyomán erre az időre helyezve a langobard-szász helycserét. A népvándorlást közvetlenül megelőző, a vándorlást bizonyító alapok mindmáig gyengék, ám távolról sem annyira, hogy kétségbe szabadna vonni őket (W. Menghin 1985). A késő langobard korszakból ugyanis egy 1200 urnasíros temető (Tötensen) vár feldolgozásra, jól lehetett dokumentálni Magdeburgtól Drezdäig ívelő lehúzóadásukat a mai Szászországba is (G. Mildemberger 1959).

Az őshaza és Itälia régészeti összeköttetésében a döntő fordulatot Pannonia magyar dunántúli kutatása idézte elő, elsősorban a várpalotai temető feltárása (Rhé Gyula 1935). Bár a temetőhöz már közlése előtt, majd közlése után is egyoldalú etnikai és időrendi elméletek sorozata (László Gy., Fettich N., J. Werner) tapadt, monográfiája (Bóna I. 1956) s vele együtt az 1876-tól (Tököl) mindaddig előkerült magyarországi langobard leletek közzététele alapvető kérdéseket tisztázott. Mindenekelőtt azt, hogy a langobardok 510–568 között fokozatosan az egész Pannoniát megszállták – sajnos a helyes kezdő dátum a 70-es években a téves 526-ra módosult. Mivel a legkésőbbi pannoniái és a legkorábbi itäliai langobard leletek számos esetben műhelytestvéreknek bizonyultak, az 568. évi exodus régészetiileg is vitathatatlaná vált, a dunántúli korai avar leletek megbízható keltezése sem enged meg másféle lehetőséget. Ennek ellenére J. Werner monográfiával igyekezett megmenteni 1935-ben felállított auztriai „lépcső-kronológiai” rendszerét, amelyet pedig a skandináv régészet már 1945-ben elutasított (H. Arbman). J. Werner kronológiai rendszerében a pannoniái leletek a III. időrendi Stufe-ba (550–600) tartoznak, vagyis túlnyomórészt 568 utániak. A közöletlen várpalotai temetőre épített „avar–langobard szimbiózis” elméletét J. Werner már 1950-ben felállította (a langobard harcos-sírokról akkor még nem tudott, így avar férfiakat és langobard nőket házasított össze), majd a temető közzététele után elmélete és kronológiai rendszere védelmére dolgozta ki a „Várpalota-Kultur” fogalmát (1962). Ennek keretében az 568. évi itäliai kivándorlást „első lökésnek” értelmezve továbbra is langobard–avar szimbiózist feltételezett az 568–600 közti évtizedekben, azzal a változtatással, hogy a temetőnek 546–568 között önálló langobard korszaka is volt. Elmélete ugyanakkor tovább örökíteni látszik a nagynémet „*Restgermanentum*” elméletet is, amely a délkelet-európai térségben a soha meg nem szűnő germán jelenlétet kívánta igazolni. J. Werner elméletét jogos bírálattal illette a tárgyilagos hazai és nemzetközi kutatás egy része (Kovrig I., B. Svoboda, M. Martin, H. Kalex), s végérvényesen megcáfolták a várpalotai ásatások utólag előkerült eredeti jegyzőkönyvei. Ennek ellenére megalkotója óriási tekintélye még sokáig éltetni fogja régész tanítványai, követői és a historikusok körében.

A magyarországiakkal egyenrangú eredményekkel zárult kilenc évvel később a Cseh-medence népvándorlás korának feldolgozása (B. Svoboda 1965). Svoboda sikeresen elválasztotta a csehországi 5. századi markomann eredetű népességtől (Vinarice-kultúra) a langobardokat (Podbaba–Zäluzi-típusú temetők). Kimutatta, hogy a langobardok közvetlenül az Elba mentéről nyomultak be a folyó felső szakaszára, Észak-Csehországba. Csehországi és Duna fölötti megjelenésük nagyjából egybeesett, csehországi kis temetőiket a 490-es években nyitották és az 550-es évek végéig használták. Ezzel a teljes Elba-vidék és a pannon térség között időben és térben egyenes vonalú, közvetlen kapcsolatot sikerült igazolnia, vagyis kézzelfogható régészeti tényekkel cáfolta meg a kalandos vándorláselméleteket.

Fontos eredményre jutott az 1960-as évek második felétől kibontakozó új osztrák kutatás is (H. Adler). Ausztriában is tisztázódott a langobardok előtti rugi és herul népesség részben germán–római jellegű (Grafenwörth), részben keleti-germán jellegű (Grosharras, Wien VI) emlékanyaga. Élesen elváltak tőle a Duna fölött megjelenő langobardok 490 tájától nyitott új temetői (Aspersdorf, Baumgarten stb.). Adler régészetiileg meggyőzően azonosította a langobard „*Feld*”-et a Tullnerfelddel, ahol a Dunától délre már 505 tájától sikerült kimutatnia a langobardok jelenlétét (Maria Ponsee-északi sírcsoport, Erpersdorf), 510-től pedig Pannoniában is igazolni a langobardok beköltözését (Schwechat).

Egyedül a Cseh-medence és a Bécsi-medence közti Morva-medencében maradt a helyzet áttekinthetetlen, noha az 1970-es évektől ott is fellendült a kutatás. Itt a kibontakozást sokáig visszavetette a J. Werner (1962) és iskolája (V. Bierbauer 1971) által képviselt nézet és időrend. Nézetük szerint Morvaország és Alsó-Ausztria régészeti anyaga az 5. század második felében már langobard – „osztrógót” hatású, korai langobard – bevándorlók hagyatéka lenne, ami nyilvánvalóan a késői langobard krónikákra alapozott régészeti-történeti

spekuláció. Valójában a herulok 488/510 előtti hagyatékáról van szó, amely közeli rokon Dél-Szlovákia és az Észak-Dunántúl egykorú „prelangobard” szváb művelődésével. Morvaországban ezt csak megkésve sikerült felismerni (J. Tejral 1975), anélkül azonban, hogy a konzekvenciákat haladéktalanul levonták volna belőle. Nem kis mértékben azért, mivel továbbra is ragaszkodtak a német Stufenchronologie-hoz. Ezáltal a K. Böhnertől javított, B. Schmidttől két szakaszra bontott új Stufe III/A-hoz (525–560). Az ehhez igazodó új összefoglalás 526–560 közé keltezte a morvaországi langobard leleteket (J. Tejral 1976), anélkül hogy e késői keltezés régészeti és történetileg magyarázatot nyert volna. A cseh, osztrák és magyar eredmények nyomán korrekcióra csak legújabbán került sor (J. Tejral 1988), s ezzel e három ország régészetének sikerült egységes, „nemzetközi” véleményét kialakítania.

Magyarországon 1958–1978 között teljes temetők mintegy 400 sírjának feltárásával megsokszorozódtak a leletek és megfigyelések: Rácalmás, Dör, Kápolnásnyék, Hegykő, Szentendre, Kádárta, Kajdacs, Gyöng, Tamási (Bóna I.), közlésre került: Vörs (Sági K.), Fertőszentmiklós (Tomka P.), Mohács (Kiss A.) és Keszthely (Sági K. – Müller R.). E kutatások összesített eredményei szerepelnek az itt olvasható langobard címszavakban.

Szlovéniában Kranj/Krainburg nagy 6. századi temetőjének katalógusa (V. Staré – Z. Vinski 1980) és Rifnik római–langobard erődjének, temetőjének közzététele (L. Bolta 1981) nagyban elősegítette a pannoniai és itáliai langobard leletek közti összefüggések vizsgálatát.

Itáliában a korábbi kutatásokat egy dán régész foglalta össze (N. Aberg 1923). A második világháború alatt és után a római Német Régészeti Intézet segített összeállítani leletkorpuszokat (fibulák és aranykeresztek: S. Fuchs, keramika: O. von Hessen), a korábbi olasz temetőásatások leleteinek feldolgozását is németek végezték (elsősorban O. von Hessen), új ásatásokat is ők kezdeményeztek (O. von Hessen, H. Roth, V. Bierbauer). Olaszok csak fokozatosan kapcsolódtak be a munkába (M. Brozzi, G. Panazza, C. Mutinelli, P. Lopreato, C. Calderini stb.), legutóbb már leletközlő korpuszokkal (M. Rotili, P. M. De Marchi stb.) és temetőfeldolgozásokkal is (E. Roffia). Helyzetük-tevékenységük sokszor ma is ellentmondásos, mivel konzervatív egyházi körök mindmáig nem bocsátották meg a langobardok istentelen (*impia*) és leggonoszabb indulatú (*iniquissima*) népének, hogy Itália egységét a pápaság világi hatalmának felszámolásával kívánta elérni. Emiatt az olasz tudományosságban a langobardok történelmi ábrázolása ellentmondásos s elavult, a langobard korszak ma is inkább nyelvészeti és művészettörténeti diszciplínának számít. A művészettörténet is alig létezőnek tekinti a langobard korszakban magukat a langobardokat, csak római és egyházi építészetet, festészetet, szobrászatot, ötvösséget ismer el létezőnek. Szembe került a régészet konkrét ásatási eredményeivel is: katolikus langobard királyok világhírű alkotásait (Brescia, San Salvatore; Cividale, Tempietto) ma is norvég és magyar régészek védelmezik a langobard kori eredetüket tagadó vagy elhomályosítani kívánó olasz elméletekkel szemben.

A cseh, morva, osztrák és magyar kutatások új, nagy eredménye a történelmi eseményekkel összhangban álló új régészeti periodizáció kidolgozása. Alaptétele, hogy a langobardok csak a 480-as években hatolnak át a Szudétákon, s hagyják el az alsó és középső Elba-völgyet. További időrendjük így alakul: 1. 490–505: a Cseh-medencétől a Tullnerfeldig, 2. 510–535: korai, észak-pannoniai fázis az egész területen, 3. 536–550: késői, dél-pannoniai fázis az egész területen, 4. 550–568: pannoniai fázis, a Dunától északra már csak szórványokban.

Irod.: Legkorábbi régészeti emlékeikről összefoglalóan: W. Wegewitz, Zur Stammesgeschichte der Langobarden der Spätlatene- und der römischen Kaiserzeit im Gebiet der Niederelbe. Studien zur Sachsenforschung. Hildesheim, 1977, 427–444; A. Genrich, Die Wohnsitze der Langobarden an der Niederelbe nach den schriftlichen Nachrichten und den archaologischen Quellen. Die Kunde 23(1972), 99–114; W. Thieme, Die Langobarden an der Niederelbe: Die Langobarden 17–34. – legújabb irodalomjegyzékkel; G. Körner, Die südelbischen Langobarden zur Völkerwanderungszeit. Hildesheim–Leipzig, 1938; uő, Der Urnenfriedhof von Rebenstorf. Hildesheim–Leipzig, 1939. Szászország: G. Mildemberger, Die germanischen Funde der Völkerwanderungszeit in Sachsen. Leipzig, 1959. Csehország: B. Svoboda, Cechy v dobe stehoványi národu – Böhmen in der Völkerwanderungszeit. Praha, 1966. Morvaország: J. Tejral, Zum langobardischen Nachlass in archaologischen Quellen aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. SlovArch 23(1975), 379–446; uő, Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mahren. SAUB IV. 2 Praha, 1976; uő, Die Langobarden nördlich der mittleren Donau, in: Die Langobarden 39–53. Ausztria: E. Beninger, Die Langobarden an der March und Donau. In: Vorgeschichte der deutschen Stamme. Leipzig–Berlin, 1940. II. 827–864; H. Mitscha-Marheim, Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren. Die Völkerwanderungszeit in Österreich. Wien, 1963, 79–132; H. Adler, Die Langobarden in Niederösterreich. In: Germanen, Awaren, Slaven in Niederösterreich. Wien, 1977, 73–87; H. Friesinger – H. Adler, Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich. St. Pölten–Wien, 1979, 36–64; H. Friesinger, Die Langobarden in Österreich: Die Langobarden 55–62. Részletpublikációk: A. Seracsin, Das langobardische Reihengraberfeld von Schwechat bei Wien. Mannus 28(1936), 521–533; H. Mitscha-Marheim, Völkerwanderungszeitliche Graber aus Mannersdorf am Leithagebirge. ArchAust 22(1957), 45–53; uő, Das

langobardische Graberfeld von Steinbrunn. WAB (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland) 35(1966), 102–114; *uő*, E. Beninger, Der Langobardenfriedhof von Poysdorf. ArchAust 40(1966), 167–187; *F. Hampl*, Die langobardischen Graberfelder von Rohrendorf und Erpersdorf. ArchAust 37(1965), 40–52; *E. Beninger – H. Mitscha-Marheim*, Das langobardische Graberfeld von Nikitsch, Burgenland. WAB 43. Eisenstadt, 1970. Új kutatások Ausztriában: *H. Adler*, Das „feld“ bei Paulus Diaconus. ArchAust Beiheft 14(1976), 256–262; *uő*, Das langobardische Graberfeld von Aspersdorf. Fundberichte aus Österreich 16(1977), 7–70; *uő*, Neue langobardische Graber aus Schwechat. Fundberichte aus Österreich 18(1979), 9–40; *P. Stadler*, Das langobardische Graberfeld von Mödling, NÖ. ArchAust 63(1979), 31–47. Magyarország: *I. Bóna*, Die Langobarden in Ungarn. Die Graberfelder von Várpalota und Bezenye. Acta ArchHung 7(1956), 183–244. Ugyanazt a leletanyagot reprodukálja *J. Werner*, Die Langobarden in Pannonien. München, 1962; *K. Sági*, Das langobardische Graberfeld von Vörs. Acta ArchHung 16(1964), 359–404. Az új kutatások összefoglalásai: *Bóna*, A középkor hajnala – Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken. Budapest, 1976; *uő*, Langobarden in Ungarn. Arheoloski Vestnik 21–22(1970–1971), 45–74. Ásatási irodalom: *uő*, Neue Langobardenfunde in Ungarn. In: Problemi seobe naroda u karpatskoj kotlini. Novi Sad, 1978, 109–115; *uő*, I Longobardi e la Pannonia. In: La civiltà dei Longobardi in Europa. Roma, 1974, 241–255; *uő*, Die langobardische Besetzung Südpannoniens. Zeitschrift für Ostforschung 28(1979), 393–404. Újabb összefoglalások: *I. Bóna*, Die Langobarden in Pannonien. In: Die Langobarden 63–73; *uő*, I Longobardi in Pannonia. In: I Longobardi. Milano, 1990, 14–19. Szlovénia: *J. Sasel*, Antiqui Barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannonien im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen. In: Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Sigmaringen, 1979, 125–139 és térképek; *V. Staré – Z. Vinski*, Kranj. Ljubljana, 1980; *L. Bolta*, Rifnik pri Sentjurju. Ljubljana, 1981. Itália: *J. De Baye*, Industrie longobarde. Études archéologiques. Paris, 1888; *N. Aberg*, Goten und Langobarden in Italien. Uppsala 1923; *R. Mengarelli*, La necropoli barbarica di Castel Trosino. Monumenti Antichi dei Lincei 12(1902), 145–380; *A. Pasqui – R. Paribeni*, Necropoli barbarica di Nocera Umbra. Monumenti Antichi 25(1919), 137–362; *S. Fuchs – J. Werner*, Die langobardischen Fibeln aus Italien. Berlin, 1950; *O. von Hessen*, Die langobardische Keramik aus Italien. Wiesbaden, 1968; *uő*, Die langobardischen Funde aus dem Graberfeld von Testona. Torino, 1971; *uő*, I ritrovamenti barbarici nelle collezioni civiche veronesi. Verona, 1968; *uő*, Primo contributo alla archeologia longobarda in Toscana. Le necropoli. Firenze, 1971; *uő*, Secondo contributo alla archeologia longobarda in Toscana. Reperti isolati. Firenze, 1975; *uő*, Archaologische Zeugnisse der Langobarden in Italien. In: Die Langobarden 75–80; *C. Mutinelli*, Scoperta di una necropoli longobarda di Santo Stefano in Pertica a Cividale. Memorie Storiche Forogiuliesi 44(1960–61), 65–95; *M. Rotili*, La necropoli longobarda di Benevento. Napoli, 1977; *G. Sturmman Ciccone*, Reperti longobardi e del periodo longobardo della provincia di Reggio Emilia. Reggio Emilia, 1977; *S. Cini – M. Ricci*, I Longobardi nel territorio vicentino. Vicenza, 1979; *A. Previtali*, Longobardi a Vicenza. Vicenza, 1983; *E. Roffia – P. Sesino*, La necropoli longobarda di Trezzo sull’Adda. Firenze, 1986; *M. Torcellan*, Le tre necropoli altomedioevali di Pingente. Firenze, 1986; *P. M. De Marchi – S. Cini*, I reperti altomedioevali nel Civico Museo Archeologico di Bergamo. Bergamo, 1988; *P. M. De Marchi*, Catalogo dei materiali altomedioevali della Civiche Raccolte Archeologiche di Milano. Milano, 1988; *F. M. Scotti – V. Degrassi – A. Giovannini*, Longobardi a Romans d’Isonzo. Gorizia, 1989; *D. Modonesi – C. La Rocca*, Materiali di eta longobarda nel Veronese. Verona, 1989; *I. Ahumada Silva – P. Lopreato*, La necropoli di S. Stefano „in Pertica”. Cividale, 1990.

Bóna István

Langobard temetkezés Alsó-Elba-vidéki hazájukban elhamvasztották halottaikat, s a maradványokat urnába helyezve temették földbe – ez a rítus ott a nép zömének délre vándorlása után is fennmaradt. A gyökeres rítusváltás, a test eltemetése, részben magával a vándorlással, mégis inkább azzal az általános későantik–mediterrán művelődési hatással magyarázható, amelynek nyomán a dunai germánok már az 5. századra áttérnek a test elföldelésére. E hatás 400 körül eléri az Alsó-Elba-vidéket is (csontvázas temetkezések: Emmendorf, Schnelsen), s általános környezeti hatásként jelentkezik a Cseh-medencébe beköltöző langobardoknál. A hamvasztásnak ettől kezdve már alig van nyoma, egy-egy csehországi (Klucov) és morvaországi (Breclav) urnasír jelzi csak utóéletét. Ezért meglepő, hogy a dél-pannoniai Kajdacson, az 536–568 közti késői korszakból 10 urnasír került elő, mégpedig a csontvázas temetkezések közt, rendes sírtávolságban. Egy-egy bizonytalan urnasír Tamásiban és Mohácson is sejthető, ezek a cseh–morvaországi példákra hasonlítanak. Kajdacson a rítus szívós továbbélése magyarázható nemrégén az Elba-vidékéről érkezett, konzervatív közösséggel, de egyszerűbben azzal is, hogy a temető fölött a középkor óta erdő volt, amely – művelés alá vont területekkel ellentétben – megőrizte a kis mélységű urnasírokat. Ha így van, a kettős rítus sokkal gyakoribb lehetett, mint gondolhatnók.

A pannoniai langobard csontvázas temetkezéseket semmi mással nem lehet összetéveszteni – temetkezésük iskolapéldája a „germán alaposságnak”. Sírjaik nagyok (2,5-3 m hosszúak, 1-2 m szélesek), mivel nagyon mélyre ásták őket. Szentendrén a valódi langobard sírok átlagmélysége 3 m, a nemesi temetkezések elérik az 5

m mélységet, hasonlóan mélyek (4-5 m) voltak a kápolnásnyéki családi sírok is. A rekordot a sakvicei nemesi sír tartja, 4×3 m-es sírgödre 7 m mély volt. A többi pannoniái temetőben is 2-3 m mélyek a szabad langobardok sírjai, még szolgálkat sem temették 1 m-nél sekélyebbre. Tájéolásuk – ritka kivételektől eltekintve – nyugat-kelet, amely megfelel a keresztény rítusoknak is. E nagy és mély sírok csak ritkán padkás szerkezetűek (Rácalmás, Mohács, Mödling, Vörs, Várpalota, Keszthely néhány sírja, Szentendrén csak a koporsó került az elkeskenyedő részbe), biztosan deszkával fedett üreges padka csak egyetlen egy ismert (Kádárta 7.), bár eredetileg ilyenek voltak a Keszthely-Fenéki utcai nemesi sírkamrák is. A sírgödrök többnyire a koporsóig megőrzik eredeti szélességüket vagy csak kis mértékben keskenyednek.

Sajátos langobard temetkezési forma a sír aljának a négy sarkába mélyedő, cölöpöszerkezetes „halotti ház”. Már a Cseh-medencében feltűnik az előkelőknél (Záluži 18. lovassír és 39., Mochov 3., 16.) éppúgy, mint a Duna fölötti síkon és a Tullnerfelden (Sakvice, Saratice 4/48., Erpersdorf 14., 20.; 6 cölöpös változatban: Hauskirchen 13.). Pannoniában, illetve a „pannoniai” korszakban már jóval gyakoribb (Mosonszentjános I-II., Jutas, Kajdacs, Tamási), kivált Szentendrén és Maria Ponseeben, ahol csaknem valamennyi „gazdag” temetkezés halotti házban történt. Mivel ezeket a sírokat szinte kivétel nélkül feldúlták, a házak deszkafalai csak roncsaikban voltak megfigyelhetők, gyakran még az alattuk lévő koporsók nyoma is eltűnt. Az épebben maradtak tanúsága szerint ugyanis a halotti házban rendszerint koporsó volt.

A langobardok nagy fatörzsekből vájták-égették koporsóikat, ismét a Cseh-medencétől kezdve. Pannoniában általános a fatörzs koporsó, több változatban. A többség két végén lekerekített, teknőszerűen kiszélesedő végű téglalap forma, nem ritkák azonban a fejtől lábig vagy fordítva keskenyedő, formás fatörzs koporsók sem, különösen szépek nyomai voltak rögzíthetők Aspersdorfban, Mödlingben, Dörben, Bezenyén, Tamásiban. Átmetszetük kerek (Mödling 6., Szentendre 86., Vörs 10.), felső borító felük azonban rendszerint a bolygatások áldozatául esett. Néha csak deszkalappal borították be őket (Tamási 13., Szentendre 14.). Kis vaskapocs csak egy-két esetben rögzítette a fedelet az alsó részhez. A téglalap alakú vagy láb felé keskenyedő csapolt deszkakoporsó ritka, először csak Pannoniában alkalmazták (Rácalmás 15., 20., Mödling 1., 7., Schwechat 28., 34., Keszthely 2., Szentendrén egy nem langobard germán sír, egész sorozat Tamásiban). Koporsónyomok nélküli temetkezés valamennyi temetőben előfordul, közelebbit nem tudni az ilyenkor alkalmazott rítusról.

A türingeknél, alamannoknál, de az itáliai langobardoknál is szokásos kettős férfi-temetkezés háromízben fordul elő (Devinske Jezero/Dévényitő 2., Steinbrunn/Büdöskút 3., Kajdacs 41.), a rendellenes fektetés is ritka, a hasra fektetés (Saratice 3., Maria Ponsee 27., Schwechat 30.), a zsugorítás háton, felhúzott térdekkel (Hegykö 36., Kajdacs 30.) és az oldalt fekve zsugorítás (Saratice 7a, Kranj 210.). Csecsemőtemetkezés nincs a langobard temetőkben, gyermeksírok is kevés van, csak Hegykőn és Rácalmásban volt a temető szélén gyermektemető. Üres sír minden nagyobb temetőben előfordul, ezek megítélése mindig öletszerű. A halottakat társadalmi helyzetük szerinti viseletben helyezték sírba. Fejükhöz vagy lábukhoz rendszerint tettek húsételt, a sírok mintegy harmadában-felében edényben italt is – az élelem néha a koporsón kívülre került. Élelemként is, az örök élet szimbólumaként (piros tojás: Vörs 10.) is gyakori a tojás mellékelése. Bonyolult a nagyméretű fegyverzet elhelyezése. Míg a kardot mindenkor a koporsóba helyezik, rendszerint a kinyújtott bal kar mellé, s csak ritkán fektetik a jobb karhoz a jobb oldalra, avagy a mellre, a test közepére, addig a pajzs mindenkor a koporsón kívülre kerül, a koporsó fej vagy láb felőli végéhez, avagy hosszanti oldalához támasztva, ritkábban kifelé fordítva valamelyik sírfalhoz döntve, vagy éppen a koporsóra fektetve. A hosszú nyelű lándzsákat felülről utólag döfik a sír valamelyik hosszanti végébe. A fésű a langobardoknál nem viseleti tárgy, a sír legkülönbözőbb pontjára helyezték, a koporsóba vagy a koporsóra.

A nemesek és a teljes fegyverzetű harcosok (*arimanni*) lovát gyakran gazdájával indítják útnak, a temetők különböző részein többnyire önálló lósírokban, gazdájuk ilyenkor csak kivételesen ismert (Maria Ponsee 52/53., Itáliában Nocera Umbra 38.). Mint a meroving kultúra germánjai általában, a langobardok is oldalra döntve fektették sírba a lovakat. Épségben többnyire csak a lószerszám nélküli lovak kerülnek elő (pl. Szentendre 47., de ép volt Sakvice 42. kettős lósírja is), a felszerszámozottakat a fejrészükön kirabolták és szétdúlták (Luzice 31., Sakvice 3., 4., Maria Ponsee 72., Aspersdorf 8., 29., Kajdacs 8., 14.), azokat is, amelyeket gazdájukkal együtt temettek el (Záluži 18., Gneixendorf, Rohrendorf 15., Maria Ponsee 9., 53., Vörs 5., Kranj 6.), kivéve a ritka szerencsével megmaradt két lovat a hauskircheni hercegnői sírban, valószínűleg ugyanilyen szerencsés volt a veszkényi két ló is. Néhány sírban szimbolikus lótemetkezést jeleznek a zablák (Maria Ponsee 46., Pilisvörösvár, Szentendre 34., Gyöng 6.). Vadászutyákat is temettek el gazdáikkal (Luzice 31., Sakvice 4., Maria Ponsee 53., 72., Hegykő 70., Rácalmás 17., Itáliában: Nocera Umbra 38., 42.).

A pannoniái korszak megítélését nagyon megnehezíti a rendszeres sírrablás. Csehországban, a Dunától északra osztrák-morva területen és Noricumban a rablás-dúlás totális, nemesfém ékszerdíszítmény csak véletlenül maradt meg. Pannoniában változatosabb a helyzet. A családi temetők egy része bolygatatlan vagy csak egy-egy sírjuk bolygatott (Mödling, Jutas, Kápolnásnyék, Gyöng, Mohács), máshol az ilyen sírkerteket is feldúlták-

kirabolták (Dör, Kádárta). Vannak majdnem érintetlen (Rácalmás) és – egyedüli kivételként – teljesen érintetlen (Várpalota) temetők, az utóbbit az magyarázza, hogy az 550-es években felhagyták, használói elköltöztek. A nemzeti temetők közül teljesen feldúlták Schwechatot és Bezenyét, mindkettőben egy-két igen késői női temetkezést leszámítva, maradéktalanul Vörsöt, és néhány késői, szélső sírt leszámítva jórészt Kajdacsot is, ugyanakkor Tamásiban csak fosztogattak. Szentendrén a nemesi sírokat és a temető magját feldúlták és kifosztották, ép sírokat csak a peremeken voltak.

A schwechati sírdúlások dilettáns ásatóra valló értelmezése, a „langobard hulladarabolás” elmélete évtizedekig kísértett a kora középkori régészetben, legtöbbször Ausztriában, ahol helyébe újabban „avar és szláv sírrablók” léptek, mivel „elképzeltetlenné” vélték, hogy a bestiális dűlásokat langobardok követték volna el. Ennek azonban maguk a langobardok mondanak ellent. Törvényeikben (*Edictus Rothari*) a legsúlyosabb vétségek között szerepel – tehát távolról sem ismeretlen vagy ritka! – a *grapuorf* (*Grabwerfen*), a ’sírdúlás’ (büntetése 900 solidus!), s az is ismert, hogy halála után pár nappal a törvényhozó király sírját is kirabolták. Az, hogy a melléklet nélküli szolga temetkezések nincsenek kirabolva, éppúgy síroszlopokkal (lat. *pertica*) megjelölt sírok és kitűnő helyismeret mellett tanúskodnak, mint a pontosan a nagy fibulákra irányuló fűrt rablólukak (Tamási 18.) avagy az, hogy a rabolt temetők épen maradt temetkezései mellől egy gramm arany sem került elő. A sírrablás egyes langobardok rendszeres tevékenysége volt, a temetők általános kifosztására pedig a két exodus alkalmával kerülhetett sor, először az 550-es években a Dunától északra, majd 568 tavaszán Pannoniában.

Irod.: H. Roth, Archäologische Beobachtungen zum Grabfrevel im Merowingerzeit. In: Zum Grabfrevel in vor- und frühgeschichtlichen Zeit. Göttingen, 1978, 53–84; *H. Adler*, Zur Ausplünderung langobardischer Grabfelder in Österreich. MAG 100(1970), 138–147; *K. Sági*, Das langobardische Grabfeld von Vörs. Acta ArchHung 16(1964), 389–396; *M. Müller-Wille*, Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. Berichte van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 20–21(1970–1971), 119–248; *J. Oexle*, Merowingerzeitliche Pferdebestattungen. Frühmittelalterliche Studien 18(1984), 122–172. A koporsókhöz: *P. Paulsen*, Die Holzfunde aus dem Grabfeld bei Oberflacht. Stuttgart, 1992, 11–40.

Bóna István

Langobard fegyverzet Vasvizsgálatok hiányában egyelőre csak típusai ismertek. A pannoniai szabad langobardok fő fegyvere – társadalmi helyzetüktől függetlenül – a lándzsa volt. Általános a hossz-ovális, csónak alakú pengében végződő köpüs lándzsacsúcs, amely ásatási mérések szerint mintegy 200–225 cm hosszú lándzsák hegyéül szolgált. Előfordul kis, közepes és nagyméretű pengével, a pengék átmetszete lapos rombusz alakú, a középborda ritka. Ívelt, hullámos szélű, lapos pengéjű, középbordás – késő római kori típusú – lándzsacsúcs már csak néhány morvaországi (pl. Luzice) és észak-noricum–pannoniai temetőben (Maria Pöschel 28 és 53., Schwechat 39., Bezenye 23., Óbarok, Szentendre 14., 15. – már csak tisztas ereklyének számít Vörs 3. öreg, kopott lándzsája) fordul elő, ezek alighanem az őskortól örökölt fegyverek. A Hegykő-csoportban, valamint Bezenyén (28.) és Tamásiban (31.) hosszú köpüvel ellátott lándzsák is vannak, néhány sírban pedig hosszú nyelű *ango* – kis penge 60–70 cm-es, csak legalul köpüs vasrúdon – is előfordul (Perchtoldsdorf, Nikitsch/Füles 29., Szentendre 45., Pomáz). Az Itáliában gyakorivá váló késő-pannoniai típusú, vaskos hegyű, hosszú pengéjű, erős, páncéltörő lándzsacsúcs még ritka (Oblekovic, Mannersdorf 2., Hegykő 1., Szentendre 49., Maza 2.). Néha két lándzsát temettek el az előkelő halottal (Maria Pöschel 9., Hegykő 1.).

A könnyűfegyverek fajtáinak nem kerültek elő maradványai, tegezre, tegezkészletre utaló nyílcsúcsköteg vagy nyílcsúcskészlet is kevés van (Rebesovice 199., Maria Pöschel 18., Hegykő 62., Nikitsch 27., Rácalmás 4., Kajdacs 26., Tamási 20., 34., 40., Kranj 156., 180.). A nyílhegyek átlagosan 10 cm hosszúak, formájuk ugyanolyan, mint a szokványos lándzsacsúcsok: köpüs nyélen babérlevél alakú penge. Egy belül kivágott pengéjű gyújtónyílhegy unikum (Kádárta 7.). A köpüs szakas nyílcsúcs ritka (Aspersdorf, Hegykő, Nikitsch/Füles, Mohács, Kranj), ezek jórészt a langobardok előtti kor örökségei, éppúgy mint a hun kor hagyományaként fel-felbukkanó kisméretű, háromélű, tüskés szárú nyílhegyek (Szentendre, Kajdacs). Harci baltát csak néhányat ismerünk (Velké Pavlovice 1., Maria Pöschel 58., Hegykő 34.) – Itáliában jóval népszerűbb fegyverré válik.

A nemesember – az *adaling* – és a szabad harcos – az *arimann* – fegyvere volt a kard (lat. *spatha*), 90–100 cm hosszú, kétélű, 4–5 cm széles egyenes pengéjű típus. Zömmel langobard kovácsok munkái, sima pengével. A pannon térség vezető harcosainál még ritka a sokszögű vagy kúpos bronz markolatgombban végződő, vércsatornás, damaszkolt pengéjű kard (Dévényitó/Devinske Jezero 3., Mödling 6., Steinbrunn/Büdöskút 24., Kádárta 7., Pilisvörösvár, Szentendre 44., 49., Nagytétény, Szekszárd, Kajdacs 31., Tamási 24., 42., Kranj 6., 628., s némileg eltérő típusú: Hegykő 33.), ezek meroving fegyverműhelyekből származtak. Kifejezetten harci célokra alkalmas tör nem fordul elő, legfeljebb hosszabb törkések.

Az *adaling-arimann* rétegnek a kardjához ritkábban társuló védőfegyvere a megvasalt pajzs, amely ásatási megfigyelések szerint néha ovális volt (Rácalmás 15.), rendszerint azonban kerek (pl. Hegykő 80.). A pajzsok egymás mellé erősített deszkalapokból készültek, az Itáliában általánossá váló ívelt felületű, domború pajzs csak a korszak végén jelenik meg (Vörs 5., Nikitsch 28., Poysdorf 5.). A pajzsdudor (*umbo*) formájának fejlődése jól követhető a korábbi csonkakúpostól az enyhén ívelt kúpszerűn át – ezek az általánosak Pannoniában – az Itáliában uralkodóvá váló boltozatos, félgömbös formáig. Az utóbbiak prototípusai valószínűleg szintén meroving fegyverműhelyekből származtak (Erpersdorf 9., Mannersdorf 2., Nikitsch/Füles 28., Kádárta 7., Várpalota 11., 25., Tököl, Gyöngyös 6., csúcán bronzal bevont gombbal: Szekszárd), ezeket 5 db nagy korong fejű bronz- vagy ezüstszőgeccsel erősítették a pajzshoz. Hasonló nagyfejű szögekkel látták el a pajzsfogókat is. A mosonszentjánosi II. nemes vagy *dux* pajzsdudorát és pajzsfogóját félgömbös fejű aranyozott szögecsék díszítik, csúcán aranyozott poncolt díszű korong van – ezek a korai díszpajzsok skandináv és gepida párhuzamaikból következtetve talán langobard műhely alkotásai – félgömbös aranyozott szögfejek ugyanis már kora császárkori langobard fegyvereken (Harsefeld 26., Marwedel I.) előfordulnak. Voltak *umbo* nélküli pajzsok is, ezekre csak pajzsfogók utalnak.

A korszak hatalmasainak aranyozott bronzpántos (úgynevezett Baldenheim-típusú) sisakját ötpántos változatban Steinbrunn/Büdöskútról (24. sír), hatpántos változatban a Pozsony–Budapest közti Duna-szakasról a Dunából ismerjük. Sajnos az előbbi is – a kevés pannoniai nemesi sír egyikéből – megfigyelés nélkül került elő.

Irod.: Mint a Langobardok régészete fejezetnél. A sisakokhoz: G. Mossler, MAG 100(1970), 207–210; Kiss A., ArchÉrt 110(1983), 274–281.

Bóna István

Langobard viselet A puritán férfiviseletről a sírleletek keveset árulnak el. Itáliai aranykereszteken, aranygyűrűkön, fibulákon és az Agilulf-sisaklemezen ránk maradt késő 6–korai 7. századi önábrázolásaikon fejfedőt nem viselnek, sapkának, süvegnek a sírokban sincs nyoma. Hosszú hajukat a fej közepén kettéválasztva, a fül táján egyenesre nyírva viselték, sajátos hajviseletükről 7. század eleji freskóábrázolások nyomán Paulus Diaconus is megemlékezik. Másvilági fésülködés céljából nagyméretű csontfésűket helyeztek sírjaikba. Ruházatuk a vascsatokra rozsdásodott szövetmaradványok szerint fehérített, s csak ritkán színes lenvászonból készült. Hosszú ujjú, combközépig érő ingzubonyból és szűk, a lábhoz simuló nadrágból állott, a nadrágot a boka felett fehér védőtekerccsel zárták le. Bőr- vagy vászonövet csak a harcosok viseltek (a sírokban: vas és bronz övcsatok), erre erősítették fel hátul, a bal oldalon a bőrből vagy vászonból készült, téglalap alakú tarsolyt. A tarsolyok tartalma: kések és fenőkő, a langobard „borotválkozás” szörnyű eszköze: a vas vagy bronz szőrscipesz, az olló, az ár és a tűzszerszám – részben viseletükkel, külső megjelenésükkel is összefügg. A négyszögletes ezüst- vagy vasveretekkel díszített öv (lang. *nastila*) ritka (Pannoniában: Mosonszentjános I., Kajdacs 2., 23., Tamási 28., 34., 42.). Még ritkább a fémcsattal záródó saruszíj (Vörs 26., Tamási 48.), a nemesi viselet utánpótlása. Mosonszentjánoson az I. nemesi sírban és Maria Ponsee 53. nemesi sírjában a saruszíjcsatok ezüstműanyagból készültek és kis ezüst szíjvégek tartoznak hozzájuk.

Lényegesen többet lehet tudni a női viseletről. Maga a ruha ezúttal is fehér lenvászon. Az ezüst vagy bronz hajtűk (ún. *stylus* tűk) egyaránt rögzíthettek hajfonatot és fejkendőt, általában a fej jobb oldalán (Bezenye 73., Hegykő 3., Várpalota 1., Kápolnásnyék 2., Szentendre 43., Kajdacs 2., 18., Tamási 5., 13., Tatabánya, Vörs 17., Kranj 17., 129., 292., Rifnik 7., 21.). A langobard nők nem viseltek fülbevalót, a néhány kivétel (Steinbrunn/Büdöskút 5., Hegykő 3., 23., Szentendre 69.) pannoniai eredetű germán vagy római asszonyra utal. Pannoniában még nem viseltek karperecet és gyűrűt sem, kivétel ezúttal is a Hegykő-csoport. A gyöngy nyaklánc általános, de nem hivalkodó. A nagyobb és többféle gyöngyből, borostyánból, színes üvegekből összeállított lecsüngő nyakék (Bezenye 8., Várpalota 5., Mohács 2.) ritka, szokványos a nyak körül viselt, 15-30 szem kisebb üvegyöngyből álló nyaklánc. Lányok-asszonyok egyaránt viseltek brossot (korong, madár vagy S alakú fibulákat), ezek csak a szolgálányok viseletéből hiányoznak. Az egyiket közvetlenül a nyak alá, pár esetén a másikat a mell közepére erősítették, tehát elöl nyitódó, a nyaknál záródó blúzra utalnak. A blúzt derékban a bokáig érő hosszú szoknya alá tűrték be. Derékukon ovális alakú vas- vagy bronzcsattal (lang. *spanga*) záródó övet viseltek. Elöl baloldalt az övre erősítették a gyakran nagy színes gyöngyökkel is díszített női tarsolyt, amely kis bronz- vagy vascsattal záródott. A tarsolyban egy vagy több orsót (orsógombok), szőrtelenítő gyantát, kisméretű kést, ollót – az utóbbit néha külön bőr- vagy fatokban –, varrótűt hordtak, néhány esetben (Svetec, Klucov 18., Schwechat 34., Vörs 23.) szűrőkanalat is.

Sajátos a nagy fibulák viselete, amely ebben a formában először a langobardokkal jelentkezik a Kárpát-medencében. Nagy fibulát (lang. *kingia*) csak férjezett szabad asszonyok viseltek. Elöl, az öv közepére erősítették, az övről hosszan lecsüngő vászon- vagy bőrszalagra csatolták őket egymás alá, itt függték a combok előtt, a térdek fölött. Kivéve a Hegykő-csoportot, ahol hasonló módon, de jóval feljebb, a deréktájon viselték őket, ez

talán a helyi germánoknak a langobardokénál rövidebb szoknyáival függ össze. A nemes és gazdagabb asszonyok egy- vagy kétsoros fibulaszalagjai (*cingulumai*) poncolt ezüstlemezekkel voltak kiverve (pl. Kápolnásnyék 2., Szentendre 56., Mohács 2., Vörs 26., Kranj 43., 112., 287. – aranyból: Keszthely 2., hasonló csak egy kölni fejedelemből). A *cingulum* alsó végét hegyikristály, kalcedon, mészke vagy színes üveg csüngő-korong vagy gömb feszítette ki. Nem ritkán a fibulaszalagra erősítették fel a kis női késeket, máskor az övről lefüggő bőr-, vas- vagy bronzláncra volt erősítve a kés (pl. Szentendre 29.). Néhány rangos-gazdag asszony, elsősorban a Hegykő-csoportban, a fibulaszalagra erősítve ezüst díszkulcsot viselt (Hegykő 18., 72., „ezüstkulcsos dámák”). Előfordul, hogy ékszeres dobozjuk igazi kulcsait (Záluzi 39., Klučov 18., Rebesovice 22., Neuruppersdorf 12., Hegykő 18., Szöny, Tamási 10., Kranj 229.) vagy kis lakatját (Tamási 52.) viselték hasonló módon és helyen. Tényleges ékszeres doboz – pontosabban díszítő csontlemezei – csak a keszthelyi 2. nemesi női sírból ismert. A fibulákkal díszített, alul csüngő-gömbben végződő *cingulumdivat* a 6. századi barbár Európában általánosan elterjed, változatai egy időben tűnnek fel a türingeknél, a bajuvaroknál, alamannoknál és frankoknál. Nincs alapja annak az elképzelésnek, amely a bolygatott mohácsi 2. sír gyöngyei és fibulái alapján a Róma-városi bizánci udvari viselet utánzását véli felismerni benne, a bizánci divathatás – ha volt egyáltalán – jóval áttételesebb volt. Téves a fibulák ruha összetűző – gyakorlati – rekonstrukciója is. A nemes asszonyok viseletét utánzó bronz- vagy vascsattal záródó cipőszíjak ritkák, a lábszáron a térdekig feltekereselt saruszíjra is csak két pannoniai példa van eddig (Tamási 6., 52.). Cipő- vagy sarumaradvány nem került elő pannoniai langobard sírból. Dél-Pannonia romanizált lakosságánál (Kranj/*Carnium*, Bled, Rifnik, *Teurina*) a langobard női viselet, kivált az ékszerek, népszerűvé válnak, viszonzásként az északi hódítók is átveszik a karperecet, a gyűrűt és a fülbevalót.

Irod.: H. Hinz, Am langen Band getragene Bergkristallanhänger der Merowingerzeit. JbRGZM 13(1966), 212–230; G. Clauss, Die Tragsitte von Bügelfibeln. JbRGZM 34(1987), 491–603.

Bóna István

Langobard társadalom A 643-ban írásba foglalt hagyományos langobard törvényekből, az *Edictus Rothariból* a régészeti megfigyelések és néhány korabeli forrás segítségével a langobard társadalom pannoniai fejlődési stádiuma rekonstruálható. Az egyes társadalmi rétegek és intézmények nevükben megőrizték a nemzeti korszak elnevezéseit, a valóságban viszont a nemzeti kötelek már a Pannoniába költözés előtt felbomlottak. A langobardok összessége (*gens Langobardorum*) ez időben már a hadsereg (*exercitus*) volt, tagjai a harcosok (*exercitales, harimanni = Heermannen*). A népgyűlés, a *thing* valójában a fegyveres évi gyűlése egészen a langobardok bukásáig, döntése a „lándzsások határozata” (*gairerhinx*) volt. A nemzetség, a *fara* már a vezető család rokonsága, a *farába* a teljes jogú nem rokon szabadok (*fulcfree*), a félszabadok és a szolgák is beletartoztak. Nagyságuktól, gazdagságuktól függően tehát békében háznép, egy birtok, egy falu népe, háborúban pedig mozgó-költöző harci egység (*faramans*) – a pannoniai langobardok *in fara* foglalták el (Marius Aventicensis) s vették birtokukba Itáliát, ahol a *Fara* helynevek tanúsága szerint gyakran *in fara* települtek le. A pannoniai és korai itáliai korszakban mintegy 30 nagy, vezető *farával* lehet számolni, jónéhány név szerint is ismert (*Gausus, Harodus, Guging, Beleos, Anawa, Kaup*) az utóbbiak közül kerültek ki a seregvezérek, a *duxok*. A leghatalmasabbnak számító *Lething-farából* származott 546-ig a király (*kuning, rex*), a dinasztikus trónöröklést Pannoniában átmenetileg a *Gausus-fara* szakítja meg. A kevésbé hatalmas, kisebb *farák* (*Ademar, Autharen, Winifred* stb.) vezetői voltak a nemesek, az *adalingi*. A hercegeknek (*duces*) és a királynak hivatásos harcosokból verbuválódott katonai kísérete (*gasindium*) már korábban kialakult. Bár Pannoniában két langobard királyt is eltemettek (Waldari, Audoin), nem tudjuk, merre volt palotájuk (*lang. halla*), s hol, hogyan végezték halotti szertartásukat. *Dux* vagy hercegnő sírja sejtető két pompásan felszerszámozott lóval útnak indítva Veszékenyben, s talán egy *dux* tulajdona volt az aranyveretes gyirmóti kard is. A veszékenyvel közeli rokon lószerszámok nyomán hercegnői temetkezésnek gyanítható a hauskircheni óriás méretű 13. sír.

A különböző méretű és típusú temetőkből ugyanaz a társadalmi rétegződés bontakozik ki, mint a törvényekből. A nemeseket vagy udvarházuk (*lang. sala*, Itáliában ebből is helynév lesz) közelében, családi sírkertben temették el (Mosonszentjános I–II. sír: ezüstgombos karrdal, frank üveg pohárral, bronzedényekkel, bronzpántos frank favödörrel, játékkészlettel, és Keszthely-Fenéki utca, ahol egy-egy nemesi férfi- és női temetkezés különböző rangú és gazdagságú női kísérek-szolgák közepette található) vagy – éppúgy, mint a frankoknál, alamannoknál – a *fara* temetőjének széle táján, szabad térséggel határoltan, nagyméretű, esetenként körárokkaal is körülvett (Luzice 55.), nyilván díszes sírokba. Közeliükben (Sakvice, Maria Ponsee 53., Mosonszentjános III., Szentendre 47.) vagy magában a sírban (Maria Ponsee 9., Szentendre 7. kőlapokból épített sírkamra, Szentendre 26. kőpakolással védett halotti ház) velük együtt temették el hátslovukat (*lang. marph*).

A temetőket megtervezték, több nemzedék számára létesítették. Átlagos méretük 50×80/100 m – ekkora területre terjed ki a néhány év múltán felhagyott kádártai temető is. Belső rendjükből, az eltemetettek számából

következtetve egy átlagos *farába* egy nemzedéknyi időben vándorlásuk elején 20-25 (Klucov, Mochov), a pannoniai térségben pedig 30-50 ember tartozhatott. Nem véletlen, hogy mindig ennyi temetkezés kerül elő a 25-30 évig használt, laza szerkezetű Duna fölötti (Aspersdorf, Rohrendorf, Smolin) és az időben-szerkezetben hasonló dél-pannoniai (Kajdacs, Tamási, Vörs) temetőikben. Amely temetőben két vagy két és fél nemzedéken át temetkezett a *fara*, ott a sírok száma az előbb ismertetettek kétszerese (100 síron felül: Luzice, Sakvice, Holubice, 90–100 sír között: Maria Ponsee, Bezenye, Szentendre, ilyen volt eredetileg Schwechat is). Területük jóval sűrűbben benépesült az egymás mellé temetett, egymást követő családtagokkal. Ennek ellenére e kétféle (s még néhány más típusú) temetőből tükröződő társadalmi szerkezet nagyjából mindenfelé hasonló.

A temetőikben eltemetettek 20-25%-a fegyveres férfi, ami a népvándorlaskorban egyedülállóan magas arányszám. A fegyverrel másvilágra indítottak 30-35%-a teljes fegyverzetű, karddal (lang. *suort*), lándzsával (lang. *gairo*), megvasalt pajzsral (lang. *scild*) felszerelt harcos: (*h*)*arimann* (*Heermann*), másik langobard nevén: *baro*. Hozzájuk tartoztak a temetőikben önálló sírokba eltemetett lovak. A csak lándzsával eltemetett fiatal vagy érett korú férfiak alkották a *fara* szabadjait (*faramanni*), a fegyveresek 25-30%-át. A fennmaradó, íjjal és nyíllal (lang. *strala* és *gaida*), valamint tegezzel (lang. *cucurra* = *Köcher*) eltemetett íjászok a félszabadokból = (*h*)*aldii/aldiones* kerültek ki. Az olyan foglyok és szolgák (lang. *scalc*), akiket a népgyűlés *per sagittam*, illetve *in gaida et gisil* = vashegyű nyílvevő átnyújtásával szolgálatra emelt fel (*thingelt*), vagy akiket uruk csekély megváltás (*launegild* = *Lohngeld*) fejében felszabadított, de akik továbbra is kötelesek voltak szolgálni urukat és a *farát*, a háborúban gyalogharcosként (*in fantho* – ebből később az *infanteria*) küzdöttek. A fegyveres szolgálattal meghatározott langobard társadalmi szerkezet lényege kétszáz évvel később sem sokat változott, Aistulf király 750. évi 2–3. törvénye az adókat és szolgálatokat 1. páncélos lovasok, 2. lándzsás lovasok, 3. íjászok szerint szabályozza. Külháborúikban azonban egy-egy langobard sereg összetétele nem követte gépiesen a társadalmi arányokat, az Audointól Narses segítségére küldött langobard sereg 2500 nehézfegyverzetű harcosból és 3000 kiegészítő harcosból állott (Prokopios, BG IV, 26, 12). Valamennyi temetőben található fegyvermelléklet nélküli, szegényes szolga (*scalc*)-temetkezések (dunai germánok, római provinciálisok), létszámuk azonban Pannoniában messze elmarad a fegyveres férfiak mögött.

Az általános ékszervelet (és a nagyarányú sírrablások) miatt nehezebb a nők társadalmi helyzetének megállapítása. Az *arimann* feleségét, az *arimannát* az aranyozott ezüstfibulák, az ezüstkulcsok s egy szimbolikus eszköz, a takácskés (utóbbiak: Duchov, Mochov 3., 10., Holubice 95., Hauskirchen 13. – hercegnő!, Aspersdorf 22., 25., Stras 6., Maria Ponsee 35., Kádárta 6., Szentendre 56., Várpalota 1., Jutas 196., Kajdacs 2., 18.), a Hegykő-csoportban pedig – ugyanúgy, mint a korabeli gepidáknál, bajoroknál, alamannoknál – a tilolókés (Hegykő 18., 78.) különbözteti meg, ők voltak a méltóan születettek (*wirdibora*). A szabad asszony (*frea*) többnyire hasonlóan volt felékszerezve, legfeljebb olcsóbb ékszerekkel, bár esetenként hivalkodóan. Nehezen választható el a félszabad asszonyoktól, a *haldiától*, néha még a szolgálánytól is. Független (*selmundia*) egyetlen nő sem lehetett, személyük és vagyonuk (*mundium*) előbb apjuk, majd férjük joghatósága (*munduald*) alatt állott.

A viseletből tükröződő látszólagos hasonlóságok ellenére óriási különbség volt az egyes társadalmi rétegek között. Egy szabad ember vérdíja (*wergild*) hússzorosa volt a félszabadénak és hatvanszorosa a szolgálénak, a legkisebb csonkulás, a kisujj elvesztése szabad esetében 16, félszabadéban 4, szolgáléban 2 solidus vérdíjba került – ez már feudális értékrend.

Pannoniában a *farák* nem mindig falvak szerint települtek, gyakori, hogy családokra oszolva udvarházakban, tanyákon éltek, az ilyenekre 6-8 síros sírkertek utalnak (Mödling, Dör, Tatabánya, Kápolnásnyék, Gyöng, Máza, Mohács, nemesi *fara*: Keszthely-Fenéki utca). Különböző gazdagságuk és szerkezetük miatt sokszor aránytalanul tükrözik a társadalmat. Valószínűleg a pannoniai korszakig visszanyúlik a *farák* közti vitákban bíraskodó *sculdhais* (*soltész*), falunagy tiszttség kialakulása.

Irod.: Bóna, A középkor hajnala 64–72; A. Cavanna, Fara, sala, arimannia nella storia di un vico longobardo. Milano, 1967; uő, La civiltà giuridica Longobarda. In: I Longobardi e la Lombardia. Milano, 1978, 1–34.

Bóna István

Langobard vallási élet Pannoniai temetkezéseikből az ősi hitvilág tükröződik, amely azonban a korszakban távolról sem volt összeegyeztethetetlen a kereszténységgel.

A Paulus Diaconustól megőrzött mesés eredetmonda szerint a langobardok (a mítoszban még *winnilek*) Freya istennő csalafinta támogatásával váltak Votan/Odin, az itáliai langobardban Godin, „választott népévé”. A langobard sírokban valóban több bizonyíték van Odin tiszteletére. Kiemelkedő jelentőségű a várpalotai 21. sír aranybrakteátája, a trónoló Odin egyedülálló ábrázolása, körülötte segítőjével, a madárral és ellenségeivel, a

tengeri szörnyvel és a farkassal. A poysdorfi 4. sír aranybrakteátáin Odin szent szarvasát ábrázolták, a saraticei 6/48. sír és a várpalotai 21. sír másik három brakteátáján a germán mitológia kígyómadarát, szalagállatszerű kompozícióban. Az Odin-kultusszal hozható kapcsolatba a poysdorfi 5. (férfi) és a szentendrei 26. (nemesasszonyi) sírokban talált, többágú, faragott szarvasagancscsal díszített rúdszerű jelvény vagy jogar és egy meglepő emlék: a mosonszentjánosi II–III. nemesi sír zablás szarvastemetkezése. A cividalei San Giovanni-temető korongfibuláját és a Reggio Emilia-i 2. sír falerái arany szarvasfigurák díszítik, a szarvas sajátos vallási szinkretizmussal rákerül a cividalei San Stefano-temető 11. sírjának aranykeresztjére is. Mindezen itáliai szarvasábrázolásoknak jó előzménye a langobard őshazában a késő római kori tangendorfi korongfibula szarvasfigurája.

551. évi nagy csatájuk színhelyét a langobard emlékezet *Asfeld* néven őrizte meg, az *Asgard*-ban lakozó, a harcban elesetteket a Valhallába kísérő 12 isten, az Asok nyomán. Donar/Thor kultuszára utalhat néhány pannoniai sírban talált, miniatűr Thor-alabárdot mintázó amulett (Szentendre 25., Tamási 48., Kranj 633.) és egy csontból faragott „Thor-buzogány” amulett (Kranj 243.). Itáliában a Donar-kultusz ősi germán szokás szerint felakasztott emberáldozatokkal „dekorált” szent fájáról (viszont a 8. században Liutprandtól tilalmazott – XV. törvény 84. I. – szent fák és források sokkal inkább itáliai parasztok áldozóhelyei lehettek), szent kecskéjéről és a kecskefejű istennek hozott húsáldozatról Nagy Szent Gergely pápa *Dialogusaiban* (III. 27–28, IV. 22) maradt fenn több adat – nyilvánvaló, hogy a pannoniai sírokba helyezett húsételek egy részének (kecske!, juh, szarvasmarha, szárnyas) szakrális szerepe is volt. Az ősi vallás papjainak titkos (*runo*) tudománya volt a rúnairás, amely langobard fibulákon (s nyilván nem csak fibulákon) is előfordul. Fontos emléke a bezenyei 8. sír fibulapárja. A hátlapokra karcolt feliratokban: *godahi(l)d unja – arsipoda segun* („Godahild kíván Arsipodának áldást”) egyedülálló módon keveredik a germán titkos névmágia a kereszténységre utaló formulával. A régészeti adatok tehát ugyanarról tanúskodnak, mint az írott feljegyzések: a langobard nép zöme Pannoniában is, Itáliában is ragaszkodott az ősi hitvilághoz.

Annál meglepőbb, hogy 547-ben Prokopios a megvetően arianusoknak titulált gepidákkal szembeállítva I. Iustinianus színe előtt ezt mondhatja Audoin király követveivel: „mi kezdettől fogva a Ti hiteteket követjük” (BG III. 34, 24). Ez hitelt érdemlő, kortársi feljegyzés, kivált egy bennfentes udvari történetíró tollából. A királyi nemzetség tagjai, a Lethingek, a pannoniai foglalás idején már valóban katolikusok voltak, Wacho leányaiból katolikus Meroving királynők lesznek. A királyi s néhány nagy nemesi család katolikus hitre térése valószínűleg a Rugilandban (Hauskirchen 4. bronz övcsatja kereszttel van díszítve), legkésőbb a *Felden* elkezdődött, mégpedig herul hatásra. A langobardok felett uralkodó herulok mintegy negyedrésze már 510 előtt katolikus volt. Maga a térítés azonban aligha a heruloktól indult ki, hanem mindkét nép irányába az akkor még élő pannoniai egyháztól. Központja az antik Scarabantia lehetett (Vigilius püspök), a Sopron körüli Hegykő-csoportban is található bevésett kereszttel díszített bronzcsatok (Nikitsch/Füles 27., Hegykő 11.). A térítés, a kor szokása szerint, elsősorban a barbárok uralkodó rétegét vette célba. A Lethingek, köztük Wacho unokája, Theodelinda és dédunokája, Gundeperga Itáliában is katolikusok voltak. Valószínűleg katolikus *dux*-ból lett király Audoin is, aki serdülő fiát, Alboint katolikus Meroving hercegnővel házasította össze (Chlodoswintha).

A katolikus vallás mellett az arianizmus germán változata eleinte nem lehetett számottevő a langobardok körében, bár az itáliai *Historia Langobardorum* úgy emlékezett, hogy a rugiak voltak körükben az ariánus „dogma” misszionáriusai. Valószínűbb, hogy az élő és tevékeny ariánus egyházzal az osztrogótoktól elhódított Saviában és Pannonia Secundában ismerkedtek meg behatóbban, e világképükhöz jóval közelebb álló vallásról azonban az 560-as évek közepéig nincs adat körükben. Csak Alboin trónra lépése és a bizánci szövetség felbomlása (565/566) után lehet számolni erőteljes kibontakozásával. Alboin támogatásával ekkor erőszakos térítőakció kezdődik, amelyről Nicetius treveri/trieri püspök (†566) Chlodoswintha királynőhöz intézett leveléből értesülünk. A lelkiismereti válságba került királyné már csak röviddel később bekövetkezett halála miatt sem tudta Alboint visszafordítani, akinek térítő tevékenysége olyan sikeres volt, hogy az Itáliában megjelenő langobardokat a félsziget lakosai öntudatos és türelmetlen arianusoknak látták. Ez azonban távolról sem volt így. 600 körül a *duxok* között éppúgy voltak katolikusok, mint pogányok. A korai langobard temetők rítusa Itáliában is többnyire „pogány” jellegű. Bár ellenkező példák is vannak, olyan közösségek, amelyek már nem tettek a sírba pogány halotti étel-italáldozatot. A keresztény vallásoknak nincs a pannoniai langobardoknál régészeti emléke (kivéve a Hegykő-csoportot), néhány előkelő asszony filterkanala (pl. Záluzi 6., Klucov 18., Svetec, Schwechat 34., Vörs 23.) távolról sem bizonyít két szín alatti ariánus szentáldozás mellett. Még bizonytalanabb a szentendrei 7. nemesi sír egyik kőlapjára karcolt keresztszerű jel, a földbe temetett sírkamra ugyanis nem volt látható.

Irod.: Bóna, A középkor hajnala 76–80; S. C. Fanning, Lombard Arianism reconsidered. Speculum 56(1981), 241–258.

Bóna István

Langobard ötvösség Pannoniában s térségében a langobardoknak elsősorban ezüstműveseik voltak, aranyművesre csak egyetlen – nem biztosan langobard – adat van, Itáliában is főleg római *aurifex*ek szerepelnek a langobard forrásokban. A tényleges Pannoniából eddig nem ismert ötvösszerszám-lelet (mint az urachi alamann hegyi telepről) és ötvöstemetkezés, még olyan ötvös-kovácsoké sem, mint a tüningeknél (Schönebeck 5.), az alamannoknál (Herbrechtingen), a frankoknál (Heddersdorf, Hérouvillette, Coulaincourt) vagy a gepidáknál (Mezőbánd 10.). A Dunától északra azonban kétségkívül a pannoniai korszakba tartozik két ezüstműves-temetkezés (Brno-Kotlarska utca és Poysdorf 6.). Melléjük temetett szerszámaik közül azonosak a fogók, a két-két különböző méretű kalapács, a vasüllök, a fenőkövek. Brünnben még poncolóvéső, lemeznyíró olló és kétkarú bronzmérleg (az utóbbiak a langobardoknál kereskedőt is jelezhetnek, vö. Hegykő 34., Kranj 11.) egészíti ki a felszerelést. Mindkettő fegyveres temetkezés volt, lándzsával, Poysdorfban *umbó*val felszerelt pajzsral, vagyis az ötvösök társadalmilag a harcosok (*arimanni*) közé tartoztak. Poysdorft egy S-fibula és egy ovális „lábú”, téglalap „fejű” fibula bronzmodellje (matricája) teszi híressé, az ilyen modellek agyagba nyomva fibulaöntő-minták készítésére szolgáltak. A korszakból ismert másik bronzfibula-modell is langobard területről származik, Prágától nem messze Závistban szőrványként került elő. Az Európa-szerte elterjedt frank–alamann „ötujjas” fibuláknak ezzel szemben csak ólommodell töredékei ismertek (Párizs, Urach), ólomból van az eddig ismert egyetlen „relieffibula”-modell is (Genf). Ám míg az utóbbiakról készült igazi fibulák is ismertek, addig a poysdorfi és závisti nagy fibulamodellekkel készült fibulák még nem kerültek elő, a poysdorfi S-fibula-modellnek is csupán rokonai fordulnak elő cseh–morva területen. A langobard öntőformák részleteit, díszítőelemeit és típusait azonban viszontlátni igazi fibulákon, ami azt bizonyítja, hogy a fibulákat több különböző modell segítségével elemekből szerkesztették össze. A modellek, a néhány fennmaradt agyag öntőminta-töredékkel (Helgö, Huy) együtt, azt igazolják, hogy a langobard fibulák többségét valódi viaszveszejtéses (s nem „ólomveszejtéses”) eljárással állították elő, a viaszveszejtéses eljárás részleteit a veszkényi lószerszámokon sikerült megfigyelni és bizonyítani. Egyebekben a pannoniai ezüstműveseknek csupán a keze nyoma ismert: összeszegecsett fibula (Kápolnásnyék 2.), fibulák gombjainak pótlása (Szentendre 29., 85., Várpalota 5.), a fibulákon látható különféle poncolt minták (Gyöng 1., Kajdacs 2., Szentendre 56.), a fibulák szegélyének önberakással való színezése (*niello*), vastárgyak ezüstberakása (tausírozás: Szentendre 30. övdísz, Maria Ponsee-i, hauskircheni, veszkényi zablák), tűzaranyozás, rekeszek készítése és pótlása. Technikai és művészi felkészültségük olyan magas színvonalú volt, hogy képesek voltak ékszerek prototípusait előállítani, ezek sorában a legjelentősebb a hegykői 18. sír fibulapárja.

Az egyetlen pannoniai aranyműves tevékenységéről filigrándíszes aranygyöngyök árulkodnak (Svetec, Velké Pavlovice 9., Jutas 196., Keszthely-Fenéki utca 2. sír). A filigrántechnikából következőleg valószínűleg ugyanazon ötvös alkotta az egyetlen pannoniai aranyékszer-készletet, a Keszthely-Fenéki utcai 2. sírban talált rekeszdíszes aranycsüngőket. A csüngőkészlet rokonai Tüningiától (Mühlhausen 14.) le Itáliáig (Cividale-Celle) a langobard Pannoniában tevékenykedő, osztrogót iskolázottságú aranyművesre utalnak. Tevékenységével hozható kapcsolatba a kölni dóm alatti 6. századi sírkápolnában eltemetett hercegnő nyakéke és fibulapárja is, ami nem jelenti azt, hogy maga a hercegnő is langobard származású lett volna, a kölni ékszerek nivója ugyanis elmarad a keszthelyi csüngőktől.

Irod.: László Gy., A népvándorláskor művészete Magyarországon. Budapest, 1974. Ötvösség és Bronzöntés fejezetek: 71–83; Ch. Bonnet – M. Martin, Bleimodell einer angel-sachsischen Fibel aus Saint-Pierre in Genf. Archäologie der Schweiz 5(1982), 210–224 – irodalommal; H. Vierck, Eine völkerwanderungszeitliche Relieffibel zum Feinguss im frühen Mittelalter. Münstersche Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 9(1976), 137–209. A valójában az Odoaker korszakban kialakult Domagnano–Desana–Reggio Emilia-kincsekkel kezdődő aranyművességről: V. Bierbauer, Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Spoleto, 1975, 198–215; a technikáról összefoglalóan: B. Arrhenius, Merovingian Garnet Jewellery. Stockholm, 1985, 127–187.

Bóna István

Langobard fibulák, ékszerek A keleti-germán eredetű, félkörű rugólemezes (korábban „fejű”) és ovális tülemez (korábban „lábú”) fibulák divatja az 5. század második felében Nyugat-Mecklenburgon át feljut az Alsó-Elba-vidéki langobardokig. Sima lemezű, sajátos példányai a langobard vándorlás bizonyosságaként Szászországon át lejutnak a Cseh-medencéig (Praha-Podbaba 8.). Az Elba mentén délkelet felé hatoló langobardoknak tehát saját fibuladivatjuk is volt. Ennek ellenére vándorútjuk első évtizedeire a korszak egyik legfejlettebb ékszművessége, a tüningeké volt meghatározó. A sajátos tüning „fogósfibulák” (*Zangenfibel*) már Hamburg térségében is eljutnak hozzájuk, majd a tüning „madárfejes” (*Vogelkopffibel*) fibulákkal együtt, különböző méretben és változatokban csaknem egyeduralgoló ékszerré válnak a Cseh-medencétől egészen a Rugilandig. A „fogósfibulák” a Dunától délre a noricum–pannoniai térségben megritkulnak (Várpalota 13., Tamási 23., Mohács 3., Kranj 31.), Itáliának pedig már csak északkeleti pereméig (Cividale) jutnak el. Szegényebb langobard asszonyok a korai langobard fibulákra emlékeztető kivitelben, sima lemez (vagy változatban is viselték (Maria Ponsee 1., 86., Tamási 29.), ezek helyi langobard utánpótlások. A „madárfejes” tüning fibulák

már csak elvétele jönnek elő a Dunától délre (Tulln 1., Kranj 287.). A türingekkel való szoros kapcsolatokat néhány más fibulatípus langobard átvétele is igazolja, köztük a závisti fibulamodell s egy oberweimari fibula (13a) közeli rokonsága. Az ún. Rositz-típus variáns műhelykészítményei a türing Rathewitz 15. és a langobard Maria Ponsee 34. fibulái, míg egyenesen műhelytestvérek Oberwerschen 2. és Szentendre 86. fibulái. Arra nézve, hogy az önálló pannoniai langobard fibulaművességgel aligha lehet a 6. század második évtizede előtt számolni, fontos bizonyítékok az észak-pannoniai temetőkből a langobardoktól helyben átvett dunai-germán fibulák (Schwechat 31., Szőny, Csákvár, Szentendre 33., Dunaföldvár), az ilyenek Morvaországban is gyakoriak. Ezzel egy időben kezdenek megjelenni a sajátos langobard fibulák is. Ezek vagy csak Pannoniáig terjednek el, mint a Praha-Podbaba – Schwechat 13. – Fertőszentmiklós 9. – Tamási 7. típus, vagy Pannonián át lejutnak Északkelet-Itáliáig, mint a Dresden-Nickern A–Záluzi 5/I.–Várpalota 5.–Udine–Belluno-típus változatai, avagy a poysdorfi fibulamodellel rokon szögletes rugólemező, ovális tülemező, ékvéséses meandroid díszítésű típus: Tatabánya–Szentendre 33.–Rácalmás 2.–Keszthely-Városi temető B–Cividale-San Giovanni 12.

A langobard ötvösség gyors fejlődése s a langobardok egyre bővülő külkapcsolatai esetenként megnehezítik egy-egy típus eredetének a megfejtését. Ilyen a langobard „fejű”, de frank nyakú és a nyakkal megegyezően keskeny „lábú” Eisleben 1.–Stösen 49.–Szőny–Udine-típus, amely egyaránt lehet türing vagy langobard készítmény, avagy az elterjedése végpontjairól „Weimar–Montale”-nak elnevezett típus, amelynek pannoniai képviselői (Mödling 2., Tamási 26.) szorosan kapcsolódnak a legkorábbi itáliai előforduláshoz (Cividale-S. Giovanni 32.) és visszafelé Türingiához is (Stösen 93.).

A noricum–pannoniai Duna-szakaszon erőteljes nyugati (frank, alamann) fibulaimport jelentkezik már a prelangobard korszakban, majd a Hegykő-csoportban, ezek a félkörlemezőköt öt gombbal díszített, egyenes nyakú és tülemező ún. „ötujjas” fibulák (Rohrendorf, Hegykő 4., 65., Nikitsch/Füles 1., Fertőszentmiklós 1. és A). Mivel az „ötujjas” fibulák a frank–alamann térségből Észak-Itáliát, kivált a nagy tavak vidékét is elárasztják, valószínű, hogy Kranjba jórészt közvetlen frank kereskedelem útján kerültek (11., 81., 141., 149.), bár számolni kell a Hegykő-csoport közvetítésével is, egészen le Cividaleig. Az utóbbi bizonyítéka a hegykői 18. sír rekeszekkel díszített, nagyméretű relieffibulája, amelynek Cividaleban a Cella és a S. Giovanni-temetőben már öntött, a rekeszeket imitáló változatai, tehát a pannoniai prototípus utánzatai fordulnak elő. Hasonló fejlődési utat jár be a perchtoldsdorfi ékköves fibula, mint prototípus és cividalei, Nocera Umbra-i (10.) öntött másolatai.

Kifejezetten a Dunától délre lakó langobardokhoz jutnak el csak a négyszögletes rugólemezős, ovális tülemezős meroving fibulatípusok (Maria Ponsee 73.–Kápolnásnyék 2.–Wien VI.–Albertfalva–Máza 1.–Mohács 2.–Pécs-Cserkút), ezek Itáliába már nem jutnak le a langobardokkal, a legutolsó kivételével feltehetőleg valamennyi földbe került 550 előtt. Ugyanakkor – eltérően az „ötujjas” fibuláktól – jelentős szerepet játszottak a pannoniai térség sajátosan langobard típusú fibuláinak kialakításában. A langobard típus jellemzői: a nagy vadkanfejben végződő ovális tülemező és a sok gombbal (6-7-8-9) díszített, utóbb külön félköríves lemez beiktatásával valószínű „gombkoszorúsá” váló félkör alakú rugólemező. Prototípusai, elemei már a Cseh- és Morva-medencében előfordulnak, korai egyedi példányai pedig a Dunántúl északi feléből ismertek (Hegykő 21., Várpalota 1., Rácalmás 16., s talán Keszthely-Városi temető A). Itáliai megfelelőik már nincsenek.

A pannoniai fibulatípusok második – későbbi – csoportját a langobardok magukkal viszik Itáliába. Ilyenek a spirálmintával díszített felületű fibulák (Kápolnásnyék 1., Várpalota 19. – Cividale, Testona), az ékvéséses meandroid mintával díszített felületű fibulák (Bezenye 20., Várpalota 17.–Cividale), a fonatornamentikával (*Schlaufenornament*) díszített felületű fibulák (Szentendre 54.–Aquila, Cividale-Gallo 4. és –S. Giovanni 154., Nocera Umbra 4.). Pannoniából terjed el Csehországig és Közép-Itáliáig a félkörlemezőn a germán 1. stílus karmos állatlábaival díszített fibulatípus (Svetec, Szentendre 29., Cividale, Lucca, Nocera Umbra), e típus remeke a szentendrei 56. sír fibulapárja, ovális lapján már mediterrán „langobard” szalagfonattal. Az 1. stíusból csupán elemeket felhasználó, de már nyolcgombos-gombkoszorús fibulatípus is Pannoniából jut le Közép-Itáliába (Csákvár–Nocera Umbra 21.). Bár a jutasi 196. sír fibulapárja pannoniai unikum, de kengyelének kereszt alakban komponált állatnyakakból álló díszítése öntött utánézésként előjön egy más típusú Nocera Umbra-i fibulán (17.).

A pannoniai langobard fibulaművészet csúcán a teljes felületükön (tehát a fibulák kengyelén is) az 1. germán állatstílus kuporgó és fekvő állatpárjaival díszített fibulák állnak. Legkorábbi sajátosan „pannon” remekük a bezenyei 8. sír fibulapárja, amely valószínűleg prototípus. A gyönki 1. fibulának Cividale Cellában és Romans 27. sírjában vannak közeli rokonai. A legszebbek azok, amelyeknek még díszgombjai is állatfejeket mintáznak: Kajdacs 2. – ilyen volt Vörs 26. is – kisebb, gyengébb változatban pedig Tamási 6. A típus itáliai megfelelője Castel Trosino K sírjából ismert, az itáliai továbbfejlődés bizonyosságaként. A pannoniai fibulafejlődés csúcását reprezentáló Kajdacs 2. fibulapár pannoniai műhelytestvére – koszorúján 9 egyszerű gombbal díszítve – Itáliában Romans d’Isonzo 77. sírjának fibulapárja.

A langobardok másik jellemző ékszere a két madárfejből-madárnnyakból ellentétesen összeszerkesztett S alakú fibula – változatai a meroving kultúra egész területén népszerűek voltak. Egyszerű, öntött változatokban a Cseh-medencétől Rugilandig terjedt el. A piros üvegberakással díszített rekeszes szemű típusok rendszerezésétől (az egyszerű madárfibulákkal együtt) egyelőre el kell tekinteni, mivel az elmúlt években olyan nagy számban kerültek elő ma még jórészt közöletlen példányok cseh–morva–osztrák–magyar–szlovén földi temetőkből, sőt langobard hatásként még Dalmáciából is, hogy klasszifikálásuk elhamarkodott lenne. Szegényebb asszonyoknál ruháin még Itáliában is előfordulnak különböző változatban: pl. Tamási 26., Kranj 31., 349.–Cividale, vagy Velké Pavlovice, Várpalota 34, Vinkovci, Siscia –Cividale, vagy Gyöng 5., Kranj 292.–Cividale-Gallo 4. Ugyanakkor a poysdorfi S-fibula mintával előállítható, cseh–morva földön előforduló típus rokona a Dunától délre már csak Pannonia északnyugati csücskében, a nikitschi/fülesi 11. sírban jön elő. Az ugyanazon nikitschi 11. sírban talált másik S-fibula viszont a Hegykő-csoport jellemzője, ugyanilyen keltezi Scarabantia/Sopron langobard kori rétegét.

Az általánosan elterjedt pannoniai típus a madárszemeket kerek, a két nyak találkozását négyszögletes rekesszel hangsúlyozó, a közbülső nyakrészeket hosszant-árkolt S-fibula. Ezeket kissé eltérő méretben s változatban több műhely készítette (Luzice 46., Maria Ponsee 77., Schwechat 2., Bezenye 20., Várpalota 1., 4., 29., Szentendre 1., 85., Tamási 10., 18., 30., Lesencetomaj, Keszthely-Dobogó, Kranj 83., 96., 160., 277., 346., Rifnik 83., Bled 210.), de Itáliában már csupán egy-egy kopott-használt példány képviseli őket (Cividale, Chiusi). Szegény asszonyoknál ismert bronzból öntött, rekesz nélküli kivitelben is (Tamási 50., Kranj 195., 312.). Az ezüsből öntött, aranyozott felületű, piros üvegekkel díszített főtípus Kelet- és Dél-Bajorországban is gyakori.

Már 1956-ban tisztázódott, hogy az S-fibulák későbbi pannoniai típusán a rekeszek közti mezőkben a germán 1. stílusból származó ornamentika (állati comb jelzése) díszíti a madárnnyakakat. Előfordulásai: a Dunától északra csak Luzice 55., Pannonia: Carnuntum, Várpalota 19., Jutas 196., Kápolnásnyék 2., Szentendre 56., Vörs 21., 33. Ez a változat jóval gyakoribb a korai itáliai langobard sírokban (Cividale, Aquileia, Nocera Umbra 10., 148. – Itáliában készült változata jut vissza Pannoniába a fenékpusztai Horreum-temető 11. sírjába). Legkésőbbi pannoniai variánsa a „tokás” sasfej. Prototípusa Kajdac 19. S-fibulája, elterjedési zónája már Itália: Salcano 18., Cividale-S. Giovanni 32., 102. Ugyanígy a Pannoniában kialakult „paragrafus” alakú változatok (Kajdac 2., Vörs 32., illetve Vörs 21. – de a fenékpusztai Horreum-temető 17. sírjában már Itáliából visszakerült import!): Cividale-S. Giovanni 105. Pannoniában jelennek meg a teljes nyakrészükön 2-4 rekesszel borított frank eredetű(?) S-fibulák is (Rácalmás 2., 20., Tamási 52., Mohács 5., Kranj 170., 207., 371., Teurnia 2/75.), hasonlók kisebb és nagyobb méretben Civalaléban (Cella, S. Giovanni 158., Gallo 9.) is előfordulnak. Nagyméretű, erőteljes ragadozómadár-fejekkel ellátott változatuk pannoniai eredetű (Rácalmás 16.), ez válik Cividale-Cellán keresztül az itáliai továbbfejlődés prototípusává.

Pannoniában a Duna mentében az erőteljes frank–alamann kereskedelmet tükrözik a korongbrossok is. A legkorábbi, csupán egyetlen kerek rekesszel díszített, sugármentés felületű, korongfibulák a Hegykő-csoportban tűnnek fel (Hegykő 21., Nikitsch/Füles 24.). Ezeket követik a kifejezetten a pannoniai langobardokhoz irányult elterjedő, szíromrekeszekkel díszített, rendszerint lila vagy piros üvegberakásos ezüst korongfibulák (Maria Ponsee 35., Mödling 2., Hegykő 4., 18., 71., Ravazd, Várpalota 5., Tatabánya, Kápolnásnyék 1., Szentendre 2., 28., 29., 48., 54., Kranj 207.), a legkésőbbi változat finom filigrándíszes (Kajdac 2.). Vitatható, hogy a Hegykő-csoportban s körzetében elterjedt, egész felületén rekeszdíszes (*cloisonné*) madárfibulák, madárfejes csüngők (Luzice 46., Hegykő 65., 72., Fertőszentmiklós 8., Bezenye 17.), tarsolycsatok (Hegykő 60.), korongbrossok (Bezenye 8.) importcikkek-e, avagy a megelőző korszak pannoniai ékszművességének hagyományai, utóélete. A hegykői piros üvegberakásos poliédérdíszes fülbevalók (3., 23.) sem segítenek a kérdést eldönteni, noha hasonló az alpesi rómaiaknál (Teurnia stb.) is előfordulnak.

Korongfibulák körbefutó három (Schwechat 13.), négy (Poysdorf 4.), hat (Stras 10.) és nyolc madárnnyakból (Szöny, „Magyarország”, Kranj 195.) komponálva homályos eredetű nemzetközi ékszerek. A többi női ékszer, a borostyán- és üveggyöngyök, a hajtúk, az övcsatok a langobard viselet részei, ott esik róluk szó. A pannoniai férfisírok egyetlen ékszerként felfogható ötvösműve a kardszójakat díszítő néhány téglalap alakú „veret”. Frank eredetű, általános közép-európai típus a szentendrei 34. sír két szembenéző, rozsmárszerű emberfejjel díszített kardverete és változata Maria Ponsee 53.-ból – néhány hasonló valószínűleg pannoniai langobardokkal jut le Itáliába (Cividale, Marzaglia, Nocera Umbra 74.). Egyelőre unikum viszont Pannoniában a szentendrei 30. sír vas övdíszé vagy kardszójdíszé, amelyen első ízben jön elő a langobardok körében egy röviddel később általánosan népszerűvé váló díszítésmód: az ezüstberakás, a tausírozás. Egy gepida nemesi sír tausírozott övdíszé (Hódmezővásárhely-Kishomok 7.) megerősíti az ezüstberakás 567 előtti megjelenését. A pannon térségben előforduló aranybrakteáták (Saratice 6., Poysdorf 4., Várpalota 21.) az északi művészet alkotásai, még akkor is, ha szorosan kötődnek a langobardok itteni vallási életéhez. A brakteáták helyi csoportját alkotják a 4. századi római pénzekre préselt, füles aranylemezzel csüngők (Keszthely-Fenéki utca 2. nemesasszonyi sírban 15 db!), az egykorú nyugati pénzeket utánozó füles aranycsüngők (Schwechat 31.), a rekeszdíszes füles

csüngőkorong (Schwechat 7.), s végső soron a bizánci pénzekből-pénzutatánatokból összeállított nyakékek. Az utóbbiak Itáliában népszerűek, pontosabban: pannoniai eredetű langobardokkal ott kerültek földbe. Részben I. Iustinianus triensei – a Duna-vidékéről ilyen eddig csak a luzicei 55. nemesasszonyi temetkezésből ismert –, részben I. Iustinianus és II. Iustinus trienseinek barbár utánzatai. Ezeket a pannoniai langobardok 565 vége és 568 tavasza közt verték (Szalacska 2 db, Kranj sírból) azután, hogy II. Iustinus beszüntette a subsidium fizetését. E pannoniai, olvashatatlan feliratú arany pénzutatánatok Cividale-Cella és S. Giovanni-temetőjében, Udinében s máshol még gyakoriak – a pannoniai első langobard pénzverési kísérlet kitűnő bizonyóságaiként.

Az egyetlen „fejedelmi” ötvösmű, a Keszthely-Fenéki utcai 2. sír arany nyaklánc-csüngőinek kérdését ld. a langobard ötvösség alatt.

Irod.: Mint a Langobardok régészete fejezetben, valamint: *Bóna I.*, Beziehungen zwischen den pannonischen und italischen Bodenfunden der Langobarden. Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche. Roma, 1966, 151–156; *uő.*, Zur Geschichte der Langobarden in Pannonien. Aus Ur- und Frühgeschichte II. Berlin, 1964, 104–109; *uő.*, A középkor hajnala 46–57. Tübing összehasonlító leletek: *B. Schmidt*, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle/Saale, 1961; *uő.*, ua. Katalog (Südteil). Berlin, 1970; *uő.*, ua. Katalog (Nord-Ostteil). Berlin, 1976. Ugyanerről: *G. Behm-Blancke*, Gesellschaft und Kultur der Germanen. Die Thüringer und ihre Welt. Dresden, 1973. Itáliai összehasonlító leletek: *S. Fuchs – J. Werner*, Die langobardischen Fibeln aus Italien. Berlin, 1950; *S. Fuchs*, La suppellettile rinvenuta nelle tombe della necropoli di S. Giovanni a Cividale. Memorie Storiche Forogiulesi 39(1943–1951), 1–13; *W. Dorigo*, L'arte metallurgica dei Longobardi. Arte medievale II/1(1988), 1–78; *F. M. Scotti et al.*, Longobardi a Romans d'Isonzo. Gorizia, 1989. A brakteáták irodalmát ld. Germán brakteáták. A langobardoktól ékszerként használt bizánci aranypénzekről s azok langobard utánzatairól: *M. Brozzi*, Monete bizantine su collane longobarde. Rivista Italiana di Numismatica 19(1971), 127–131; *G. Bernardi – G. Drioli*, Le monete del periodo bizantino e barbarico esistenti presso il Museo Archeologico di Cividale. Forum Iulii 3(1979), 5–20, 4(1980), 20–43.

Bóna István

Langobard fazekasság Telepásatások és fazekasműhelyek ismerete nélkül fejlődése csak a sírkeramikán keresztül kísérhető figyelemmel.

Az eredeti, Elba-vidéki típusú langobard edények felettébb szembetűnőek, mivel formára, technikára nézve olyan szinten megrekedt fazekasság készítményei, amelyet Pannoniában közel egy évezreddel korábban meghaladott a fejlődés. Késő bronzkori–kora vaskori jellegű, szabadkézzel formált, rosszul iszapolt, durva szemcsés anyagú, gyengén kiégetett barna és fekete színű edények, amelyek formáikkal is jól elválnak a Duna-vidéki edénművességtől. Ez a keramika a Dunától északra fekvő Dél-Morvaországban és Alsó-Ausztriában még domináns, a langobard sírkeramika közel 70%-át alkotja.

A késő római korszakra visszanyúló elbai germán forma az enyhén behúzott peremű, gömbölyded oldalú, széles, lapos fenekű „szévb fazék”, amely különböző méretben, színben, kivitelben Pannoniában is általános, ha nem is olyan gyakori, mint a Dunától északra. Ez azonban valamennyi szabadkézzel készült langobard edénytípus pannoniai elterjedéséről elmondható. A langobardok eredete, kivált viszonylag gyors vándorlásuk szempontjából döntő jelentőségű a 4–5. századi elbai Vahrendorf-időszak széles szájú, ívelt oldalú, enyhén kihajló peremű, alacsonyabb vagy magasabb tálformáinak széles körű elterjedése. A mindenkor egyedi készítésű tálak függőleges vagy ferde kannelúrával, bordázással, bekarcolt mértani mintákkal díszítve északnyugatról délkelet felé csökkenő számban egész Pannonia területén megtalálhatók (Maria Pensee 15., 62., 79., 88., Schwechat 25., 28., Dör 1., Várpalota 30., Budapest-Szépvölgyi út, Pomáz, Kádárta 1., Rácalmás 15., Vörs 9., 11., Tamási 53., Máza 2.). A tálak s a velük rokon fazekak felületét a Duna fölött még gyakran díszítették késheggyel előállított, úgynevezett ékvéséses mintákkal, az őshaza és a vándorút jellemző díszítőmintájával. Pannoniában az ékvésés már csak egy fazékon (Várpalota 5.), egy csészén (Kajdacs 22.) és az ún. bordás csuprokon fordul elő. Az utóbbiak az elbai langobard fazekasság ritka díszedényeinek számitanak (Luzice 55., Oblekovice, Neuruppersdorf 12., 17., 19., Hauskirchen 13., Várpalota 5., Vörs 5., Szentendre 29.). Ritkaságnak számít a nagyobb méretű kettőskónikus fazék is, néha ékvéséses díszítéssel (Záluzi 32., Prága-Podbaba 22., Klucov 29., Rohrendorf 22., Várpalota 5., Szentendre 15.). A sírokban a leggyakoribb a kézzel formált (néha füles) csupor, ezek különböző méretben és változatban egész Pannoniában elterjedtek. A csuprok karcsú, magasabb változatának hengeres nyakszerű perem nélküli típusa vitákat váltott ki, mivel formája emlékeztet a korai szlávokkal elterjedő „prágai típusra” (Szentendre több sírjában, kivált a 20., 74., 77.-ben, Rácalmás 7., Mohács 3., Vörs 16., Bezenye 21., Tamási 14., Vinkovci). E valójában formátlan, gyatra kis csuprok – egy-két kivételtől eltekintve – csecsemő- és kisgyermek-temetkezések síredényei, erőltetett etnikus értelmezésük tehát védhetetlen.

A Dunáig előnyomuló langobardok már a folyótól északra ismerkedni kezdtek a helyi germánok (rugiak, szvébek) korongolási technikájával és edényformáival. Északnyugat-Pannoniában ezek a helyi római–germán hagyományok egyenesen uralkodóvá válnak. Mindenekelőtt a Hegykő-csoportban, amelyben kizárólag korongolt edények kerültek sírba, de besimitott rácsmintával a csoporttal szomszédos langobardoknál is (Erpersdorf 3., Maria Ponsee 54., Bezenye 14.). Később római hagyományokra visszamenő füles korsók (Mosonszentjános II., Hegykő 68., 82., Bezenye 69., de Szentendre 33. is), füles bögrék mellett korongolni kezdik a szvéb–langobard eredetű kettőskónikus tálakat és csuprokat is (Maria Ponsee, Bezenye, Hegykő, Nikitsch/Füles, Fertőszentmiklós), az egykori Rugilandban ez a fajta korongolt keramika mintegy 30%-ot tesz ki a sírokban.

Pannonia belsejében a langobardok még élő antik fazekashagyományokat találnak, nem ritkák sírjaikban az ovális testű késő antik–kora bizánci jellegű korongolt – néha füles – csuprok (Ravazd, Szentendre 25., 35., Tamási 44.), kivált Kajdacson (5., 9., 15., 25.). A technikát átveszik, s kezdetben – éppúgy, mint a Duna fölött türing hatásra – saját edényformáik készítésére használják – a korongolt kettőskónikus langobard tálak, fazekak (lang. *scappa*) és csészék (lang. *scala*) majdnem olyan általánosan elterjednek (Maria Ponsee 54., 81., Pilisvörösvár, Szentendre 36., 66., Vörs 8., Tamási 23., 26., Kápolnásnyék 2.), mint szabadkézzel készült előképeik.

Mindmáig megoldatlan annak a pannoniai langobard keramikának az eredete, amelyet a langobardok gyakorlatilag változatlanul, „készen” visznek majd magukkal Itáliába. Mivel a nagyon hasonló új fazekasság egyidejűleg a gepidáknál is elterjed, gyaníthatóan részben gepida hatásra alakult ki, részben közös dél-pannoniai gyökerei vannak. A díszítésben uralkodóvá válik a 4–5. századi Duna-vidéki fazekasságból származó besimitás, amely mellett új díszítésmód a téglá, rombusz, ovális alakú rácsoszott minták sűrű, mértanilag megkomponált bepecsételése. A pecsételést korongolt kettőskónikus langobard típusú tálakon tűnik fel először (Steinbrunn/Büdöskút, Szakony, Szentendre 36.), ám rövidesen egy új formán, a körte alakú csupron-poháron (lang. *behhari*) válik általánossá. Az utóbbiak jól iszapolt és korongolt, a szürke szín különböző árnyalataira jól kiégetett edények, amelyeket vidékenként különböző mesterek-műhelyek készítettek. Azonos kézből származó két egyforma bepecsételt edény eddig csak egyszer fordult elő Pannoniában (Gyöng 5.), az összes többi ilyen edény formája, mérete, színe egyedi, beleértve a pecsételt mintákat is (Várpalota 29., Kápolnásnyék 1., Dör 2., Somlyóvásárhely, Fenékpusztá, Vörs 17., Rácalmás 1., 4., Szentendre 43., 56., 81., Tamási 1., 45., Gyöng 2., Mohács 2., 5., 6., Kajdacson 1., 5., 12., 43., Vinkovci, Rífnik 86., Kranj 44., Vranje). A bepecsételt körte alakú edények elterjedésének súlypontja Kelet-Pannonia, annak is déli részei. A Dunától északra csak importként jut el telepre (Horn) és sírba (Velké Pavlovice 9.), a Hegykő-csoport körzetében pedig eddig ismeretlen. Gepida hatásra alakulhattak ki a langobard kiöntőcsöves fazekak, besimitott (Jutas 196., Szentendre 48., Kajdacson 40.), illetve bepecsételt (Kápolnásnyék 1., Vranje) díszítéssel. Az utóbbiak műhelytestvérei különösen jól tükrözik a késő pannoniai–korai itáliai fazekasság meglepő azonosságát (Testona, Borgomasina, S. Donato Milanese, Carpianello bepecsételt, Brescia-Sta Giulia besimitott díszítéssel). Ez Pannonia–Itália viszonylatában a leglátványosabb összefüggés.

Míg a pannoniai bepecsételt-besimitott fazekasság törés nélkül jut el a langobardokkal Észak-Itáliába, s ott már alig fejlődik tovább, addig Pannoniában eddig nem lehetett közvetlen kapcsolatot kimutatni az 568 előtti langobard és a 600 tájkától fellépő korai avar kori bepecsételt szürke edénművesség között. Ugyancsak jóval később, a 7. századtól lép fel a Duna felső völgyében a bepecsételt díszítéses, kezdetben többnyire még szabadkézzel készült csuprokon, ebben az időben terjedt el a meroving művelődés északi övezetében a kiöntőcsöves fazék is.

Irod.: Bóna I., Studijné Zvesti 16(1968), 35–45; uő, Zeitschrift für Ostforschung 28(1979), 393–404; uő, in: Die Langobarden 256–282; O. von Hessen, Die langobardische Keramik aus Italien. Wiesbaden, 1968; K. Simoni, Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu 10–11(1977–78), 209–233.

Bóna István

Langobard csontművesség Telepásatások hiányában a gótokéhoz (Birlad), a frankokéhoz (Huy), a türingekéhoz (Quenstedt, Naumburg) és a gepidákéhoz (Tiszafüred, Bihar) hasonló csontfaragó-fésűs műhelyekre eddig nem sikerült ráakadni. Emlékeit sírokból ismerjük. Túlnyomórészt fésűsmesterek alkotásai, különböző helyekről és időből, részben vándorkereskedők útján elterjedt árucikkek, részben helyi munkák. A langobardok Pannonia Primában és Valeriában általában nem vették át az itt talált germánok és rómaiak vagy a szomszédos gepidák késő római eredetű kétsoros sűrűfésűit, emiatt ezek ritkaságnak számítanak (Maria Ponsee 81., Schwechat 16., 35., Bezenye 53., Szentendre 35., Tamási 26., Keszthely 6.). A Hegykő-csoportban jóval gyakoribbak, díszes vagy sima fogvédő csontokkal (pl. Hegykő 34., Nikitsch 2.). Saviában, ahol jelentékeny római–germán lakosságra települtek, a kétoldalas sűrűfésű marad az uralkodó típus (Kranj/Krainburg).

A Cseh–Morvaországba, majd onnan Pannoniába benyomuló langobardok merőben új fésűformát honosítottak meg vagy alakítottak ki, mondhatnók a mai fésűk közvetlen elődjét. Általánossá válnak az enyhén ívelt hátú egyoldalú fésűk, a nőknél rövidebbek (10-12 cm hosszúak), a férfiaknál jóval hosszabbak (15-25 cm hosszúak). Igazán jó állapotban csak azok maradtak meg, amelyeket bronzszögecsekkel fogtak össze. Többségük díszítetlen, legfeljebb a fogólemez körbehornyolták. Egyes fésűmesterek sűrűn alkalmazott pontkörökkel vagy pontkörrel kombinált háromszögekkel díszítették a hosszú férfifésűket (Mannersdorf, Vörs, Szentendre, Tamási, különösen szép és nagyméretű Rácalmás 1., 10., 20.), a rövid női fésűkön néha kör-kör dísz is előfordul (Szentendre 29., 33.). Jól követhető az Itáliában gyakorivá váló, nagyméretű, fogólemeze két felső szélén madárfejjel díszített fésűk pannoniái kialakulása is, az egyszerűektől (Kajdacs 23., Maria Ponsee 53.) a bonyolultabbakon át (Hauskirchen 8., Neuruppersdorf 19., Kranj 35., Rifnik 41., Tamási 42.) egészen az itáliaiakkal egyenrangúakig (Veszprém–Jutas 196., Kranj 320.). Eddig egyedülálló egy kisméretű szakállfésű (Szentendre 9.).

A meroving művelődésben otthonos agancsból faragott tarsolyborító koronglemez ritka. Szépen díszített, ovális példája van Bezenyén (73.) és Hegykőn (72.), sajátos, lyukas korong változatát is Hegykőről (12.) ismerjük. Hegykőn ismeretlen rendeltetésű téglalap alakú csontok is előkerült, s csak a Hegykő-csoportra jellemzők a faragott csonttubusok (Nikitsch/Füles, Fertőszentmiklós). Egy átfúrt madárlábszárból faragott hajtű Tamásiban unikum, nem kizárt, hogy földről felszedett őskori készítmény. A pannoniái langobard csontművességnek jelen ismereteink szerint tehát csak praktikus, viseleti készítményei vannak. Valószínűleg külhoni (frank vagy alamann) mesterek alkotásai a Keszthely-Fenéki utcai nemesasszonyi temetkezés (2. sír) mellől származó tízszögű prizma alakú, díszített felületű tégely s ugyanonnan egy ékszeres ládikát borító csontlemezek – hasonló ékszeresládika a nassauai Weilbach 29. sírjából ismert.

Irod.: A Meroving-civilizáció népi csontművészete feldolgozatlan. A fésűkről és tarsolykorongokról legutóbb: U. Koch, *Das Reihengraberfeld bei Schretzheim I.* Berlin, 1977, 81, 91. A csontládikához: H. Schoppa, *Die frankischen Friedhöfe von Weilbach. Maintaunskreis.* Wiesbaden, 1959, 27–28.

Bóna István

Langobard szalagfonat Téves művészettörténeti fogalom, mivel a fonást utánzó szalagfonat-ornamentika a késő antik–mediterrán művészetben alakult ki s vált népszerűvé. Tény viszont, hogy a délre hatoló germán népek közül elsőnek a pannoniái langobardokhoz jut el, s fibuláikon egyszerű, kétszálas (Steinbrunn/Büdöskút 9.), bonyolult, többszálas (Kápolnásnyék 1., Várpalota 19.) és klasszikus, sok szálból font bizánci változatban (Szentendre 56.) tűnik fel. A 7–10. századi itáliai kőfaragó művészetben uralkodóvá váló „langobard” szalagfonat azonban nem fibulákról vagy éppen langobardoktól származik, hanem a késő antik italo-bizánci művészetben textiliák nyomán válik népszerűvé. Egész Itáliában, tehát a Langobard Királyságban is.

Bóna István

Langobard–gepida kapcsolatok Az 510 után Pannoniába benyomuló langobardok, a Duna bajorországi szakaszától eltekintve, keleti germán (gót) nyelvű népek közé ékelődtek be (rugiak, herulok, osztrogótok, szkír maradványok, gepidák). Az egyetlen kivétel az ófelnémet nyelven beszélő pannoniái szvébek voltak, akikkel a langobardok – lévén maguk is „szvébek” – rokon dialektust beszéltek, s gyorsan összekeveredtek. E langobard/szvéb dialektus későbbi, itáliai állapotát a kutatás jelentős része a híres *Hildebrandslied*-ben megőrzött nyelvhez tartja közelállónak. A nyelvi nehézségek, egymás meg nem értése (vagy rosszul értése) amúgy is bizalmatlanná tette egymás iránt a két népet, ehhez járult a langobardok váratlan és túlságosan is sikeres előretörése a Dunáig. Hatására a gepidák korábbi, Duna–Tisza közti telepeiket visszavonták a Tisza völgyébe, a két folyó köze egészen 567-ig lakatlan határzónának számított. Érdeklentéik egyelőre nem lévén, valóságos összezördülésekre mégsem került sor. A tudatos itáliai történelemhamisítások közé tartozik az átdolgozott *Origo gentis langobardorum* állítása, hogy a Wacho-puccs elől a gepidákhoz menekült Hildigis miatt a két nép között kezdettől fogva ellenséges lett volna a viszony: az *Origo gentis langobardorum*-ban ábrázolt helyzet nem 510, hanem csak 547 után alakult ki. Az 566/67. évi nagy háború előtt a langobardok és a gepidák között csak egyetlen egyszer került sor tényleges, véres ütközetre, 551-ben az „*Asfeld*”-en, s ez éppúgy, mint az 566. évi háború a Nyugat-Szerémségben, Cibalae (Vinkovci) és Sirmium között zajlott le. Ezt is békeszerződés és 15 éves béke követte – hamis tehát az a történelmi torzkép, amely Paulus Diaconus és az *Origo gentis langobardorum* nyomán a két nép szinte „állandó háborúit” kívánja ábrázolni. Éppen ellenkezőleg, a kezdeti feszültség feloldódását igazolja Wacho dinasztikus érdekű házasságkötése Elemund gepida király lányával, Ostrogothóval (535 körül). A gepida hercegnő neve a langobard forrásokban *Austrigusa*-ként szerepel, tükrözve a gót név ófelnémet kiejtését (vö. Odoaker is *Audovachar* langobardul), s *a-* végződésűre változtatott nőnemű alakját (amiként a gep. *Rosmund*-ból is *Rosemunda* lett a langobard nyelvben). Magát a gepida nevet is *Dzividio-*

Dzšivido formában hallotta, illetve írta át hímneműre a langobard (vö. az észak-itáliai „Gepida” falvak *Zibedo-Zebedo-Zevido* nevével).

Nehezebb kérdés, hogy a dinasztikus, tehát politikai-szövetségi kapcsolatokon túl népi kapcsolatokra is sor került-e a két nép között, erről – történeti adatok híján – a régészet nyújt némi felvilágosítást. Az egyértelmű, közvetlen langobard–gepida kapcsolatokra utaló adatok, leletek száma meglepően gyér. Eltekintve természetesen az azonos korszakból és a mindkét népre kiterjedő meroving civilizációból adódó viseleti (pl. ovális öntött bronz öv-, csizma- és tarsolycsatok itt is ott is), s fegyverzeti hasonlóságoktól, bár ezek sem számottevők. Mi több: a Gepidia területén kimutatható, dániai, dél-svédországi, türing, frank, valamint a magától értetődően közvetlenül szomszédos osztrogót kapcsolatokat igazoló ékszerek (fibulák, csatok), övdíszek (díszövek) és díszfegyverek feltűnően különböznek a langobardok és a szóban forgó népek közti kapcsolatok emlékeitől, vagyis közvetlen, avagy a langobardokat megkerülő közvetett más útvonalokról és viszonyokról tanúskodnak.

Gepidák jelenléte a pannoniai langobardok körében egyelőre nem igazolható, gepida készítmények beáramlása sem. Az egyetlen gepida műhelyben készült fibulatöredék (Csákvár), langobard viseleti együttesben, langobard fibulával együtt került elő, s fordítva sem jobb a helyzet. Egész Gepidiából egy szintén töredék fibulamaradványon kívül (Szentés-Berekhat B 43.) csak egyetlen ép langobard ékszer ismert, egy pannoniai korábbi típusú S-fibula (Szöreg XI.). Valóságos langobardok (valószínűleg Risiulf Wacho elől menekülő néhány híve) csak Gepidia északnyugati peremén, Kiskörén mutathatók ki, itt a 43. sírban két korai Elba-vidéki típusú lándzsa volt, s hogy ezek nem zsákmányolt fegyverek voltak, azt az 1. sír cseh–morvaországi típusú (vö. Várpalota 5. sír) langobard fazeka és ékvéséses díszítése igazolja. Más, későbbi, langobard lándzsák (Hódmezővásárhely-Kishomok 96., Kumanovo) a harci zsákmányok közé tartoznak.

Az ékszer- és fegyverművesség területén kimutatható elzárkózással ellentétben biztosan megállapítható a langobard csontművesség alkotásainak, az új típusú, hosszú, egyoldalú fésűknek az eljutása Gepidiába (Szentés-Berekhat 66., 68., Hódmezővásárhely-Kishomok 73., Szolnok-Szanda 68., 82.), ezek kereskedelmi áruk voltak, amelyeket a gepida fésűsök nyomban utánozni kezdtek. Általában kisebb méretű, rövidebb utáneztaik széles körben elterjedtek, ha nem is váltak gyakorivá.

A kétségtelenül „divatcikknek” számító fésűktől eltekintve a két nép egymástól való elzárkózása egyedülálló a Meroving-kori Európában. „Felülről” nézve a különállást feloldani látszik a 6. század középső harmadától mindkét népnél uralkodóvá váló „új fazekasság”, a bepecsételt (a korszak végén befésült hullámvonalas is) díszítésű, körte és gömbölyded alakú csuprok és kiöntőcsöves fazekak egyidejű elterjedése. Emögött azonban mindkét népnél az 530-as évek végén, 540-es években meghódított Savia, Pannonia Secunda és Dacia Ripensis helyi, késő antik fazekasságának hatását kell keresni, amely kezdettől fogva – minden látszat ellenére – eltérően és sajátosan jelentkezik a két népnél, a langobard és gepida bepecsételt keramika a valóságban jól megkülönböztethető egymástól (szín, technika, minták, mintafűzés stb.), „langobard” stílusú gepida bepecsételt edény éppúgy alig fordul elő Gepidiában (Békésszentandrás, Szarvas), amiként „gepida” stílusú edény a pannoniai langobardoknál (Szentendre 35.). Megtévesztő lenne arra hivatkozni, hogy háromszor annyi lelőhelyen tízszer annyi kiöntőcsöves korsó ismert Gepidiából, tehát a langobardoknál gepida árunak vélni őket. A gepida előfordulások zömét egyrészt a langobardoknál egyelőre nem ismert telepleletek teszik ki, másrészt mindkét területen ismertek a fazekasműhelyek is (Törökszentmiklós, illetve Gyöngyös környéke). Arról, hogy az „új fazekasság” mindkét népnél al-dunai–Száva-vidéki hatásra terjedt el, a vele együtt északra eljutó bordás-árkolt provinciális csuprok, fazekak tanúskodnak, az utóbbiak Gepidiában általánosan elterjedtek, de megtalálhatók langobard sírokban is (Szentendre 25., Kajdacs 5., 9., Tamási 44.). Az általános bizánci provinciális hatást támogatják a fazekakkal egy időben északra jutó áttört szorítólemezes ún. Sucidava-típusú bizánci bronzcsatok, amelyek korábban kétségbe vont 568 előtti – Iustinianus kori – elterjedését ma már hiteles gepida (Szentés-Nagyhegy 29., Hódmezővásárhely-Kishomok 65., 106., Szöreg V., 103., Pécska) és langobard (Tatabánya, Kranj) sírok igazolják, a 6. század első felében dalmáciai gót–római temetőben is előjön (Knin-Greblje 95.).

Irod.: gepida fazekasság: *Cseh J.*, Gepida fazekas kemence Törökszentmiklóson. *ArchÉrt* 117(1990), 223–240; *M. Popovic*, Svetin’ a, novi podaci o rannovizantijskom Viminacijuma. *Starinar* 38(1990), 1–37; *K. Simoni*, Dva priloga istrazivanju germanskih nalaza seoba naroda u Jugoslaviju. *VAMZ* 10–11(1977–1978), 209–233.

Bóna István

Hegykő-csoport A Fertő (Neusiedler)-tótól nyugatra és délre, az egykori Sopron megye (ma Soproni és Kismartoni/Eisenstadti kerület, A) és a vele közvetlenül határos Lajta menti Alsó-Ausztria területén zártan jelentkező langobard kori népesség. Központja Sopron, a római Scarabantia, amelynek falai közt a 6. században

még keresztény római lakossággal s talán római püspök, Vigilius jelenlétével is lehet számolni, Sopron belvárosából ismert a Hegykő-csoport S-fibulája. A Hegykő-csoport névadója a csaknem teljesen feltárt hegykői temető, további 9–29 síros, jelentősebb temetőrészelei Nikitschben (Füles), Steinbrunnban (Büdöskút), Grosshöfleiben (Nagyhöflány), Mannersdorfban és Fertőszentmiklóson kerültek elő, egyes sírok Bruckneudorfban (Királyhida), Sieglessben (Siklós) és 2-3 sír Sommereinben. A Hegykő-csoport sírjai dombháton, hosszan elnyúlva, sűrű csoportokban helyezkednek el, nem nagy méretűek – emiatt a lándzsacsúcsok a sírgödörön kívül, a fej felőli sírvégbe döfve kerülnek elő – és nem mélyek. Csak deszkából ácsolt koporsókat használtak. Az eltemetettek közt számos összekulcsolt kezű keresztény és szegényes mellékletű szolga található, ezeknél 6. századi alpesi-római bronz ékszerek (fülbevalók, gyűrűk, csatok, öntött-öttört övdíszek), illetve vas karperecek fordulnak elő. Az edénymelléklet nagyon ritka, mindenkor korongolt – köztük 6. századi, fenékbélyeggel megjelölt alpesi-római típusok is –, s többnyire csak keresztetlen gyermekek sírjában található.

A Hegykő-csoport germán vezető rétege fegyverzetében (kard, lándzsa, pajzs pajzsdudorral), ékszereiben („ötujjas” fibulák, korong- és madárfibulák) és csontfaragványjaiban (fésű tokkal) Duna-völgyi alamann–frank készítmények gyakoriak, ezek egy része valószínűleg még a langobard hódítás előtt került az alapnépességhez. Kimutathatók a pannoniai langobard ékszművesség hatásai is (langobard fibulák utánzatai, utánérzései), de jelentősek a helyi Odoaker–Rodulf korszak (476–509) ékközdíszes ötvösségének hagyományai is. Germánoktól is viselt késő antik ékszerei (*stylus* tűk, kulcsgyűrűk, poliéder díszes bronz fülbevalók, bronz karperecek) az 5–6. századi alpesi–dalmáciai római provinciális művelődésből származnak, beleértve a csattüskéjük pajzsdíszén mélyen bevésített keresztelű „hitvallóvá” tett ovális bronzcsatokat.

A Hegykő-csoportot nehéz meghatározott népességhez kötni. Germán rétegeként egyaránt szóba jöhetnek a langobardoktól áttelepített Duna fölötti rugiak, ugyanonnan és Pannoniából herulok, míg az osztrák kutatók pannoniai szvébeket sejt bennük. Keleti germán jellegzetességeik inkább az előzőek mellett szólnak, kivált a Hegykő-csoport rokonsága az 512 után Pannonia Bassiensisben létesült kelet-szerémségi kormandin-jakovói herul temetővel.

A Hegykő-csoport népe az exodus idején a langobardokkal Itáliába költözik, nyomai Friaulban mutathatók ki, Cividale-Cella temetője pl. jórésztben velük hozható kapcsolatba.

Irod.: Bóna I., Die panonischen Grundlagen der langobardischen Kultur. In: Problemi della civiltà e dell'economia longobarda. Milano, 1964, 86–88; uő, I Longobardi e la Pannonia. In: La civiltà dei Longobardi in Europa. Roma, 1974, 245–250; H. Adler, in: Germanen, Awaren, Slawen in Niederösterreich. Wien, 1977, 80–81, és uő, in: Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich. St. Pölten–Wien 1979, 53–54; P. Tomka, Das germanische Graberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. Acta ArchHung 32(1980), 5–30.

Bóna István

Germán 1. stílus a Kárpát-medencében A klasszikus északi (ún. Salin I. stílus) germán 1. stílus Dél-Skandinávia és Észak-Németország germán népeinél alakult ki az 5. század második felében. Alapmotívumai, technikája a Nyugatrómai Birodalom késői, ékvéséses bronzainak művészetére nyúlnak vissza, germán emlékei ezüstből-bronzból készült használati tárgyak: fibulák, kardmontírozások, lószerszámdíszek ornamentikájaként tűnnek fel. Az 1. stílus motívumai a szimmetrikusan komponált, elnyúlt testű vagy guggoló-kuporgó, tátott szájú, nagy karmú szörnyállatok, valamint a madárfejek, emberfejek és „állatemberek”. A motívumokat gyakran szervesen illesztik össze, pl. állati karmokat és fejeket vagy állatlábakat és emberi testrészeket. A kompozíciók száma emiatt a kevés motívum ellenére is szinte végtelen.

A Kárpát-medencében pontusi germán és hun hatásokra az 5. században a germán 1. stílustól független polikróm (színes ékkövekkel tarkított) állatstílust alkalmazták az ékszereken és fegyvereken. Motívumai az állat (vadkan, ragadozó madár)-fejek és emberi maszkok, amelyekhez késő római eredetű, mélyen vésett spirál- és meanderornamentika járul (Gáva, Zsibót-Domolospusztá, Répcelak, Bácsordas stb.), ez a helyi – dunai – polikróm állatstílus tovább él a 6. században is (pl. gepida sasfejes csatok: Szolnok-Szandaszőlős, Szentes-Nagyhegy, Maroscsapó, Szamosjenő). Olyannyira tovább él, hogy a gepidáknál soha nem alakult ki önálló germán 1. stílus. Az északi germán 1. stílus Gepidiába eljutott ékszerei (B stílusú fibula: Szentes-Nagyhegy 84. sír, díszcsat: Gyula) vagy kontinentális fibulái (Szolnok-Szandaszőlős 124. sír, Augusta [Bulgária]), aranybrakteátái (Debrecen környéke) egytől egyig észak-európai – jórészt dél-skandináviai – készítmények, amelyek az elmúlt évek művészeti elméleteivel szöges ellentétben semmiféle hatást nem gyakoroltak a Duna-vidék germán művészetére.

Gyökeresen más a helyzet a langobardoknál, akik maguk is az 1. stílus szülőföldjéről származtak, s éppen a stílus születése idején vándoroltak több hullámban délre. Ők készen hozták magukkal a germán 1. stílust, olyan tisztaságban, amely velük egy időben Európa egyetlen más délebbi területén sem található meg. Az északi állatstílus prototípusa az ezüstöt vagy ezüstalapon ónberakást (*niello*) kedvelő Nydam-stílus, amely Északon 475 után lép fel. Közvetlenül a Nydam-stílushoz kapcsolódnak a veszkényi lószerszámdíszek ragadozó-madár, ember- és állatfigurái, amelyek stílusfejlődésre nézve megelőzik az ausztriai Hauskirchenben újabban talált hasonló, de már 1. stílusú lószerszámdíszeket. Eredeti északi készítmények a várpalotai, saraticei és poysdorfi arany brakteáták állatfiguráikkal, szalag állataikkal, mitológiai alakjaikkal. Mellettük a pannoniai langobardoknál beköltözésüktől fogva jelentősek a helyi polichrom-állatstílus hatásai. Köztük olyan remekművek, mint a hegykői 18. sír „Hegykő-típusú” fibulapárja és az összes pannoniai langobard S-fibula típus (két ellentétesen összetett madárfejből-madárnyakból komponált, rekeszekben piros kövekkel díszített brossok), amelyek a polichrom-állatstílusban gyökereznek. Az 1. stílus motívumai először részletekben tűnnek fel, combok és karmok fibulák félkörlemezén (Svetec, Szentendre 29.), nyakak és fejek, türing hagyományú fibula testén (Luzice). A stílus teljes állatfigurái csak ezután jelennek meg.

Az 1. stílus legkorábbi jól datálható lelete Közép-Európában az erfurt-gisperslebeni hercegnői sír ivókürtjén 525–531 közé tehető. Ebből következik, hogy csak a Duna északi oldaláról átköltöző második langobard hullámmal lépnek fel Pannoniában a klasszikus 1. stílus teljes állatfigurái. Korai, sajátosan „pannoniai” emléke a bezenyei 8. fibulapár, amelynek nincs Itáliában megfelelője és folytatása. A germán 1. stílus kiemelkedő langobard alkotása a kajdaci 2. sír fibulapárja, az utóbbi gyengébb változata a tamási 6. sír fibulapárja, elrontott változata a gyönki 1. sír fibulája. Valamennyinek ismertek itáliai párhuzamai, részben még pannoniai készítmények. Mellettük megjelenik a csaknem értelmetlen részletekből álló „szalag-állatstílus” (Fertőszentmiklós 9., Tamási 7., Szentendre 54. stb.), amely a 2. állatstílus egyik előfutára. Az egész germán állatstílus – kivált itáliai továbbfejlődése – szempontjából döntő jelentőségű, hogy Pannoniában lép fel lószerszámon (Veszkény), fibulákon először az egyszerű szalagfonat (Steinbrunn/Büdöskút 10.) és bonyolultabb változata (Várpalota 19., Kápolnásnyék 1.), illetve a klasszikus 1. stílusú fibulákon a bizánci–mediterrán szalagfonat (Szentendre 56.), amely utóbb Itáliában meghatározó jellegű művészi motívummá válik.

Germán 2. stílussal díszített fibula nem került elő a Kárpát-medencében(!), a Pannoniában kifejlődő langobard 1. stílus Itáliában 600 körülig él.

Irod.: B. Salin, Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm, 1904, 1935²; G. Haseloff, Salin's Style I. Medieval Archaeology 18(1974), 1–15; H. Roth, Die Ornamentik der Langobarden in Italien. Bonn, 1973; Bóna, A középkor hajnala; G. Haseloff, Der germanische Tierstil. Seine Anfänge und der Beitrag der Langobarden. La civiltà dei longobardi in Europa. Roma, 1974, 361–386; uő, Kunststilen des Frühen Mittelalters. Stuttgart, 1979; uő, Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit Bd. I–III. Berlin–New York, 1981; uő, Bild und Motiv im Nydam-Stil und Stil I. In: Zum Problem der Deutung frühmittelalterlichen Bildinhalte. Sigmaringen, 1986, 67–110; uő, Gli stili artistici altomedioevali. Firenze, 1989.

Bóna István

Avar kori 2. stílus A germán 2. stílus nem az északi 1. stílus szerves továbbfejlődése. Északra délről jut fel, másodlagosan. Lényege: szalagszerű állatfigurák kompozíciói: egy vagy több szálból fonott szalagra felbontott, különbözőképpen összefonott-összeszerkesztett szalagállat-figurák, amelyeknek igazán jól felismerhető testrészei csak a fej, a karmok és a lábak. A stílus – mai ismereteink szerint – az 1. germán stíusból és a hozzá kapcsolódó szalagornamentikából, valamint a különböző mediterrán szalagkompozíciókból az 590-es években Itáliában alakult ki, de onnan rövidesen eljut a kontinens belsejébe és északra is. Európai virágkora a 7. század első fele (klasszikus 2. stílusú ékszerek datálva: a Theodelinda–Adaloald-szarkofágból [†626] és Arnegundis frank királynő sírjából, aki I. Dagobert [622–638] korában élt). Itáliában és Galliában – néhány, mindenkor ezüstberakásos (tausírozott) vas övkészlettől (Castelli Calepio, Trezzo sull'Adda, Cividale-San Stefano) eltekintve – a stílus elsősorban ékszereken: ezüstfibulákon, dísztüskön, aranykereszteken, ereklyetartókon szerepel. Északon ugyanezen tárgyak mellett általános dekorációvá válik, amely bármely tárgyat elboríthat. Mái megoldatlan a germán 2. stílus szerves beépülése a korai avar művészetbe – pedig már a legrégebben talált avar fejedelmi lelet (az ún. Jankovich-aranyak) csatját, szíjvégét, övdíszét ez az ornamentika borítja, nyeregverete is 2. stílusú állatszörny. Az avar kori 2. stílus keletkezése két alaptól tápálkozik: 1. a mediterrán szalagfonat-ornamentikából, amely 568 után ugyanúgy beépült az avar művészetbe, mint a langobardba, 2. az Avar Birodalomba eljutó eredeti germán készítményekből (frank–alamann–bajor tausírozott övdíszek: Környe és korongbross: Kölked), amelyek állatfigurái szintén szervesen beépültek az avar művészetbe, mivel közel álltak az avar hitvilághoz. E két alaptól, kezdetben langobard, bajor, frank ötvösök közreműködésével, 600 utántól önálló avar kori 2. stílus születik. Gyökeresen eltér a germán előképektől abban, hogy az Avar

Birodalomban szuverén módon alkalmazták: az avar férfiviselet kis- és nagyszíjvégein, csatjain, övdíszain, lószerszámain, kardveretein. Női ékszereken ritka, néhány lemezgyűrűt, széles lemezkarperecet, hajtűt lehet csak említeni (Fenekpuszta, Mezőbánd, Környe, Zamárdi). Az önállóság legfontosabb bizonyítéka a szalagállatok testén következetesen alkalmazott fogazás, amely a nyugat- és észak-európai germán királyságok 2. stílusú készítményein nem fordul elő, keleti, Pontus-vidéki szórványos feltűnése pedig kifejezetten avar hatás. Az állatküzdelmeket jelképező, ázsiai eredetű fogazás az Avar Birodalomban kötelező a 2. stílus állatfiguráin, esetenként a stílustól független ornamenseken (korongfibulák, lófíbulák) is. Vagyis a gyökeresen másféle felhasználás és rendeltetés mellett az avar kori 2. stílust éppen a fogazás avatja jellegzetesen avarrá.

Arról, hogy a fogazott avar kori 2. stílus szervesen beépült a korai avar művészetbe, az ötvössírok (Fönlak, Kunszentmárton, Adony) préselőmintái és a sorozateljárással préselt övdíszek (Nagymányok, Gátér, Budapest-Csepel, Halimba stb.) tanúskodnak. Valójában azonban a stílus ránkmaradt legszebb emlékei technikailag is különböznek az általános korai avar gyakorlattól. Többségük vaskos öntött ezüst- és bronztárgy (szíjvég, övdísz) vagy vastag lemez, amelyeket motívumaikkal együtt formában öntöttek, majd utánvéstek s gondosan aranyoztak. Az így előállított 2. stílusú emlékek súlypontja a Dunántúlon volt, de elszórtan a Tisza-vidéken és Erdélyben is előfordulnak.

Mivel az avar kori 2. stílus emlékei, kivált az öntöttek 70-80%-ban új ásatásokból (Zamárdi, Kölked, Budakalász) származnak és közöletlenek, stílusjegyek szerinti csoportosításuk, finomításuk még a jövő feladata. Jelenleg két fő csoport választható szét: 1. teljes értékű, kivitelezésükre nézve is klasszikus 2. stílusú motívumok, amelyeken a csőrös fejek és a karmos lábak uralkodnak (Jankovich-aranyak, Zamárdi, Káptalantóti stb.), 2. szalagkompozíciók, amelyeken az állatfejek és karmos lábak már nem, vagy csak csökevényesen ismerhetők fel (Várpalota, Madaras, Fönlak, Halimba, Mártély, Gátér, Baráthely, Környe, Káptalantóti, Zamárdi). Az előző – tiszta II. B stílus – számtalan variációjával a 7. század első felére jellemző, míg a 2. csoport – még az előzővel párhuzamosan kialakulva – tovább él a 7. század második felében is (Igar, Kiskassa stb.). A 670/680 után az Avar Birodalomban fellépő új, keleti eredetű szalagfonat-stílusnak nincs köze sem a germán, sem az avar kori 2. stílushoz, sem pedig a mediterrán művészethez.

Irod.: Fettich N., Az avarkori műipar Magyarországon. Budapest, 1926; uő, Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. ArchÉrt 43(1929), 68–124; M. Nagy, Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Budapest. Bemerkungen zur awarenzeitlichen Tierornamentik. In: Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari. Spoleto, 1988, 373–407; H. Roth, Stil II. – Deutungsprobleme. In: Zum Problem der Deutung frühmittelalterlichen Bildinhalte. Sigmaringen, 1986, 111–128; H. Bott, Bemerkungen zum Datierungsproblem awarenzeitlicher Funde in Pannonien. Bonner Jahrbücher 176(1976), 201–280.

Bóna István

Avar–langobard kapcsolatok Baján kagán és avar serege az Alboin langobard királlyal kötött, a langobard királynő, Chlodoswintha és testvére, Sigisbert frank király által közvetített 567. évi szövetségi szerződés következtében jutott a Kárpát-medencébe és Gepidia birtokába. Az avar inváziós sereg ellátását Alboin a langobard állatállomány tizedével biztosította. 568-ban Alboin új – Bizánc ellen irányuló avar–langobard szerződés keretében adja át az avaroknak Pannoniát. Az 580-as években az itáliai anarchiát kihasználva Maurikios bizánci császár (582–602) kormányzata az avarok elleni támadásra igyekszik megnyerni Foroiulium langobard hercegeit, háborúra azonban nem kerül sor. Nem, mivel az újból megszilárdult langobard központi hatalom és Agilulf király (591–616) 592-től szövetkezik („békét”, „örök békét” köt) Bajannal. A Bizánc ellen irányuló szövetséget 594-ben megújítják, ekkor Agilulf hajóépítő ácsokkal támogatja Bajant. Utódjával nemcsak megújítja Agilulf a szerződést, hanem még politikai támogatására is rászorul: egy Galliába küldött avar követség közvetíti a langobardok és a frankok között (602). A kagán ugyanebben ez időben avar és szláv csapatokkal segíti Agilulfot a ravennai bizánciak ellen, először Isztriában, majd Cremona és Mantua ostrománál és bevételénél (602/603). A több évtizedes szövetségi viszonyt az avarok Foroiulium (Cividale) elleni váratlan támadása árnyékolja be, bár távolról sem kizárt, hogy a Gausus nembeli hercegek elleni büntetőhadjárat hátterében a langobard központi hatalom, Agilulf és Theodelinda veje, az új király, Ariold (626–636) állott. A hadjáratra Agilulf, majd fia, Adaloald uralkodása idején nem kerülhetett sor, valószínű időpontja a konstantinápolyi kudarcot követő második esztendő (628), s biztos, hogy Dagobert frank király uralkodásának (622–638) első felében történt. A támadás mélyen bevésődött a foroiuliumi langobardok emlékezetébe és legendáiba, mesés, kiszínezett emléke a Beneventumba átkerült Gausus hercegek körében is tovább élt. Az avaroktól Pannoniába hurcolt (utóbb megszökött) foglyok között volt Lopichis, Paulus Diaconus dédapja is. 662-ben az avar kagán szívesen fogadja Perctarit elűzött langobard királyt, s esküvel ígéri, hogy megvédelmezi. Perctarit utóbb önként tér vissza Itáliába, s nem Grimuald király fenyegető nyomására (így Paulus Diaconus, *Historia langobardorum*), hiszen ebben az időben az avarok voltak az erősebbek. 664-ben az avarok Grimuald kérésére és pénzéért verik le Foroiulium lázadó hercegét, Lupust. A nagy belső átalakulás után sokáig nem

hallunk avar–langobard kapcsolatokról. Liutprand király (712–744) halála után érdemként emelik ki, hogy az avarokkal megőrizte a békét, ez célzás lehet a 741. évi avar–bajor összecsapásban tanúsított semlegességére. Utóda, Ratchis 746. évi törvénykönyvében a langobard királyság azon szomszédai közt szerepel Avaria (először e néven!), ahová csak királyi engedéllyel lehet utazni.

Nagy Károly hódító háborúi idején közeledik ismét egymáshoz a két hatalom. Rotgaud 776. évi sikertelen felkelése után az avarok menedéket nyújtanak üldözött langobard főuraknak (ld. alább Aio), Itália elleni avar támadásra azonban – egyes karoling évkönyvekben szereplő utólagos hamis vádakkal ellentétben – nem került sor. Éppen ellenkezőleg, az Avar Birodalom elleni 791. évi karoling hadjárat Isztria irányából indult meg, 795 őszén Erik foroiuliumi frank herceg és frank lovassága hatolt be Avarországba, 796-ban Pippin, Langobardia királya frank–langobard serege kényszeríti hódolásra a kagánt. E sereggel megy Pannoniába Paulinus aquileiai pátriárka is. Pippin hadjárata idején kér kegyelmet az avarok közt élő Aio (Agio) langobard főnemes, akinek 799-ben Nagy Károly visszaadja itáliai birtokait.

A közel két és fél évszázados avar–langobard kapcsolatok régészetileg egyelőre alig értékelhetők. Az avar uralom alatt visszamaradó pannoniai langobardokra nincs adat. A langobard Észak- és Közép-Itáliában néhány kopjacsúcson, zablán és övdíszén kívül nincs korai avar készítmény, s egyáltalán nincs késő avar öntött díszítmény, ugyanakkor a lószerszámozásban mindvégig általános avar hatás tükröződik. Még részben közöletlenek a Beneventumi Hercegség területén fekvő Moliseben Campochiaroban talált avar jellegű lovas sírok és női temetkezések avar típusú ezüst és arany fülbevalókkal, ezek valószínűleg a Grimualdtól betelepített bolgár menekültekkel hozhatók kapcsolatba. A korai avar temetőkben előforduló „germán” típusú bronz és ezüst övdíszek „nemzetközi” divatcikkek voltak, langobard eredetük legfeljebb valószínű. Itáliai-alpesi langobard kori készítmények viszont a korai avar temetőkben, főleg Pannoniában gyakori szögceses bronz övdíszek, amelyek Alpok-vidéki áttételes kapcsolatokra utalnak. Néhány, a keszthely-fenekpusztai Horreum-temetőben talált ékszer (paragrafus és ló alakú fibula) leszámítva – amelyek mögött Itáliából beköltözött vagy áttelepített langobardokkal is lehet számolni – a korai avar temetők „langobard” fibulái (Bóly, Keszthely-Városi temető), ezüstkeresztjei (Zamárdi stb.) az italo-langobard készítményeknek csupán helyi utánzatai. Bizonytalan az is, hogy avar temetők üvegszerlepei és rítójai, talpas bronztalpai, tausirozott vasszékei italo-bizánci vagy közvetlen bizánci készítmények-e. Az egyetlen mélyreható itáliai langobard hatás az avar kori 2. stílus kialakulásában és elterjedésében nyilvánul meg.

Irod.: Az itáliai langobard–avar kapcsolatokról 746-ig: PD HL II. 9–10, IV. 4, 11–12, 24, 28, 37, 51, V. 2, 19–21, VI. 58; Ratchis leges 9. V. A Pannoniából Itáliába került bolgárokról: *Fredegar*, Chron. IV. 72. A 776–796 közötti eseményekről: *Bóna I.*, Nagy Károly nyomdokain. Évezredek hétköznapijai. Budapest, 1973, 141–163. Itáliai langobard ékszerek avar temetőkben: ld. Langobard fibulák és Langobard ékszerek fejezet. Grimuald beneventumi bolgárjairól: *I. Bóna*, Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. *Studia Turco-Hungarica* V. Budapest, 1981, 97, 105–107; régészeti nyomaikról: *V. Ceglia – B. Genito – S. Bökönyi*, *Conoscenza* 4. Campobasso, 1988, 31–75.

Bóna István

* * *

Bezenye-Paprét (Lajta-hansági gazdaság, a német–osztrák szakirodalomban Paltersdorf néven is, Győr-Sopron-Moson megye) 1885-ben itt tárta fel Sötér Ágost az első magyarországi langobard temetőrészletet (67 sír), amelyet azonban 70 évig sokkal későbbre kelteztek. 1964-ben sikerült a temetőt teljesen feltárni (78 sír), régi temetőterképének egy részét is fellelni. Az eredetileg mintegy 90 síros temetőt a pannoniai korszakban (510–568) mindvégig használták. Kiemelkedő lelete a 8. női sír fibulapárja, amelynek hátára germán rúnairással langobard női nevek: *Arsipoda* és *Godahi(l)d* vannak bekarcolva, valamint a 17. sír Odoaker kori, Apahida–Domagnano-stílusban készült prelangobard arany madárfibulája.

Irod.: Sötér Á., ArchÉrt 13(1893), 210–222; *Bóna I.*, Acta ArchHung 7(1956), 191–193. Az új ásatás: ArchÉrt 92(1965), 238 (*Bóna I.*).

Bóna István

Fertőszentmiklós-Szereti-dűlői homokbánya (Győr-Moson-Sopron megye) 1971-ben egy elbányászott Hegykő-típusú temető egyik sírcsoportjának utolsó 7 sírját sikerült itt megmenteni (Gömöri J.). A temetkezések koporsóban történtek, s részben bolygatottak voltak. Az A és 4. sírből „ötujjas” frank fibulák kerültek elő. Kiemelkedő jelentőségű volt a 9. sír a germán 1. stílus elemeivel is díszített ún. Podbaba–Schwechat-típusú fibulapárral, amelyről ezüstlemezekkel kivert szalag csüngött le, nagy, színes üveggyöngyökből álló

nyakláncsal, amelyről egy- és kétfejű aranyrekeszes madárcsüngők függtek le, egy ritka S-fibulával s egy csonttubus töredékével. Az egyetlen – korongon készült – edény az A sírból került elő.

Irod.: P. Tomka, Das germanische Graberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. Acta ArchHung 32(1980), 5–30.

Bóna István

Gyöng-Vásártér utca (Tolna megye) Langobard családi temető. Az 1887-ben talált germán 1. stílusban díszített fibula Hampel József téves közlései nyomán 80 évig „Regöly” lelőhellyel szerepelt, lelőhelyét csak 1968-ban sikerült meghatározni. A hitelesítő kutatás során előkerült nagy avar temető alatt a részben már elpusztult sírcsoport 6 jelentős késő langobard temetkezése került elő.

Irod.: I. Bóna, Neue Langobardenfunde in Ungarn. Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. Novi Sad, 1978, 109–115; Rosner Gy., Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1(1970), 57; 2–3(1971–72), 88–89, 97–98; uő, Germanen, Hunnen, Awaren. Nürnberg, 1988, 585; I. Bóna, I Longobardi. Milano, 1990, 51.

Bóna István

Hegykő-Mező utca (Győr-Sopron-Moson megye) Langobard kori temető, amelyet 1959–1961-ben sikerült majdnem teljesen feltárni. A 81 temetkezés egy nagyobb és egy kisebb sírcsoportot alkotott. A temető a pannoniai langobard uralom elején létesült, s a korszakban mindvégig használták (510–568). Szerkezete, rítusa, az eltemetettek viselete, ékszerei, fegyverei, edényei különböznek a langobardokétól, helyi római maradványok és már a langobardok előtt itt élt pannoniai germánok közös temetője (Hegykő-csoport). Az ékszerek közt több Duna-völgyi frank–alamann készítmény van. A hegykői temető népe 568-ban a langobardokkal Itáliába költözött, s valószínűleg Forum Iulii/Friaulban telepedett le (Hegykő–Cividale-típusú fibulák). A temető kiemelkedő leletei a 18. sír ékközdíszes nagyméretű fibulái és a 34. sír „kereskedőjének” pénzváltó mérlege és nagyméretű, gyöngyözött szélű bronztálja.

Irod.: Közöletlen. Előzetes közlései: Nováki Gy., Germán sírok Hegykőn. Soproni Szemle 11(1957), 262–265; Bóna I., VI. századi germán temető Hegykőn I–III. Soproni Szemle 14(1960), 233–244; 15(1961), 131–140; 17(1963), 136–144; uő, I Longobardi. Milano, 1990, 34–37.

Bóna István

Kajdacs-Homokbánya (Tolna megye) Langobard temető, amelyet 1965–1968 és 1973-ban sikerült teljesen feltárni. A 48 temetkezés közt elszórva 10 urnasír is volt, ami északnyugatról újonnan beköltözött langobardokra utal. Ennek ellenére Kajdacs-Homokbánya a későbbi pannoniai langobard korszak (536–568) egyik vezető lelőhelye, Itália felé mutató kerámia- és ékszerleletekkel. Kiemelkedő lelete a 2. sír ékszerkészlete, kivált fibulapárja, melynek felületét az 1. germán állatstílus klasszikus ornamentikája borítja.

Irod.: Közöletlen. Előzetes jelentései: ArchÉrt 93(1966), 297; 94(1967), 226; 95(1968), 133; 96(1969), 250; 101(1974), 310 (Bóna I.); I. Bóna, in: Die Langobarden 278; uő, I Longobardi. Milano, 1990, 44–49.

Bóna István

Kápolnásnyék-Kastélykert (Fejér megye) Langobard családi sírkert, amelyből 1931-ben és 1957-ben 4 gazdag temetkezést sikerült feltárni. Jelentősége, hogy a pannoniai korszak szinte valamennyi jelentős tárgyi emléke megtalálható itt, együtt jöttek elő elbai germán, frank és pannoniai ékszerek, edények.

Irod.: Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében. Székesfehérvár, 1971, 16–20, 48–49; uő, I Longobardi. Milano, 1990, 34.

Bóna István

Keszthely-Fenéki utca (Zala megye) A fenékpusztai késő antik erődtől északra mintegy 4 km-re feltárt langobard nemesi sírok és kíséretük temetkezései (1973/74 Sági Károly és Müller Róbert). A 300×240 cm-es felületű, 378 cm mély, eredetileg kőpakolással védett deszka sírkamrában nyugvó főhalott, egy 50–60 év körüli férfi temetkezése (4. sír) teljesen fel volt dülva. Szerencsésebb volt a hasonló méretű, mélységű és szerkezetű sírban fiatal női hozzátartozója temetkezése (2. sír), amelyben a vaspántos koporsóban, s a koporsó körül a kirablás ellenére kiemelkedő jelentőségű tárgyak maradtak ránk: nyakék egy-egy rekeszdíszes balta és levél alakú aranycsüngője, 2 db filigrándíszes aranygyöngye, üvegyöngyei és 15 db, római pénzre vert, pénzutánzó

érem-csüngője aranylemezről, továbbá gemmával díszített római aranygyűrű, az elrabolt fibulák szalagszüngőit díszítő 15 db pecsételt díszítésű aranylemez, az egykori ruhát díszítő aranybrokátok kétféle fonatmaradványa, az övcsat pajzs alakú aranyozott bronz szorító-nitje, egyoldalas csontfésű töredékei, csonttégely maradványai és csontlemezekkel díszített frank ékszeres ládika töredékei. A nemesi síroktól jobbra-balra 8 női temetkezés volt, ezeket is kirabolták. Jelentősebb maradványok: egy tausirozott vas szíjvég (7. sír), egy ezüstcsat ezüst szíjvéggel (8. sír).

Irod.: Sági K., Egy VI. századi keszthelyi temető. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2(1991), 113–141. – nem követhető keltezéssel és etnikai értelmezéssel. Helyesen 6. század közepi langobardnak írta le: R. Müller, in: Germanen, Hunnen, Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 1988, 583, No XIV, 67.

Bóna István

Mohács-Farostlemezgyár víztárolója (Baranya megye) Az 1958-ban szétdőlt első sírok nyomán 1960-ban hat sírból álló langobard családi sírkertet sikerült itt körülhatárolni és feltárni. A csak fele részben kirabolt temetkezések egy módos szabad család tagjaira és szolgáljaira utalnak. A temetkezések az 536–568 közötti időszakból származnak.

Irod.: A. Kiss – J. Nemeskéri, Das langobardische Graberfeld von Mohács – A mohácsi langobard temető. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964, 95–127; I. Bóna, I Longobardi. Milano, 1990, 60–62.

Bóna István

Mosonszentjános-Kavicsbánya (Győr-Sopron-Moson megye) Avar temető területén 1965-ben és 1967-ben feltárt langobard nemesi temetkezések, amelyek a késő avar temető sorszámaival váltak ismertté (12–14.) – helyesebb I–III. sírnek nevezni őket. A 340×170 cm-es felületű, 400 cm mély I. sírban cölöpszerkezetes halotti házban 190 cm magas férfi nyugodott. A sírt feldúlták, kirabolták. Mellékleteiből megmaradt: egy frank talpas bronztál, egy maszkos bronzveretekkel díszített frank favödör, egy zsírkőből faragott, korong alakú játékkészlet, ezüst övdíszek, valamint a lábknál az ezüst cipőcsatkészlet. A 390×200 cm-es, 350 cm mély, hasonló szerkezetű II. sír 35 m-re volt az előzőtől, a szétdőlt fakamrában szintén férfitemetkezéssel. Megmaradt mellékletei részben szintén frank eredetűek: kétfülű nagy bronztál, egy szalagornamentikával díszített bronzpántos favödör és csúcsos aljú, vörös festett mintás üvegpohár. Langobard eredetű tárgyai közül kiemelkednek: aranyozott félgömb alakú, 6 nagy szögeccsel díszített pajzsdudor és pajzsfogó, kardmaradvány ezüst markolatgombbal, egy nagyméretű lándzsacsúcs, két besimított díszítésű csupor és egy ovális hasú nagyméretű szürke füles korsó. A II. sírtől 2 m-re előkerült III. sírban rablóktól megdült lócsontváz, s rajta zablával felszerelt szarvas nyugodott. Az utóbbi a Meroving-kori Európa második (vö. Basel-Bernerring 44.) rejtélyes szarvastemetkezése.

Irod.: R. Pusztai, in: Die Langobarden 288–291, 296–297, No 93–94, 97; Bóna, A középkor hajnala 104–105, 72–74. t., 13–15. kép – az I. sír vödrének pontosabb alakját Pusztai közölte.

Bóna István

Rácalmás (Fejér megye) A 6. számú főközlekedési útból keletre, a község felé elágazó – négy évtized alatt négy különböző nevet viselő – bekötőút legmagasabb pontján 1931, 1957–1958-ban langobard temetőből 20 sírt sikerült feltárni. A temető egy római őrtorony védőárkának nyugati széléhez simul. A sírok többségét a késő langobard fázisba (536–568) tartozó gazdag ékszer-, fegyver- és kerámialetek kelteznek, korábbi kezdete ennek ellenére valószínű. Az őrtoronytól keletre, a védőárok bejáratánál 1972-ben avar sírok is kerültek elő, amelyek egy kutathatatlan temetőhöz tartoznak.

Irod.: Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében. Székesfehérvár, 1971, 16–20, 49; uő, Langobardische Grabstätten in Kápolnásnyék und Rácalmás. István Király Múzeum Közl. E. 3(1959); uő, Langobard temető Rácalmásban. Alba Regia 1(1960), 167–170; uő, I Longobardi. Milano, 1990, 51–55.

Bóna István

Szentendre-Pannonia-telep, Golyóstoll-gyár (Pest megye) 1961–1963-ban feltárt és megfigyelt 91 temetkezésével (maximum 2-3 elpusztult sírjával) Pannonia mindmáig legnagyobb langobard temetője. A teljes langobard korszakon át (510–568) használt Duna menti temetők típusának névadója: Szentendrei típusú temetők. A korszakról kitűnő keresztmetszetet nyújt. A temetőmag egy nemesi házaspár 4-5 méter mély nagyméretű sírja körül alakult ki, a nemesi sírokat éppúgy feldúlták és kirabolták, mint a körülöttük lévő korai temetőrészt. Érintetlen temetkezések a temető külső, északi, keleti és déli szélein kerültek elő, ezekben Itália

felé mutató késői mellékletek voltak. A temető délnyugati sarkához helyi prelangobard germánok néhány sekély sírból álló kis sírcsoportja csatlakozott, ezek nagyon elütöttek a nagyméretű, átlagban közel 3 mély langobard síroktól.

Irod.: I. Bóna, Langobarden in Ungarn. Arheoloski Vestnik 21–22(1970–1971), 45–74; *uő*, I Longobardi e la Pannonia. La civiltà dei Longobardi in Europa, Roma 1974, 241–255; *uő*, Szentendre-Pannoniatelep. Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Szerk. Torma István, Budapest, 1986, 281–282; *uő*, I Longobardi. Milano, 1990, 37–44.

Bóna István

Tamási-Csikólegelői homokbánya (Tolna megye) Langobard temető, amelyet 1969–1971-ben sikerült teljesen feltárni. Az 53 sírból 1 urnasír volt. A későbbi pannoniai langobard korszak (536–568) kiemelkedő lelőhelye, amelyben az újonnan érkezett Elba-vidéki germán elemek éppúgy kimutathatók, mint az Itália felé mutató bepecsételt díszítésű edények és a germán 1. stílussal díszített fibulák.

Irod.: Közöletlen. Előzetes jelentései: ArchÉrt 97(1970), 314; 98(1971), 276; 99(1972), 262 (*Bóna I.*); *I. Bóna*, Neue Langobardenfunde in Ungarn. Problemi seobe naroda u karpatskoj kotlini. Novi Sad, 1978, 109–115; *uő*, I Longobardi. Milano, 1990, 49–51.

Bóna István

Várpalota-Unio homokbánya (Veszprém megye) Langobard és avar temető. Az 1935-ben megmentett 36 gazdag sírlelet feldolgozása szolgált alapul a magyarországi langobard korszak és régészeti emlékei meghatározásához. A hazai feldolgozás kezdettől elválasztotta a langobard kori langobard temetőtől az avar kori temetőrészt. Menthetetlen „*Stufenchronologie*” rendszere védelmében J. Werner ennek ellenére a várpalotai temetőt vagy egy részét avar kori (568 utáni) „tovább élő” langobardokhoz igyekezett kötni („kevert” langobard–avar „Várpalota-kultúra”), s nagy tekintélyével sikerült történészeket és nem specialista régészeket elméletének megnyerni, a korszakot és az anyagot ismerő kritikusokat (Kovrig I., Németh P., B. Svoboda, M. Martin, H. Kalex stb.) azonban nem győzte meg. 1952-ben az avar temető újabb sírjai kerültek elő, az 1963. évi hitelesítő ásatás pedig tisztázta, hogy mindkét temető teljesen elpusztult, területére pedig utóbb 10. századi magyar falu félig földbe mélyített házai, műhelyei terjeszkedtek ki – előkerültek az eredeti ásatási rajzok, térképvázlatok és naplók is. A csupán 25 sírből álló langobard temetőrésze, amelyet már 550 körül felhagytak (ezért nem rabolták ki a sírokat az exoduskor!) a 6. század legvégén többszörösen rátemetkezett sekély sírjaival egy 14 ismert sírből álló avar temető rész.

Irod.: *I. Bóna*, Die Langobarden in Ungarn. Die Grabfelder von Várpalota und Bezenye. Acta ArchHung 7(1956), 185–191; *J. Werner*, Die Langobarden in Pannonien. München, 1962, 21–48; *Bóna I.*, Ásatás Várpalotán – Ausgrabungen in Várpalota. RégDolg – DissArch 5(1963), 119–124; *M. Martin*, Zur Interpretation des langobardischen Graberfeldes von Várpalota. In: Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Bd. 1. 1976, 194–199 – szellemes ásatásrekonstrukciója nem felel meg az egykorú tényeknek. *I. Bóna*, I Longobardi. Milano, 1990, 55–59.

Bóna István

Veszkény-„Nagyhalom” (Győr-Sopron-Moson megye) Langobard hercegi temetkezés. Az 1904 előtt szétdőlt 7 m magas halomsírban két emberi csontvázat, lócsontokat és „aranycsatokat” találtak. Különböző gyűjteményekbe csupán két lószerszám részei kerültek: két ezüstberakásos bronzzabla, két szügyellőcsüngő, lapos, kereszt alakú és kereszt alapon félgömb alakú szíjelosztó díszek aranyozott bronzból. A félgömbdíszes lószerszámot az ausztriai Hauskirchenben talált teljes lószerszám nyomán lehet elképzelni. A lószerszámok változatos és gazdag díszítése alapvető jelentőségű a germán 1. stílus Duna-vidéki megjelenése és kialakulása kérdésében.

Irod.: *J. Gömöri*, »Das langobardische Fürstengrab« aus Veszkény. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums. Nürnberg, 1987, 105–119; *I. Bóna*, I Longobardi. Milano, 1990, 62–63.

Bóna István

Vörs-Tótok dombja (Somogy megye) 1959–1961 között teljesen feltárt, dél-pannoniai típusú langobard temető a fenékspusztai késő antik erődhez vezető balatoni átjáró déli oldalán. A nagy kiterjedésű, laza szerkezetű – huzamos használat céljából nyitott – temetőben 37 csontváz sír került feltárássra, a nagyobb üres felületeken azonban a kajdacsai tapasztalatok nyomán elképzelhető néhány elszántott egykorú urnasír is. A temetkezés

népesség társadalma rétegzett volt: a lovával együtt eltemetett legrangosabb férfhoz 3 további pajzsos-fegyveres temetkezés csatlakozott, a férfiaknak megfelelően ugyancsak 4 volt az eredetileg nagy fibulákkal eltemetett asszonyok száma. Az utóbbiakra a sírrablóktól bennhagyott S és madár alakú kis fibulák a nagy fibulákról levált díszgombok, a nagy fibulák szalagsüngőit borító ezüstlemezék s a végüket záró díszkorongok utaltak – nagy fibula nem maradt az alaposan kiraboltt temetőben. Az eltemetettek nemének megoszlása jellemző a népvándorláskorra: 24 nő, 8 férfi, 5 gyermek. A halottak zöme fatörzsből kivájt koporsóban nyugodott, de deszkakoporsóra utaló nyomok is voltak. A temetőt a langobard exodus idején egyszerre rabolták ki, ez a legkésőbbi temetkezésektől a legkorábbiakig bizonyos belső időrendet ad.

A sírokban talált edények zöme szabadkézzel készült észak-dunai típusú, ezekhez néhány dél-pannoniai korongolt fazék és bepecsételt díszítésű csupor csatlakozik, az utóbbiak éppúgy késői kormeghatározók, mint a temető fegyvereinek zöme és megmaradt ékszerei, fésűi, gyöngyei. A temetőben számos jól vizsgálható textilmaradvány került feltárára.

Irod.: Sági K., A vörsi langobard temető. ArchÉrt 87(1960), 52–60 (Kny. 1–10); uő, A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. VMMK 1(1963), 39–80; uő, Das langobardische Graberfeld von Vörs. Acta ArchHung 16(1964), 359–408; Füzes F. M., A vörsi langobard temető növényleletei. VMMK 1(1963), 311–340; uő, Die Pflanzenfunde des langobardischen Graberfeldes von Vörs. Acta ArchHung 16(1964) 409–442.

Bóna István

5. 4. A gepida–langobard korszak történelmi forrásai és főszereplői

Origo gentis langobardorum A fegyveres erőszakkal hatalomra került Gausus nembeli Grimuald király (662–671) uralkodása vége felé, 668–670 között átdolgozott és összeszerkesztett rövid langobard történet, amely a legendákkal vegyülő mitikus régmúlttól az összeállítás koráig foglalja össze mindazon ismereteket, amelyeket a langobardok önmagukról megőriztek. A pannoniai korszakot a 4–5. pont 14 mondata tárgyalja, az *usurpatornak* nyilvánított Wacho (valójában Wacho Lething nembeli leszármazottai)-ellenes indulatoktól meghamisítva. Az *Origo gentis langobardorum* Madridban és La Cavában (ma: Cava dei Tirreni) őrzött (az előzőt Montecassinóban, az utóbbit Beneventumban, tehát mindkettőt a Lethingiekkel ellenséges beneventumi hercegség területén írták és miniálták) kéziratával rokon szöveget vett alapul a Beneventumban és Montecassinóban élő és író Paulus Diaconus *Historia Langobardorum*ja, míg egy eltérő, az összöveget hívebben őrző észak-itáliai változatot őrzött meg a mutinai (Modena) kézirat. Az utóbbival rokon kéziratból dolgozott a *Historia Langobardorum codicis Gothani* szerzője. A szövegváltozatokból kiviláglik, de Paulus Diaconustól is tudni lehet, hogy a politikai és dinasztikus érdekekből Grimuald idejében átfogalmazott *Origo*-kéziratoknak korábbi írott előzményei voltak, ezek közül az egyiket legkésőbb Rothari idejéig írásba foglalták és törvényeihez előszóként csatolták. Ez a kézirat nem maradt ránk.

Irod.: MGH SS rer. Lang. et Ital., 1–6; L. Várady, Epochenwechsel um 476. Budapest, 1984, 112–122.

Bóna István

Edictus Rothari A langobardok első latin nyelven írott törvénykönyve, amelyet az ariánus vallású Rothari király 643-ban állíttatott össze. 388 rendelkezést, illetve büntetést tartalmaz, eredeti befejezésében (386. §) közli a király, hogy ezek atyáik ősi törvényei, amelyek eddig nem voltak leírva, összeírásukat ő rendelte el. A törvények a pannoniai langobardok társadalmi szerkezetének ismeretéhez is alapvető fontosságúak.

Irod.: Leges Langobardorum.

Bóna István

Historia langobardorum codicis Gothani Észak-Itáliában 807–810 között írásba foglalt langobard történet, mely egyetlen példányban, egy gothai kódexben maradt fenn. Nagyjából az *Origo gentis Langobardorum Mutina*-i (Modena) szövegét tartalmazza, de csak a Rothari király idejéig (643) terjedő összöveget, amelyet rövid kiegészítés zár le az avarok legyőzéséről és az „itáliai” Pippin királyról. 2. és 5. fejezete jelentősen eltér az *Origótól*. Az előző tartalmazza a Wacho király tetteit kedvezően megítélő, Pannonia általa történt elfoglalására is utaló részt, az utóbbi pedig törvényesnek ismeri el Wacho uralkodását. Megőrizte a Rugilandot elfoglaló, nem Lething származású Pero király nevét is.

Irod.: MGH SS rer. Lang. et Ital., 7–11.

Bóna István

Paulus Diaconus Foroiuliumi (Cividale) langobard *arimann* család, a *Warnefrid fara* leszármazottja, a *fara* itáliai ősfoglalója Leupchis volt. Maga Paulus az ős nevéen kívül csak dédapjáig, Lopichisig ismerte felmenőit, az utóbbi 628-ban avar fogságba esett, s néhány évvel később valahonnan Pannoniából szökött haza. Paulus Diaconus Warnefrid és egy Theudelinda nevű *arimanna* második gyermekeként legkorábban 630-ban született. 15 éves korában a foroiuliumi származású langobard király, Ratchis (744–749) paviai udvarába került, s az ottani grammaticai iskolát végezte. Udvari szolgálatban volt Desiderius (756–774) király idejében is mint *notarius*, s egyben a király egyik leánya, Adalberga hercegnő nevelője. Adalberga házasságakor vele együtt került II. Arichis beneventumi herceg (758–787) udvarába, valamikor 763 előtt, amely évből első beneventumi írása datálódik. A herceg szolgálatában írja meg Eutropius *Historia Romanája* folytatását, egy gyenge történeti kompilációt. Valószínűleg Nagy Károly támadása idején 774-ben menekült Monte Cassinóba, s állt be a rendbe. Abban a reményben, hogy Frankhonba deportált öccsét ki tudja szabadítani, mint hírneves *diaconus* elfogadja Nagy Károly meghívását, s a 782–786 közti éveket Frankföldön tölti. Hazatérése után Monte Cassinóban írja meg főművét, a *Historia Langobardorum*ot, amelyben népe történetét Liutprand király haláláig (744) meséli el. Monte Cassinóban hunyt el 799. vagy 800. április 13-án.

A hat „könyvre” osztott *Historia Langobardorum*ból az I–II. foglalkozik a langobardok őstörténetével és pannoni történetével, a III. az itáliai hódítás korával, a IV. a langobardok 668-ig terjedő történetével. Fő forrásai az *Origo* beneventumi és montecassinói szövegváltozatai, a Theudelinda királynőhöz közelálló Secundus tridenti püspök (†612) *Succinta de Langobardorum gestis historiola* című elveszett műve, Gregorius Turonensis *Historia ecclesiastica Francorum*ja, az *Edictus Rothari*, a *Gesta pontificum Romanorum*, s minden bizonnyal a beneventumi és spoletói hercegi udvarok bizonyos feljegyzései. A langobard Itália három legfontosabb központját (az austrasiai Foroiulium, a neustriai Papia és a dél-itáliai Beneventum) éppoly jól ismerte, mint a pápák Rómáját vagy a fiatal korában felszámolt bizánci székvárost, Ravennát, ezért krónikája a 7–8. századi Itália történetének felbecsülhetetlen értékű forrása. A *Historia Langobardorum* kéziratai már a 8–9. századtól ránkmaradtak.

Irod.: Pauli *Historia Langobardorum*. Rec. G. Waitz, MGH SS rer. Lang. et Ital. saec. VI–IX; ua. SRG, Hannoverae, 1878; *Gombos F. A.*, Paulus Diaconus. A langobardok története. Középkori krónikások I. Brassó, 1901; *E. Sestan*, La storiografia dell’Italia Longobarda: Paolo Diacono. In: La storiografia altomedioevale. Spoleto, 1970, 357–386.

Bóna István

* * *

Alboin/Albuin/Albwin A langobardok és Pannonia, majd Itália királya (szül. 547 k., †572. május 28.), Audoin langobard király és Rodelinda türing hercegnő fia. 559/60 táján dinasztikus érdeket szolgáló házasságot köt Chlodowintha frank hercegnővel. Apja halála után, 564/65-től kerül trónra, s már 566-ban háborút indít a gepidák fővárosa, Sirmium s a körülötte elterülő pannoni föld birtokáért, a várost azonban a gepidákkal szövetkező bizánciak felmentik. II. Iustinus császár (565–578) ezzel egy időben felmondja a langobard szövetséget s megvonja Albointól az évi pénzsegélyt. Ellenhatásként a langobard uralkodó réteg nagyobb része az ariánus vallás követőjévé, a rómaiak ellenségévé válik. Áttérni nem akaró katolikusokat Alboin erőszakkal is kényszerített az ariánus egyházba.

A bizánci–gepida szövetség túlerejével szemben Alboin – sógora, I. Sigebert, Austrasia királya közvetítésével – a Türingia határain tartózkodó Bajannal, az avarok kagánjával lép szövetségre, 567 tavaszán langobard kísérek a Kárpát-medencébe vezetik az avar sereget. Az avar–langobard támadás összeroppantja a gepidákat, az utolsó gepida király, Kunimund elesik. Leányát, Rosamundát Alboin elfogja, s később erővel feleségül veszi.

A Gepidiát megszálló, Sirmiumot is megtámadó Bajantól tartva Alboin új, Bizánc-ellenes szövetséget köt az avarokkal. Ennek értelmében a langobardok az Alpok északkeleti előtere kivételével átengedik országukat az avaroknak. Alboin 568. április 2-án megkezdí Pannonia kiürítését, elvonulása biztosítására minden éghető felgyújtat. Itáliai hadjárata sikeres, a langobardok nyugaton Gallia határáig, délen Rómáig nyomulnak, hosszú ostrom után Ticinum (Pavia) is meghódol Alboin előtt, s Papia néven a langobard királyság fővárosa lesz. Sikerei tetőpontján Alboin udvari puccs és katonai felkelés áldozata lesz, veronai palotájában megölik. A puccsisták – a bizánciaktól támogatott langobard ellenségei, élükön fegyvernökével (*scil[icet]por* ’pajzshordozó’), Helmechisszel –, valamint Rosamunda királynő és gepida katonai kísérete azonban nem tudják megszilárdítani

hatalmukat. A vezetők Ravennába menekülnek, oda, majd onnan Konstantinápolyba hurcolják Alboin első házasságából származó leányát, Albsuindát is. Alboinnal a Gausus *fara* uralma egy évszázadra megszakad. Alboinról az itáliai langobardok több hőseneket költöttek, ezek szerepét, tetteit mérhetetlenül felnagyították. Pannonia „meghódítójaként” dicsőítik, s képtelenségeket is költöttek róla; ilyen, hogy Alboin párviadalban legyőzte Thorismod gepida trónörökösét; az utóbbi halálakor, 551-ben Alboin 4-5 éves volt. Joggal tisztelték viszont itáliai honalapítójuknak. Bukását Cleph rövid uralma után beháború és 10 éves (574–584) interregnum követte.

Irod.: Menander Prot. fr. 24 = 454; Gregorius Turonensis, Historia Francorum IV. 3, 41, V. 15; Fredegar, Chron. III. 65; OGL 5; HLG 5; PD HL I. 23–24, 27, II. 1–9, 26–29; R. Wenskus, RGA I. 132–133; R. Ernst, GFGÖE 69–70.

Bóna István

Audoin/Auduin/Audwin A langobardok és Pannonia királya (546–564/65 tájáig). Ő az első „*farigaidus*” vagyis a *Gausus farából* (úri nemzetség) származó langobard király. Anyja, Menia állítólag korábban Bisinnek, a türingek királyának a felesége volt, második férjének, Audoin apjának nevét nem ismerjük. Audoin Wachó király halála után a kiskorú Waldari király (540–546) gyámja lesz, a hatalom valódi birtokosa. Az egykorú angolszász hősenek, a *Widsith* Audoint (*Eadwin*) Waldari gyilkosának tartja. Hatalomra jutva I. Iustinianustól (527–565) kap feleséget, az 540-ben Ravennában keletrómai fogságba esett türing királylányt, Rodelindát, aki Hermenefrid türing király és Amalaberga (Nagy Theoderik unokahúga) lánya volt. Ebből a házasságból született fia, Alboin.

Audoin szakított elődei óvatos hintapolitikájával és katonai szövetségre lépett I. Iustinianusszal. Nemcsak subsidiumot kapott, de Iustinianus átengedte neki Pannonia bizánci érdekeltségű déli harmadát, az osztrogótoktól visszafoglalt Pannonia Secunda és Savia tartományokat, valamint Noricum egy részét is. Emiatt szerepel Audoin a Gausus nembeli Grimuald király idejében összeszerkesztett langobard krónikában (*Origo gentis Langobardorum*) úgy, mint „Pannonia” meghódítója. A bizánci szövetség súlyos terheket rótt a langobardokra, el kellett üzniük Pannonia Sirmiensiéből a gepidákat. A háború már 547-ben kitört, de a királyok egy készenlében álló keletrómai lovasseregtől tartva nem mertek megütközni, 549-ben pedig a két nép harcosai hagyták faképnél a királyokat. 551-ben a langobardok támadása az „*Asfeld*”-en (az *Asok* a 12 ősgermán segítőisten) győzelemmel végződött, ennek azonban elsősorban a bizánciak látták hasznát. A Iustinianustól diktált béke egyik feltételeként a gepidáknak ki kellett üríteniük a Duna déli oldalán Moesia Primát és Dacia Ripensist, valamint Pannonia Bassiensist is. Audoin egyetlen nyeresége az volt, hogy a békeszerződés titkos záradéka értelmében Turisind gepida királlyal sikerült meggyilkoltatnia a gepidák vendégszeretetét élvező törvényes langobard trónörökösét, a Lething Hildigist. Cserében Audoin is megöleti a Waldaritól befogadott gepida trónkövetelőt, Ostrogothát.

552-ben Audoin jelentős, 5500 főt számláló langobard sereggel támogatta Narses bizánci hadvezért az osztrogót Totila király ellen vívott háborúban, az osztrogót lovasság rohama a langobardokon tört meg az umbriai Busta Gallorum mellett vívott döntő csatában. A langobardok ekkor ismerkedtek meg későbbi hazájukkal, Itáliával. Audoin 565 körül uralkodott csaknem egész Pannonia fölött. A langobard krónikák szerint Pannoniában halt meg, s ott is temették el.

Irod.: OGL 5; HLG 5; PD HL I. 22–23, 27; Prokopios, BG VII. 34/4, 35/17, VIII. 18/4, 25/11, 26/12, 27/1, 4, 19; R. Wenskus, RGA I. 475–476.

Bóna István

Bajan Az avarok kagánja (kb. 562–601). A mongol eredetű név (*bayan* ’gazdag, hatalmas’) valójában türk nyelvű avar díszítő cím, amelyet a bizánci hivatalos iratok nyomán egyedül a kortárs Menander Protektor használt (munkája az 558–582. évek eseményeiről szól) a kagán szinonimájaként, illetve „neveként”. Elsietett az az újabb feltevés, hogy Menander munkájának lezáródásával egyidejűleg az „agg” Baján is meghalt volna. Theophylaktos Simokattesnál „a kagán”-ként szerepel. Baján az avarok Attilája, de elődje fő hibái nélkül. Bár hatalmára ő is felettébb büszke volt, számos olyan emberi tulajdonsággal bírt, amely a bizánci krónikások ellenséges beállítása ellenére is szembetűnő. Mint a kortárs türk kagánok, méltóságát ő is az Égből származtatta, az Ég fia volt, az Égben született. Népei Atyjukként tisztelték, saját magát minden általa legyőzött nép korlátlan urának tekintette. Hadait, legalábbis a fő erőket, 599-ig személyesen vezette. Személyesen tárgyalt idegen népek követeivel, királyaival, a bizánci hadvezérekkel. Aranytrónuson ülve fogadta őket, trónja fölé drágakövekkel kirakott baldachin borult, testőrei csillogó pajzsokkal vették körül, védelmezték. Méltósága jelvénye a kezében tartott aranyjogar volt. Fapalotájában aranyozott heverők, ágyak sorakoztak, asztalán arany- és ezüstédenyek

álltak. Főfelesége (*katun*) mellett számos asszonya volt, számukra nemcsak *orduj*ában építtetett fürdőt, de egyik hadjárata során egy bizánci fürdőt is helyreállíttatott. Nagyszámú fiai seregtesteket vezettek, csatákban-járványokban számos fia elpusztult. Tevékeny szerepet játszottak azonban uralma idején más, jórészt név szerint ismert avar katonai vezetők és diplomaták is.

Hadvezéri sikerei szinte végig töretlenek. Kelet-Európában a szabirok, utigurok, kutrigurok legyőzésével kezdődnek (562 előtt), ezt követi Sigebert, Austrasia királya legyőzése és foglyul ejtése (566), Gepidia szétzúzása a Duna mellett vívott nagy csatában (567), Tiberius bizánci hadvezér legyőzése (574), az al-dunai szlávok elleni győzelmes hadjárat (578), Sirmium ostroma és bevétele (582), Singidunum (Belgrád) bevétele (584), az Al-Duna déli oldalán húzódó bizánci erődök ostroma, bevétele és feldúlása (585), egészen az első kudarcig, Thessaloniké első ostromáig (586). Az 590-es években győzedelmesen harcolt a bajor I. Tassilo herceg ellen (595), valamint – Priskost kivéve – Petros és Komentiolos bizánci hadvezérek ellen is. Priskos 600. évi hadjárata idején az idős kagán már csak a háttérben szerepel. A bizánci császárokból kipréselt aranytributum mennyiségét 574-től évi 80, 584-től évi 100, 599-től évi 120 ezer aransolidusra növelte, s ezzel gazdaggá tette az avar vezető réteget. Legnagyobb történelmi érdeme a Kárpát-medence három részének egyesítése (567/68), amellyel gazdaságföldrajzilag megalapozta a terület középkori egységét.

Irod.: Menander Prot. fr. 24–28 = 444, 454–455; *Theophylaktos Sim.* I–VIII. passim; *Olajos T.*, *AntikTan* 20(1973) 60–64; *Bóna*, MT 319–320; *N. Otto*, GFGÖE 286–287 „Baianus”.

Bóna István

Chlodoswintha/Clotsuinda/Chlothsinda/Chlodesinda Meroving hercegnő, langobard királynő (†568/69 körül), I. Chlotachar/Chlotar frank király (511–561) leánya harmadik feleségétől, Ingundától. Az egyetlen Meroving hercegnő, aki apja és nagyapja (Chlodowech) nevének első tagját örökölte, I. Sigebert/Sigisbert Austrasia királya (561–575) édestestvére. 559/60 körül politikai szövetség megpecsételéseként férjhez adták Alboin langobard királyhoz, egyetlen lányuk, Albsuinda bizánci fogságba esve Konstantinápolyba került (572). Chlodoswintha frank kísérettel, köztük minden bizonnyal katolikus papokkal érkezett Pannoniába, s jelentős szerepet játszott férje, Alboin és testvére, I. Sigebert közti kapcsolatok kiépítésében. Amikor a bizánci–langobard szövetség felbomlása (565) után Alboin a langobardok erőszakos ariánus áttérésébe kezd, (Szent) Nicetius treveri/trieri püspök Chlodoswinthához írott levélben (566) megkísérli rávenni a katolikus királynőt: fordítsa el férjét a romlásba vivő eretnekségtől. Chlodoswinthának és testvérének, Sigebertnek – a korszak dinasztikus kapcsolataiból következően – közvetítő szerepe volt az 567 elején létrejött avar–langobard szövetségben.

Irod.: Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* IV. 3, 41; *Fredegar*, *Chron.* III. 46, 65; OGL 5; HLG 5; PD HL I. 27; MGH Ep III. 122; *J. Fischer*, *Die Völkerwanderung im Urteil der zeitgenössischen kirchlichen Schriftsteller Galliens*. Heidelberg, 1947, 232–233; *Bóna*, MT 307.

Bóna István

Elemund A gepidák főkirálya 546 előtt, az Ardariking-dinasztiából. 535 körül a pannoniai langobardokkal szövetkezik, lánya, Ostthrogtho Wacho langobard király harmadik felesége lesz. 536 után beavatkozik a bizánci–osztrogót háborúba, megszállja Pannonia Secundát és Sirmiumot, s ezzel megrontja a bizánci–gepida viszonyt. 539-ben szövetségre lép I. Theudebert frank királlyal Bizánc ellen. Támadásukat összehangolják, Theudebert a bizánci Venetiára támad, míg Elemund átkel a Dunán, véres csatában leveri a Calluc vezette thraciai bizánci sereget, majd megszállja Sirmiumot, Moesia Prima és Dacia Ripensis északi részeit, egészen az Utus folyóig. A gepida hatalom ekkor terjeszkedik ki még élő római provinciák területére. Megtorlásul I. Iustinianus (527–565) felbontja az évszázados gepida szövetséget és beszünteti a subsidium fizetését. Elemund halálával (546) a korábbi gepida dinasztia megbukik, fiát Ostrogotha/Ustrigothost elűzik.

Irod.: Prokopios BG VIII. 27/19, 26.

Bóna István

Gunderith/Gunderik A gepidák főkirálya az Ardariking dinasztiából. 500/504-ben a sirmiumi gepidák számára ő „a többi gepidák királya”. Beszélő neve ’Harc tanácsos’-t vagy a ’Harcosok királya’-t jelenti, nincs kizárva, hogy ő volt az Apahidán eltemetett gepida királyok egyike.

Irod.: Martindale, PLRE 2, 522.

Bóna István

Hildigis (görögösen *Ildiges*) Langobard trónkövetelő a Lething nemzetségből (szül. 520/25 közt, †551/52 k.). Apja Risiulf, Wacho kijelölt trónörököse mindaddig, míg Wacho késői fia, Waldari meg nem született. Ekkor Wacho Risiulfot száműzi, majd megöleti (538/39 körül). Risiulf életben lévő kisebbik fia, Hildigis az utóbbi hírére langobard kíséretével a szlávokhoz menekül, valószínűleg Sziléziába (539 körül). Hildigist a Grimuald idejében összeállított itáliai langobard krónikák (*Origo gentis langobardorum*, *Historia Langobardorum*, s nyomukban Paulus Diaconus Langobard története), apját elhallgatva, tendenciózusan Tato fiának teszik meg, ezt egyes történészek Tato unokájára „javítják”. Ennek megfelelően a krónikák az eseményt Wacho uralma legelejére helyezik, s fegyverrel üzetik el Hildigist. A Lething Risiulf azonban nem Tato fia volt (az utóbbi, Zuchilo valóban áldozatául esett az 510. évi puccsnak), hanem Wacho unokaöccse vagy más rokona (*anepsios*). Hildigis valójában soha nem lépett fel Wacho és fia, Waldari király ellen. Csak az utóbbi halála után tűnik fel Turisind gepida király udvarában. Hildigis 447-ben 300 főnyi langobard kíséretével és szláv segédcapattal Audoin ellen lép először küzdőtérre, az ellen, aki a kortárs Prokopios szerint „megfosztotta őt a születése szerint megillető hatalomtól” (BG IV. 27). Ez világos Lething-álláspont a bitorló Gausus királlyal szemben. Emiatt Audoin már 447-ben kéri kiadatását Turisindtól. Ekkor Hildigis langobard kíséretével először ismét a szlávokhoz, majd Konstantinápolyba menekül. Kalandos további élete során al-dunai szláv és itáliai gót segítséggel kísérletezik a trón megszerzésével. Az 551. évi háborúban ismét a gepidák oldalán találjuk. Az I. Iustinianustól szentesített békét követő – a császártól is támogatott – titkos megállapodás értelmében Turisind meggyilkoltatja Hildigist, cserében Audoin hasonló módon téteti el láb alól Ostrogotha gepida trónörököst. Hildigis valószínű története és sorsa az egyik fő bizonyíték arra, hogy a Gausus Grimuald idejében meghamisították a langobardok pannoniai történetét. Bűnösként egyedül Wachót állítják be, Hildigis meggyilkolását elhallgatják (a gepidáknál „meghalt”), Wachónak tulajdonított üldözését pedig a langobard–gepida háborúk egyedüli kiváltó okaként tüntetik fel.

Irod.: Prokopios BG VII. 35/13, 16, VIII. 27/1–19, 26; OGL 5; HLG 4; PD HL I. 21.

Bóna István

Kunimund A gepidák királya (kb. 555–567), Turisind király fiatalabb fia. Nevének jelentése: ’a nemzetségek védelmezője’. Kunimund a gepida királyság székhelyét Sirmiumba helyezte át, ahol monogramjával ellátott ezüstpénzt is veretett – ezek csak a Szerémségben terjedtek el. Udvara híres volt a korabeli germán világban. I. Iustinianus császár halála (565. november) után Alboin király a langobardok számára kívánta megszerezni Pannonia Secundát, váratlan támadással Kunimundot megverte és Sirmiumba szorította. II. Iustinus császár (565–578) Kunimund ígéretére, hogy segítség esetén önként átadja a várost és Pannonia Secundát, a bizánciak megsegítik, s együttesen vereséget mérnek Alboinra (566). Miután népe ellenkezése miatt Sirmiumot nem volt képes átadni a bizánciaknak, a következő évben Kunimund és a gepidák magukra maradnak a langobard–avar szövetség támadásával szemben. A langobard források egy része szerint Kunimundot Alboin ölte meg, ezt azonban más korabeli források nem erősítik meg.

Irod.: Menander Prot. fr. 24–25 = 454–456; *Iohannes Bicl.* MGH AA. Chron. min. II. 212–213; OGL 5; HLG 5; PD HL I. 27, II. 28.

Bóna István

Ostrogotho Langobard királynő, langobard nyelven *Austrigusa*, Elemund gepida király leánya, Wacho harmadik felesége (535 tájától), Waldarada hercegnő és Waldari/Walthari trónörökös anyja, a Waldari udvarába menekült gepida trónörökös, Ostrogotha nővére. A ’Tündöklő gót’ vagy ’Dicső gót’ jelentésű nevet viselte Nagy Theoderik egyik *concupinától* született leánya is.

Irod.: Prokopios BG VIII 27/29; OGL 4; PD HL I. 21.

Bóna István

Pero A langobardok királya 489/90 körül. Vezetésével érték el s hódították meg a langobardok a Noricummal és Pannoniával átellenben, a Duna északi oldalán fekvő Rugilandot. Nem tartozott a Lething-dinasztiához, amelynek uralmát megszakította, emiatt a gothai *Historia Langobardorum*ot kivéve valamennyi langobard írásos feljegyzésből kihagyták a nevét.

Irod.: HLG 3.

Bóna István

Reptila Gepida trónörökös, Thorismod fia, Kunimund unokaöccse. 567-ben Thrasarik ariánus püspökkel és a gepida királyi kincsekkel együtt az avarok elől Sirmiumból Konstantinápolyba menekül. További sorsa ismeretlen.

Irod.: Iohannes Bicl. MGH AA Chron. min. II. 212–213.

Bóna István

Rodulf/Rodwulf Herul király (490/500–508/509), neve 'Vörös farkas'-t jelent. Szövetségese, Nagy Theoderik 507 előtt érdemeiért fegyverrel fogadott fiává adoptálja, harci ménnel és díszfegyverekkel ajándékozza meg. Országá központja a pannoniai Kisalföldön sejthető, innen adóztatta a fegyverrel uralma alá kényszerített Duna-völgyi langobardokat. A Tato langobard király elleni hadjáratban elesik, fegyverei, sisakja, zászlója Tato kezébe esnek. Foglyul ejtett lánya, Silinga Wacho király felesége lesz.

Irod.: Cassiodorus Variarum III. 3. a. 507 (MGH AA XII. 79); Prokopios, BG VI. 14/11; Jordanes, Get. 24; OGL 4; PD HL I. 20; Martindale, PLRE 2, 946.

Bóna István

Rosamunda/Rosemunda Langobard királynő, Kunimund király lánya (kb. 550–572). Gepidia pusztulásakor (567) langobard fogságba esik, majd 568/69 körül a megözvegyült Alboin király feleségül veszi. 572 nyarán Rosamunda nagyszámú gepida fegyveres kíséretére és a király langobard ellenfeleire támaszkodva Veronában megöleti Alboint, s bizánci támogatással megkísérli átvenni a hatalmat. A puccs nem sikerült, Rosamunda a langobard hercegek elől a királyi kincseket és Alboin lányát, Albsuindát magával vive Ravennába menekül, ahol állítólag méreg végzett vele.

Irod.: Agnellus c. 96 (MGH AA Chron. min. I. 336); Marius Aventicensis ad a. 572 (uo. II. 238); OGL 5; HLG 5; PD HL I. 27, II. 27–30.

Bóna István

Rothari Langobard király (636–652), saját számítása szerint (*Edictus Rothari*) sorrendben a 17-ik. A Harod nemzetségből származott, törvénye kiadásakor 38 éves volt, tehát 605-ben született. Apja Nandinig, pannoniai születésű, ősei Hiltzo, Alaman, Adhamund és Noctzo – ezek a pannoniai korszakból egyedül ismert nem királyi származású langobard személyek. Rothari uralmát a Lethingekkel kötött házasság legitimizálta: felesége Gundeburga, Theodelinda leánya, Wacho dédunokája volt.

Irod.: Edictus Rothari, Prologus; OGL 7; HLG 9; Fredegar, Chron. IV. 70–71; PD HL IV. 45–47.

Bóna István

Sigebert/Sigisbert/Sigybert A frank Austrasia király (561–575) előbb Metz, majd Reims székhellyel. Chlodovech/Clovis unokája, I. Chlotachar, minden frankok király fia harmadik feleségétől Ingodától. Leánytestvére Chlodoswintha, Alboin első felesége, a pannoniai langobardok királynője, felesége Brunehildis („Brünhilda”), Anthanagild hispaniai vizigót király lánya. Sigebert 562-ben visszaveri a „Galliae” határának számító Elbától az avar támadókat, a személyesen Baján vezette második avar támadáskor, 566-ban azonban ugyanott vereséget szenved és fogságba esik. Baján kagán tetemes váltságdíj fejében szabadon engedi s szövetségre lép vele, ennek keretében Sigebert közvetíti az avar–langobard szövetséget is. 572-ben Sigebert telepíti vissza korábbi országukba a langobardok itáliai szövetségéből kiszakadó, Gallián át hazavonuló százszokat, ezzel kiváltja a langobardok megtorló támadását. 575-ben Sigebert lesz Fredegunda királynő dinasztikus érdekből végzett „Meroving-irtásának” első férfi áldozata.

Irod.: PD HL II. 6, 10, III. 6, 10; Gregorius Turonensis, Historia Francorum IV. 3, 23, 29, 40–42, V. 15; Menander Prot. fr. 23; Iohannes Bicl. MGH AA Chron. min. II. 212–213; Fredegar, Chron. III. 46, 55, 57–58, 61–62, 70–71.

Bóna István

Tato/Tatto A langobardok király (kb. 500–510), a Lething nemzetségbeli Claffo király fia. A langobard hagyomány szerint Tato vezette a langobardokat Rugilandból a „Feld”-re, valószínűleg a Duna déli oldalán elterülő Tullnerfeldre, ott azonban keleti szomszédai, a félelmetes harcosok hírében álló herulok, fegyverrel kényszerítették, hogy elismerje főhatalmukat. A szövetségi szerződést a bizánci Prokopios szerint a herulok,

míg saját hagyományuk szerint a langobardok szegték meg (*Rometruda-saga*). Tato nagy csatában leverte és elűzte a herulokat, megölte királyukat, Rodulfot, és zsákmányul ejtette fegyverzetét (508–510 között). Röviddel győzelme után unokaöccse, Wacho megfosztotta hatalmától és életétől.

Irod.: OGL 4; HLG 4; PD HL I. 20–21; *Martindale*, PLRE 2, 1055.

Bóna István

Theodelinda/Theudelinda A langobardok királynője (589–626), Wacho unokája. Anyja, Wacho lánya, a frankok korábbi királynője, Waldarada, apja I. Garipald, a bajorok hercege; öt gyermekük közül Theodelinda volt a második leány. Az 570-es évek első felében született, 589-ben ment férjhez a Beleos nembeli Clef/Claffo langobard király (572–574) fiához, Autharihoz, aki a Lething hercegnővel kötött házassággal legitimizálta uralmát (584–590). „Flavius” Authari halála után egy évig Theodelinda a langobardok egyeduralgó katolikus királynője, majd férjhez megy az ariánus Agilulf taurinumi (torinói) herceghez, akivel közösen uralkodott (591–616). Férje halála után kiskorú fia, a katolikus Adaloald nevében uralkodott, akit Theodelinda halála után az ariánus hercegek detronizáltak. Ennek ellenére Theodelinda leszármazottai, lányának és unokájának férjei, illetve Theodelinda öccse, Gundoald leszármazottai a langobard királyok 662-ig, majd 671-től 712-ig. A Lething (s nem a „bajor” Agilolfing!) nemzetségbe való beházasodás legitimizálta Arioald (626–635) és Rothari (636–652) uralmát, akik egymás után Theodelinda leánya, Gundeperga férjei voltak. Rothari utódai: Rodoald (652–653), Theodelinda öccse, Gundoald leányunokájának a férje, illetve az utóbbi öccse, I. Aripert (653–661). Aripert fiát, Perctaritot a Gausus nembeli *usurpator*, a beneventumi Grimuald (662–671) száműzte. Mivel a Gausus nem itáliai uralmát Alboin halála után a Beleos nem vette át, amelynek leszármazottai és rokonai a Lething ösökkkel és rokonsággal igazolták törvényességüket, Grimuald éppen a Lethingek legitimitását veszi célba. A Grimuald idejében összeszerkesztett *Origo gentis langobardorum* beneventumi változata megrágalmazza, bitorlónak, gyilkosnak minősíti a még élő Lethingek közös őst, Wachót, házasságait és leszármazásukat is meghamisítja. A Gausus nembeli beneventumi hercegeket szolgáló Paulus Diaconus is a rágalmozó Gausus-változatot veszi át Langobard történetébe.

Irod.: OGL 6; *Fredegar*, Chron. IV. 34; PD HL III. 30, 35, IV. 6–21.

Bóna István

Theoderik/„Nagy” Theoderik Az osztrogótok, majd Itália királya (474–526), a népvándorlás kori condottierek legsikeresebbike. Történetének itt csak pannoniai vonatkozásairól lesz szó. Nem áll az a Jordanes, *Getica* 269–270. nyomán elterjedt nézet, hogy Theoderik Pannoniában, közelebről a Balaton partján született volna. Theoderik 10 évet töltött Konstantinápolyban (461–470), ahová nyolcéves korában került, tehát 453/54 körül még az osztrogótok pontusi hazájában született. Apja Thiudimer, anyja Erelieva/Hereliuva katolikus *concupina*, keresztény néven Eusebia, aki 490 után még Itáliában is élt. Konstantinápolyba túszként Valamer király saját fiaként és örököséként küldte, ezért valamennyi kortárs keletrómai forrásban *Valameriakos*, Valamerfi néven szerepel. Amikor I. Leo császár (457–474) az osztrogótokkal 461-ben kötött szövetségi szerződést megszegte (469-ben ugyanis a szvéb–szkír szövetségeseket támogatta az osztrogótok ellen, ld. Bolia), 470-ben kénytelen volt hazabocsátani Theoderiket. Theoderik Valamertől örökölt harci kíséretével azonnal bekapcsolódott a környező népek elleni büntetőhadjáratokba, elűzte a Temesközből a szarmatákat, majd elfoglalta Babai szarmata királytól Singidunumot (Belgrád) is (471). 473-ban apjával, Thiudimerrel elhagyta Pannoniát, 474-től az Illyricumban és Thraciában hadakozó „Thiudimer-féle” gótok királya. 488-ban, Zeno császár (474–491) megbízásából a moesiai Novaeból Itália és Odoaker ellen vonul, útközben véres csatában kell áttörnie a Cibalae (Vinkovci) és Mursa (Eszék) útszakaszon az Ulca-mocsarak átjáróját haláláig védő Thrafstila sirmiumi gepida alkirály hadain. 504-ben Itáliából küldött gót serege elfoglalja Dalmáciát, Saviát, a gepidáktól pedig elveszi „Pannonia Sirmiensis, a gótok egykori hazáját” – maga azonban nem vett részt a hadjáratban. A keletrómaiakkal 505-ben kirobbant katonai konfliktust lezáró békében, 509-ben kénytelen átengedni Bassiana városát és környékét I. Anastasius keletrómai császárnak (491–518), ebből alakítják ki a keletrómai Pannonia Secunda vagy Pannonia Bassiensis nevű tartományt, ahová 512-ben herulokat telepít Anastasius. Theoderik pannoniai birtokainak északi határa mindvégig a Dráva volt, legkeletibb pontja pedig Sirmium városa. 523-ban Pannonia Sirmiensis fegyverforgatásra alkalmas gepida lakosságát Dél-Galliába a Rhone mellé telepített át.

Irod.: *W. Ensslin*, Theoderich der Grosse. München, 1947, 1959²; *Martindale*, PLRE 2, 1077–1081; *J. Moorhead*, Theoderich in Italy. Oxford, 1992.

Bóna István

Thorisind/Turisind A gepidák királya (546–560 körül). Elemund király halála után fiát, Ostrogotha trónörökösét Thorisind elűzte, s erőszakkal ragadta meg a hatalmat. Már 547-ben szembekerül az I. Iustinianusszal (527–565) szövetséget kötő új langobard királlyal, Audoinnal. A gepida seregben ez alkalommal tűnik fel először langobard és szláv katonai kísérettel a Lething nembeli trónkövetelő, Hildigis. Miután a bizánciak szétverik a gepidák herul szövetségeseit, fenyegető katonai felvonulásuktól megrettenve mind Thorisind, mind Audoin elállnak az összecsapástól. Az első langobard–gepida háborúra 551. júniusában kerül sor, amikor is a szerémségi „Asfeld”-en (az Asok mezején = csatatéren) vívott csatában a langobardok győznek, a gepida trónörökös, Thorismod is elesik. Az 551. évi békében Thorisind lemond a Duna déli oldalán fekvő római területekről és Bassianáról, kárpótlásul 552-től visszakapja az 539-ben elvesztett subsidiumot. A békeszerződés titkos záradéka értelmében megöleti a Gepidia vendégszeretét élvező Hildigist.

Irod.: Prokopios, BG VII. 34/4, VIII. 18/3, 27/19; PD HL I. 23–24, 27.

Bóna István

Thorismod/Thorismuth Gepida trónörökös herceg, Thorisind fia. 551-ben elesett a szerémségi „Asfeld”-en a langobardok elleni csatában, vezére halálával a gepida sereg felbomlott. Csupán langobard legenda, az itáliai „Alboin-saga” dicsekvése, hogy Thorismodot (az akkoriban 4-5 éves) Alboin herceg ölte volna meg párviadalban. Halála után fia, Reptila lesz a gepida trónörökös.

Irod.: PD HL I. 24.

Bóna István

1. Thrasarik Gepida részfejedelem Sirmiumban (504 előtt), Trafstila sirmiumi részfejedelem (†488) fia, a korabeli forrásokban: *rex*. Nagy Theoderik osztrogót király Itáliából küldött gót csapatai 504-ben harc nélkül űzik el, Thrasarik oly sebesen menekül a feladott Pannonia Secundából „a többi gepidához”, hogy anyját – aki korábban valószínűleg régensként állt az ifjú herceg mellett – sem tudja magával vinni. Nevének eredeti jelentése ’Harci király’.

Irod.: Jordanes, Get. 300; Ennodius, Paneg. Theoderici XII; Martindale, PLRE 2, 1125.

Bóna István

2. Thrasarik Gepida ariánus püspök (567). Gepidia bukásakor tűnik csak fel, de már az 550-es évek elejétől számolni lehet vele Sirmiumban. Az avarok támadásakor Reptila trónörökössel és a gepida királyi kincsekkel Konstantinápolyba, II. Iustinus császárhoz (565–578) menekül. Iohannes Biclaensis hispaniai *Chronicája* az eseményt évekkel későbbi, téves dátum alatt közli.

Irod.: Iohannes Bicl. II. 212–213.

Bóna István

Visegarda/Pis(e)garda Frank királynőként Wisigarda. Wacho langobard király lánya második feleségétől, Raicunda türing hercegnőtől, Bisin/Pisen király lányától. Az 510-es évek végén, legkésőbb 520-ban született. Apja a Theuderikkal, Austrasia királyával kötött házassági szerződés értelmében 531/32-ben Reimsbe küldte, Theudebert trónörökös eljegyzett menyasszonyaként. Az 534-ben hatalomra jutó I. Theudebert azonban római kedvesét, Deoteriát veszi feleségül. Csak „a frankok” nyomására válik el tőle, s veszi nőül a hét éve pártában várakozó langobard menyasszonyt (538/39). Theudebert valójában saját politikai céljait követte az új friggyel, hiszen egyidejűleg eljegyzti Wacho gyermeklányát saját fiával, a Deoteriától született 3-4 éves Theudebalddal. A kis menyasszony anyja Austrigusa, Theudebert gepida szövetségeseinek, Elemund királynak a lánya volt. A házasság, az eljegyzés s a velük kapcsolatos követjárás Wacho megnyerését célozta az 539. évi Bizánc-ellenes háborúhoz. Visegarda korán meghalt, mostohafia menyasszonyát, saját féltestvérét, Waldaradát személyesen nem ismerte.

A régészeti és a történeti adatok nem támogatják a „népszerű” elméletet (O. Doppelfeld), hogy a kölni dóm alatti Meroving-kápolnában talált hercegnői temetkezés Visegardával lenne azonosítható.

Irod.: OGL 4; PD HL I. 21; Gregorius Turonensis, Historia Francorum III. 20, 27, 33; Fredegar, Chron. III. 38–39; O. Doppelfeld, Germania 42(1964), 45; I. Bóna, Acta ArchHung 35(1983), 246.

Bóna István

Wacho/Wako Görögül *Uakes*, langobard király (510–540), a Lething-dinasztiabeli Claffo király unokája, Winigis fia, Pannonia meghódítója. Nagybátyja, Tato király és fiai megölésével került hatalomra. A Gausus nembeli Grimuald uralkodása idején átszerkesztett itáliai langobard források (*Origo gentis langobardorum*) tetteit meghamisították, zsarnoknak (*usurpator*) minősítették, s sorszámát kihagyták a langobard királyok jegyzékéből. Ez durva „korrekció”, hiszen a Lething-családból házasodó Rothari király még törvényes elődjeként, nyolcadik langobard királyként tartotta számon Wachót (*Edictus Rothari*). Wacho igazi történetét a korszak politikáját tükröző házassági kapcsolatai fedik fel. Uralmát a legyőzött herul király, Rodulf lányával, Silingával kötött házassággal törvényesítette, ekkoriban hajtja uralma alá a szvébeket, vagyis szállja meg Észak-Pannoniát. Második házasságát 520 körül Bisin/Pisin tüning király lányával, Raicundával kötötte. Ezzel elfogadtatta észak-pannoniai uralmát a tüning királyi házzal szövetséges és rokon Nagy Theoderikkal, a Drávától délre fekvő Pannonia és Savia urával. A frank–tüning háborúk idején, 531/32-ben eljegyzi második házasságából származó lányát, Visegardát az új nyugati hatalmasság egyik megteremtőjével, a Meroving I. Theudeberttel, aki azonban csak 538/39-ben emeli magához feleségül a királylányt. A bizánci–osztrogót háború kitörése (535) után Wacho I. Iustinianusszal (527–565) szövetekezett, de a háborúba nem avatkozott be, 539-ben visszautasítja az osztrogót Vitigis és saját veje, I. Theudebert Bizánc-ellenes szövetségi ajánlatát is. A Drávaig terjedő pannoniai földeket viszont ténylegesen is megszállja, az előnyomulás biztosítására kötötte harmadik házasságát Elemund gepida király lányával, Ostrogothóval. Utóbbtól született 535 után Walderada nevű lánya, s egyetlen fia, a trónörökös Waldari. Fiú örököse születvén Wacho számúzi, majd megöleti az addigi trónörököst, unokaöccsét Risiulfot, akinek kisebbik fia, Hildigis kíséretével együtt 539-ben a szlávokhoz menekül. Wacho a langobard hagyomány szerint nem költözött be Pannoniába, 540-ben valahol Cseh- vagy Morvaországban (Beovinidis) halt meg betegségben. Halálakor a Drávaig terjedő Pannoniát már benépesítették a langobardok.

Wacho házasságainak sorrendjére a langobardok 100-130 évvel később rosszul vagy rosszindulatúan emlékeztek – ez a korai középkorban korántsem egyedülálló, Fredegar (Chron. IV. 60) pl. a krónikája befejezése előtt nem sokkal elhunyt I. Dagobert király feleségeinek sorrendjét is összekeveri, az elsőt és az utolsót kifelejtji, egy máshonnan ismeretlent pedig hozzátesz. Az itáliai langobard krónikások is összekeverték Wacho asszonyait s gyermekei anyját („1. Raicunda, 2. Austrigusa, két lányának, anyja, 3. Silinga, Waldari anyja”), s ezzel együtt politikai kapcsolatait, holott ebben rejlik a pannoniai langobardok történetének a kulcsa. A kutatás mintegy két évtizeddel ezelőtt már észrevette, hogy Wacho lányai, a gepida Austrigusa „lányai” nem lehettek édestestvérek. A megoldást Paulus Diaconus egyik ritka kézirati változatában vélte fellelni, ahol Wacho tüning felesége, Raicunda Radegunda néven szerepel, a név első tagja nyomán Waldaradát (az „idősebb” lányt) „Radegunda” lányának tették meg. Egy Radegunda nevű tüning hercegnő valóban létezett, csakhogy az Raicunda unokahúga volt, a testvérüktől, Herminafred királytól megölt Bertachar részkirály leánya, aki frank fogságba esve I. Chlotachar király egyik felesége lett, nem más ő, mint poitiers-i Szent Radegunda (†587). Valószínűleg e közismert név került tévesen a szóban forgó Paulus Diaconus-kéziratba. A lehetőséget egyébként is kizárja a Wacho két lánya közti nagy korkülönbség, Waldarada valójában nem is ismerte fél-tüning nővérét. A reális kronológiai adatok a következők: Az 546-ban betegségben elhunyt gepida király, Elemund lánya, Ostrogotha az 546-ban még gyermeknek számító (Prokopios) gepida trónörökös, Ostrogotha nővére, nem mehetett férjhez Wachóhoz már az 510-es évek második felében, amiként az 509-ben már halott Rodulf király lányát, Silingát aligha matrónaként vette feleségül Wacho az 530-as évek közepén. A királygyilkossággal, puccsal hatalomra került mellékági Lething *homo novus*, Wacho uralma lelegején nem nagyon válogathatott patinás tüning vagy gepida dinasztiai királylányai között, királyi származású feleséget a langobardok hatalmába jutott Silingán kívül nehezen talált volna. Ostrogotho/Austrigusa csak Wacho 3. felesége lehetett, aki nemcsak Waldarada anyja volt – amint arra a langobardok helyesen emlékeztek –, hanem a hasonló nevű gyermek király, Waldari anyja is, korban is ők tartoznak össze. Waldari tehát nem a herul „rabnótól” született, ahogyan a Gausus-dinasztiának lekötölezett átdolgozó sejtetni szeretné. A gyermek Waldaradát ugyan még 539-ben eljegyezték I. Theudebert 3-4 éves fiával, Theudebalddal, de a herceg apja halálakor, 548-ban „nevelésre szoruló gyermek” (Agathias), s Gallia püspökei szerint még 551-ben is „*parvulus*” (kicsiny) volt (Gregorius Turonensis). Az „*adultus*”-szá váló Theudebald csak röviddel halála előtt, 554 körül veszi feleségül az ifjú Waldaradát, akinek csak harmadik házasságából, 557–570 között születnek majd gyermekei, Theudelinda, Gundald stb. Mostohanővére, Visegarda/Pisegarda Raicunda tüning hercegnő, Wacho 2. felesége leánya volt, aki menyasszonyként már 531/32-ben Reimsbe került. Visegarda királynő már halott volt, amikor féltestvére, Waldarada Galliába érkezett.

Irod.: OGL 4; HLG 2, 4; PD HL I. 21; *Prokopios*, BG VI. 22/11–12, VII. 35/13; *Agathias* I. 4; *Gregorius Turonensis*, *Historia Francorum* IV. 6, 9; *Edictus Rothari*, Prologus.

Bóna István

Waldarada/Wultrada/Vuldetrada/Valdetrada Langobard királylány, frank királynő, a bajorok első hercegnője (kb. 535/36–600). Apja, Wacho langobard király, anyja Ostrogotho/Austrigusa gepida hercegnő, Wacho harmadik felesége. A még Wacho életében kötött házassági szerződés értelmében apja halála után anyja

férjhez adja I. Theudebert fiához, a kiskorú Theodebald herceghez (szül. 535/36 táján). I. Theudebert halála után Waldarada a gyermekifjú I. Theodebald mellett Austrasia valóságos királynője (548–555). A 20. életében megözvegyült Waldaradát I. Chlotachar feleségül veszi, így rövid időre valamennyi frank királynéja lesz (555), 565-ben azonban a királynak egyházi parancsra el kellett tőle válnia – e nagyon is érthető és törvényes egyházi rendelkezést az átdolgozott *Origo gentis Langobardorum* és nyomában Paulus Diaconus nem állják „*quam odio habens*” „akit megutálva/meggyűlölve” hazugság beiktatásával egyenesen eltaszításnak ábrázolni. A király Garipaldhoz, a bajorok fölé rendelt első herceghez adja nőül Waldaradát. Tőle született két katolikus lánya közül a fiatalabb, Theodelinda az itáliai langobardok királynője lesz, míg név szerint nem ismert nővérét 575-ben Eoin tridenti langobard herceg vette feleségül. Waldarada fia, Gundwald, apja bukásakor (589/90 körül) Itáliába menekül, ahol nővére, Theodelinda támogatásával Asti *duxa* lesz (†612). Az ő leszármazottai I. Aripertől II. Aripertig (653–712) a langobardok királyai.

Irod.: OGL 4, 6; HLG 4; PD HL I. 21; *Gregorius Turonensis*, *Historia Francorum* IV. 9; *Fredegar*, *Chron.* III. 49.

Bóna István

Waldari/Walthari Görögösen *Ualdaros*. A langobardok királya (540–546 körül), a Lething Wacho és az Ardariking Ostrogotho/Austrigusa fia. A kisgyermekként trónra került Waldari mellett anyja és gyámja, a Gausus nembeli Audoin kormányoztak. Az özvegy királynő a Merovingokkal kötött szövetségre támaszkodva igyekezett fia helyzetét megszilárdítani, ezt szolgálta Wachótól született kiskorú leányának férjhez adása a még fiatalabb Theodebald herceghez, I. Theudebert frank király fiához. Hatalmas nagyapja, Elemund gepida király halálakor (545/46 körül) Waldari uralma megrendül, maga a kiskorú gepida trónörökös, anyja öccse, Ostrogotha is a langobard udvarba menekül. Röviddel később Waldari gyanúra okot adó időpontban s körülmények között meghal, vele kihal a Lething-dinasztia uralkodó ága. Utóda a gyám, Audoin lett.

Irod.: *Prokopios*, BG VII. 35/17; OGL 4–5; HLG 5; PD HL I. 21–22.

Bóna István

6. Források, rövidítések

Agathias = *Agathiae Myrinaei Historiarum libri V.* Ed. R. Keydell, 1967.

Agnellus = *Agnellus qui et Andreas, Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis* in: MGH AA Chron. min. I. és in: MGH SS rer. Lang.

Aistulfí leges = in: *Leges Langobardorum*

Alföldi, *Leletek a hun korszakból* = Alföldi A., *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk.* Arch. Hung. 9. Budapest, 1932.

Annales Beneventani = in: MGH SS rer. Lang.

Bóna, *A hunok* = Bóna I., *A hunok és nagykirályaik.* Budapest, 1993.

Bóna, *A középkor hajnala* = Bóna I., *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében.* Budapest, 1974.

Bóna, *Das Hunnenreich* = I. Bóna, *Das Hunnenreich.* Budapest–Stuttgart, 1991.

Bóna, *ERT* = Bóna I., in: *Erdély rövid története.* Budapest, 1989, 1993³.

Bóna, *ET* = Bóna I., in: *Erdély története I.* Budapest, 1986, 1988³.

Bóna, *MT* = Bóna I., in: *Magyarország története I.* Budapest, 1984 (1987²).

Bóna, *MRR* = Bóna I., in: *A magyar régészet regénye.* Szerk. Szombathy V. Budapest, 1968, 1976³.

Bóna, *Nibelungenglied* = I. Bóna, *Die archaologischen Denkmaler der Hunnen und der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung*, in: *Nibelungenlied.* Hrsg. von E. Vonbank, Bregenz, 1979.

Cassiodorus, Variae = Cassiodori Senatoris Variae. Rec. Th. Mommsen. MGH AA, 1894.

Chron. min. = Chronica minora saec. IV, V, VI, VII. Ed. Th. Mommsen. Vol. I–II, MGH AA IX, 1892/1961.

Chronica Gallica = in: Chronica minora I.

Consularia Italica = in: Chronica minora I.

Csallány, Gepiden = D. Csallány, Archaologische Denkmaler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.). Arch. Hung. 38. Budapest, 1961.

Die Langobarden = Die Langobarden. Von der Unterelbe nach Italien. Hrsg. von R. Busch, Neumünster, 1988.

Edictus Rothari = in: Leges Langobardorum

Ennodius, Paneg. Theoderici = Panegyricus dictus regi Theodorico, in: Magni Felicis Ennodi opera. Rec. F. Vogel. MGH AA, 1885.

Fettich, A szeged-nagyszéksósi = Fettich N., A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet. Arch. Hung. 33. Budapest, 1953.

Fredegar, Chron. = Chronicarum quae dicitur Fredegarii Scholastici libri IV. Ed. B. Krusch. MGH SS rer. Mer. 2, 1888.

GFGÖE = Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Serie A. Lateinische Namen bis 900. Bd. I. Hrsg. von J. Ferluga, M. Hellmann et al., 1982.

Gregorius Magn. Dial. = Gregorius Magnus Dialogorum libris. MGH SS rer. Lang.

Gregorius Turonensis, Historia Francorum = Gregorii episcopi Turonensis Historiarum libri decem. Ed. B. Krusch et W. Levison. MGH SS rer. Mer. 1, 1937/1951.

Hampel, Alterthümer = J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Bd. I–III. Braunschweig, 1905.

HLG = Historia Langobardorum codicis Gothani, in: MGH SS rer. Lang.

Iohannes Bicl. = Iohannis abbatis Biclarensis Chronica, in: Chron. min. II.

Jones, PLRE 1 = A. H. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, The Prosopography of the Late Roman Empire I. Cambridge, 1971.

Jordanes, Get. = Iordanes, Getica = De originis actibusque Getarum. Rec. Th. Mommsen. MGH AA V, 1882.

Jordanes, Rom. = Iordanes, Romana. Rec. Th. Mommsen. MGH AA V, 1882.

Konstantinos = Constantinos Porphyrogenetos, De administrando impero – Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. Ed. et transl. Gy. Moravcsik. Budapest, 1950.

Kovrig, Das Diadem von Csorna = I. Kovrig, Das Diadem von Csorna. FolArch 36(1985).

Leges Burgundionum = Leges Burgundionum. Ed. L. R. de Salis. MGH LL II.1, 1892.

Leges Langobardorum = Leges Langobardorum 643–866. Ed. F. Beyerle, Witzhausen, 1962².

Lex Gundobada = in: Leges Burgundionum

Liber Pontificalis = Le Liber pontificalis ecclesiae romanae 1. Ed. L. Duchesne, 1886.

Liutprandi leges = in: Leges Langobardorum

Marius Aventicensis = Marii episcopi Aventicensis Chronica, in: Chron. min. II.

Martindale, PLRE 2 = J. R. Martindale, The Prosopography of the Late Roman Empire II. Cambridge, 1980.

Menander Prot. fr. = Menander Protector, Excerpta de legationibus. Ed. C. de Boor, 1903. Menandri historiarum quae supersunt. Ed. C. Müller. Fragmenta Historicorum Graecorum 4. 1868, 1951².

MGH AA = Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi

MGH Ep = Monumenta Germaniae Historica, Epistolae

MGH SS = Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum

Nicetius = Nicetius episcopi Treveriensis epistolae, MGH Ep. Austrasicae. Ed. W. Gundlach, 1892.

OGL = Origo gentis langobardorum, in: MGH SS rer. Lang.

PD HL = *Paulus Diaconus, Historia Langobardorum* = Pauli Historia Langobardorum. Ed. G. Waitz, in: MGH SS rer. Lang. és MGH SRG, 1878.

Pohl, Die Gepiden = W. Pohl, Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. Die Völker an der mittleren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung. Hrsg. H. Wolfram und F. Daim, Wien, 1980, 239–305.

Prokopios, BG = Procopius, Bellum Gothicum = Procopii Caesariensis opera omnia II. De bello Gothico. Rec. J. Haury et G. Wirth, 1963.

Ratchis leges = in: Leges Langobardorum

Sevin, Die Gebiden = H. Sevin, Die Gebiden. München, 1955.

SRG = Scriptorum Rerum Germanicarum

SS rer. Lang. (et Ital.) = MGH SS rerum Langobardicarum et Italicarum. Ed. D. Waitz, 1878/1964.

SS rer. Mer. = MGH SS rerum Merovingicarum Vol 1–2. Ed. B. Krusch et W. Levison, 1888/1937/1951.

Tacitus, Ann. = Cornelius Tacitus, Annales. Ed. E. Koestermann, Bibl. Teubneriana, 1971.

Tacitus, Germania = Cornelius Tacitus, Germania. Ed. E. Koestermann, Bibl. Teubneriana, 1970.

Theophylaktos Sim. = Theophylacti Simocattae Historiae. Rec. C. de Boor et P. Wirth, 1972. A vonatkozó részek magyar fordítása: Szádeczky-Kardoss S., Az avar történelem forrásai I. Magyar Östörténeti Könyvtár 5. Szeged, 1992.

Tomka, Der hunnische Fürstenfund = P. Tomka, Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. Acta ArchHung 38(1986).

Velleius Paterculus = C. Vellei Paterculi ex Historiae Romanae libri. Ed. C. Halm et C. Stegmann, 1965.

7. Folyóiratok és kiadványok rövidítése

AASzeg	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
Acta AntiquaHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AIIA	Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie, Cluj
AntikTan	Antik Tanulmányok, Budapest
ArchAust	Archaeologia Austriaca, Wien
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arch. Hung.	Archaeologia Hungarica, Budapest
ASGE	Arheologiceskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaza
BAR-IS	British Archaeological Reports, International Series, Oxford

EMS	Early Medieval Studies – Antivarist arkiv, Stockholm
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JfA	Jahrbuch für Altertumskunde, Wien
KEMER	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár
MAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
MCA	Materiale si Cercetari Arheologica, Bucuresti
MKÉ	Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Közleményei
PWRE	Paulys Realencyklopadie der römischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung von G. Wissowa. Stuttgart
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig–Berlin
Rég.Füz.	Régészeti Füzetek, Budapest
RGA	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Berlin–New York
RRH	Revue Roumaine d’Histoire, Bucarest
RVM	Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad
SA	Sovetskaja Arheologia, Moszkva
SAUB	Studie Archeologického Ustavu v Brne, Praha
SCA	Studii si Cercetari de Antropologie, Bucuresti
SCIV	Studii si Cercetari de Istorie Veche, Bucuresti
SCIVA	Studii si Cercetari de Istorie Veche si Arheologie, Bucuresti
StudArch	Studia Archaeologica, Budapest
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava
VAMZ	Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
WAB	Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Eisenstadt

8. A címszavak ábécésorrendben

A [95] B [96] C [96] D [96] E [96] F [96] G [96] H [97] I [98] J [98] K [98] L [98] M [98] N [99] O [99] P [99] R [99] S [99] T [100] U [100] V [100] W [101] Z [101]

Alarik [18]

Alboin/Albuin/Albwin [84]

Apahida [40]

Ardarik [19]

Arikan/Erekan [19]

Athaulf/Atavulf [19]

Attila [19]

Audoin/Auduin/Audwin [85]

Audomharjis/Omharius [41]

Avar kori 2. stílus [77]

Avar–langobard kapcsolatok [78]

Bajan [85]
Bakodpuszta – „Puszta Bakod” [13]
Balamber [20]
Baráthely [41]
Batajnica [42]
Bátaszék [14]
Bezenye-Papré [79]
Bleda/Blida [20]
Bolia [21]
Bökénymindszent [42]
Chlodoswintha/Clotsuinda/Chlothsinda/ Chlodesinda [86]
Csapó [42]
Csépán [14]
Csorna [14]
Dengitzik/Dintzik [21]
Edictus Rothari [83]
Edika [21]
Elemund [86]
Ellak [21]
Eugippius [21]
Érdengeleg [43]
Érmihályfalva [43]
Fertőszentmiklós-Szereti-dűlői homokbánya [79]
Gáva [43]
Gencs [44]
Gepida–bizánci kapcsolatok [38]
Gepida csontművesség [38]
Gepida fazekasság [37]
Gepida fegyverzet [31]
Gepida fibulák [35]
Gepidák [26]
Gepida kovácmesterség [33]

Gepida ötvösség [34]
Gepida pénzverés [33]
Gepida régészeti hagyaték [29]
Gepida sasos csatok [35]
Gepida társadalom [32]
Gepida temetkezés és vallási élet [30]
Gepida továbbélés [39]
Gepida viselet [32]
Germán brakteáták [40]
Germán 1. stílus a Kárpát-medencében [76]
Germán 2. stílus a Kárpát-medencében, lásd: Avar kori 2. stílus [77]
Gunderith/Gunderik [86]
Gyönk-Vásártér utca [80]
Györköny-Diósi rész [14]
Hegykő-csoport [75]
Hegykő-Mező utca [80]
Hildigis [87]
Historia langobardorum codicis Gothani [83]
Hódmezővásárhely [44]
Hódmezővásárhely-Kishomok [44]
Hun aranyj [11]
Hun cikádák [11]
Hun diadémok [12]
Hunok életmódja [8]
Hun fegyverzet [8]
Hun hadművészet [7]
Hunimund [22]
Hun lószerszám [10]
Hunok [4]
Hun társadalom [10]
Hun temetkezés és hitvilág [9]
Hun üstök [12]

Hun viselet [10]
Hunvulf/Onoulf [22]
Kajdacs-Homokbánya [80]
Kápolnásnyék-Kastélykert [80]
Karaton/Charaton [22]
Keszthely-Fenéki utca [80]
Kisköre-Papp-tanya [45]
Kisselyk [45]
Kiszombor [45]
Kolozsvár-Szamosfalva [45]
Kunimund [87]
Langobard csontművesség [73]
Langobard fegyverzet [64]
Langobard fazekasság [72]
Langobard fibulák, ékszerek [69]
Langobard–gepida kapcsolatok [74]
Langobardok [52]
Langobardok régészeti emlékei [59]
Langobard ötvösség [69]
Langobard szalagfonat [74]
Langobard társadalom [66]
Langobard temetkezés [62]
Langobard vallási élet [67]
Langobard viselet [65]
Lengyeltóti [14]
Magyarkapus [46]
Malomfalva [46]
Marosvásárhely [46]
Marosveresmart [47]
Mauriacumi csata – Pugna Mauriacensis [22]
Medgyes [47]
Mezőbánd [48]

Mezőberény [15]
Mohács-Farostlemezgyár víztárolója [81]
Mojgrád [15]
Mosonszentjános-Kavicsbánya [81]
Mundzsuk/Mundzuchos [23]
Murga [15]
Nagyszentmiklós-Keresztúr [48]
Nedao folyó [23]
Odoaker [23]
Onegesios/Onigisios/Hunigasius/ Hunigis [23]
Orestes [24]
Origo gentis langobardorum [83]
Ostrogotho [87]
Pannonhalma [16]
Paulus Diaconus [84]
Pero [87]
Pécs-Nagykozár-Üszögpusztá – „Pécsüszög” [16]
Rábapordány [16]
Rácalmás [81]
Reptila [88]
Rodulf/Rodwulf [88]
Rosamunda/Rosemunda [88]
Rothari [88]
Ruga [24]
Sáromberke [16]
Segesvár [48]
Severinus [24]
Sigebert/Sigisbert/Sigybert [88]
Szamosjenő [49]
Szeged-Röszke-Nagyszéksós [17]
Szelindek [49]
Szentendre-Pannonia-telep, Golyóstoll-gyár [81]

Szentes [49]
Szentes-Berekhát [49]
Szentes-Kökényzug [50]
Szentes-Nagyhegy [50]
Szolnok-Szandaszőlős-Repülőtér [50]
Szőreg-Téglagyár [50]
Tamási-Csikólegelői homokbánya [82]
Tato/Tatto [88]
Theodelinda/Theudelinda [89]
Theoderik/„Nagy” Theoderik [89]
Theodorik/Theodorid [25]
Thiudimer/Thiudimir [25]
Thorisind/Turisind [90]
Thorismod/Thorismuth [90]
1. Thorismud/Thorismund [25]
2. Thorismud/Thorismund [25]
1. Thrasarik [90]
2. Thrasarik [90]
Tiszafüred [51]
Tiszafüred-Nagykenderföld [52]
Tóti [17]
Törökszentmiklós [52]
Törtel [17]
Uldin [25]
Untersiebenbrunn [17]
Valamer/Valamir [26]
Várpalota-Unio homokbánya [82]
Veszkény-„Nagyhalom” [82]
„Vértes Szent György puszta” [18]
Visegarda/Pis(e)garda [90]
Vita Sancti Severini [26]
Völc [18]

Vörs-Tótok dombja [82]

Wacho/Wako [91]

Waldarada/Wultrada/Vuldetrada/ Valdetrada [91]

Waldari/Walthari [92]

Irodalomjegyzék